De Ţarul Petru cel Mare, îşi înjghebează în pripă o oaste de lefegii relativ numeroasă, dar nu tocmai bine înarmată. Neculce arată că «se făcuse până la şaptesprezece polcovnici şi o sută şaptezeci rotmistri, cu steaguri, în cincisprezece zile; numai steagurile încă tot nu apucase a se plini bine, câte o sută de oameni la steag, neavând când să se plinească». Ar fi fost deci – cu terminologia de astăzi – şaptesprezece regimente, comandate de colonei, fiecare regiment având câte 10 companii, comandate de căpitani. Cum însă efectivele nu se putuseră completa şi cum lefegii erau – după expresia lui Neculce însuşi – cam «de strânsură» – se «scriseseră» nu numai «slujitorii, ce şi cibotarii, croitorii, blănării, cârciumarii,

slugile boiereşti» «mai mulţi fără de arme decât cu arme», forţa combativă a armatei lui Cantemir n-a fost mare. În ce priveşte devotamentul, menţionăm că numai unul singur din cei şaptesprezece polcovnici, «Ion Mirescul», l-a urmat pe domnul pribeag în Rusia.

Termenii polcovnic şi rotmistru sunt luaţi de Neculce de la Ruşi; ei existau însă şi la Poloni. În a doua jumătate a veacului el XVIII-lea, serdarul avea, sub ordinele lui, «pe polcovnicul serdăriei» care primea o leafă de 30 lei lunar.

Niciunul din domnii noştri, între 1601 – 1821, în nicio ţară, n-a atins marele număr de lefegii ai lui Mihai Viteazul (vezi voi. II, ediţia a patra, p. 509). În genere, cifra lor nu trecea de o mie, două, mult trei, patru mii în cazuri excepţionale. De altfel, o masă mare de lefegii nu se putea

ţine nu numai din prijcina cheltuielilor însemnate pe care le implicau prin lefurile, tainurile şi postavurile ce primeau, dar şi prin primejdia pe care o reprezentau în caz de nemulţumire sau de revoltă. Răscoalele lefegiilor sunt un lucru frecvent în istoria noastră militară în veacul al XVI Mea; în afară de acelea, bine cunoscute, ale seimenilor şi dărăbanilor de la sfârşitul domniei lui Matei Basarab şi începutul domniei lui Constantin Şerban (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 60 şi 107; vezi şi fig. 44), mai amintim răscoalele lefegiilor lui Gheorghe Ştefan: una, numită indulgent de Miron Costin t zarvă», la începutul domniei, când seimenii veniţi din Muntenia se ridică asupra «Nemţilor», ucid o sumă dintr-anşii şi trebuie, după decapitarea câtorva căpetenii·, trimişi îndărăt peste Milcov; cealaltă, la plecarea

voievodului din scaun. Atunci, pe când Ştefan Vodă ajunsese la Podul Iloaei – spune Miron

Costin – «s-au rădicat că jăcuească carele domneşti; şi că nu se

Pig. 44.

— Crace de piatră cu inscripţie în româneşte relatând uciderea lui Papa Brâncoveanu de dărăbanii răsculaţi. Lângă dealul Patriarhiei, Bucureşti.

Hie prilejit Grigoraşcu aga, feciorul Ghicăi Vodă, arătându-le mari

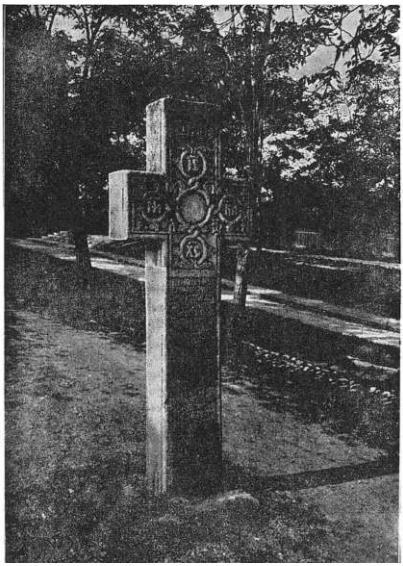

Certări, n-ar hi hălăduit de aicea, că strigau: «lefe, lefe să ne dea I». Acea mulţămită au făcut atunci lui Ştefan Vodă slujitorii pentru mila care nice la o domnie aşa n-au avut, cum au avut de la Ştefan Vodă». O altă revoltă are loc în 1659, cu prilejul retragerii lui Gheorghe Ghica, în faţa lui Constantin Şerban care venea să ocup scaunul la Iaşi. «Mers-au dărăbanii bine până în Lăpuşna – povesteşte Miron

Costin – acolo pre loc o zi răsuflând oastea. A doua zi, agiunşi dărăbanii de Constantin Vodă cu giuruită de milă şi de lefe, dimineaţa s-au sculat şi au apucat puşcile câte erau de-npreună şi cu siimenii au purces înapoi, făcând mare gâlceavă căpeteniilor, şi nice ar rămânea, cu moarte lăudându-se; care gâlceavă a lor văzând boierii de câţi erau, să nu-i apuce cu sila, s-au dat în lături; cară singur Ghica Vodă au ieşit la dânşii, cu şlicul a mână, rugându-să să fie îngăduitori, nu mai mult de cinci şese zile, spuindu-le adevărat de venirea Sultanului; ce n-au avut cui zice… Ce au împins de la puşci pre Ghica Vodă şi au purces cu puşcile spre Iaşi; cară curând au luat plată deplin pentru faptele sale…». În sfârşit, o nouă răscoală fac seimenii munteni ai lui Grigore Ghica, pe când se aflau, împreună cu Domnul, la Hotin,

însoţind pe Sultan, în 1673; care seimeni – povesteşte Amiras – «dintr-acui îndemnătură nu se poate şti, se rădicase cu gâlceavă asupra Domnului; ce Domnul cu cealaltă slujitorime a ţărei, gătindu-se şi cu tunuri, au mers asupra lor. Ei, văzând oastea gata şi tunurile, au lepădat armele, şi i-au prins pre toţi, şi pre cei mai zurbagii, ca 80 de oameni, i-au băgat în butuci, şi cu care i-au trimis de i-au băgat în ocnă; cară pe ceilalţi i-au slobozit iarăşi pe la steagurile lor, puindu-le alte căpetenii“.

Corpurile cele mai însemnate de lefegii care se întâlnesc în ţările noastre între 1601 – 1821 sunt, în ordine cronologică, următoarele:

Dărăbanii, pedestraşi, înarmaţi cu sineţe, sunt pomeniţi atât în Moldova cât şi în Muntenia; li se mai spunea şi

dărăbanţiv numele acesta din urmă apare la Miron Costin, în legătură cu lupta de la Finta, precum şi la Amiras, în legătură cu domnia lui Grigore Ghica (1726 – 1733). Ştefan Tomşa îi preţuia mult şi le făcuse uniforme frumoase. «Erau la Ştefan Vodă dărăbanii foarte îmbrăcaţi bine, – spune Miron Costin – cum – n-au.» fost nice la o domnie grijită bine pedestrimea; cu haine tot de feleandrăş (postav scump de Flandra 1), cu nasturi şi cepragç (ceaprazuri!) de argint în pilda Haiducilor de ţeară leşeasca, cu pene de argint la comănace şi cu table de argint la şolduri pre lăduncі». La a doua domnie a lui Tomşa, acelaşi cronicar aminteşte că «la toate birurile, din an în an se ţinea la vistieria împărătească (şic 1) câte 5…000 de galbini, *lefile darabanilor*». Sub Vasile Lupu, când domnul a trebuit să fugă în

faţa Tătarilor şi a Cazacilor, în 1650, dărăbanii «erau gata să jăcuiască carele cele domneşti; cară după ce s-au aşezat Vasilie Vodă, s-au făcut a le facere căutare – expresia veche românească pentru modernul «a-i trece în revistă!» – încins cu sabie şi Nemţii ce aveau gata cu sineţele pline. Întâi au luat dărăbanilor armele, apoi pe toţi i-au închis în temniţă; pre unii i-au trimis în ocnă şi pre unii cu alte pedepse i-au pedepsit“.

În afară însă de dărăbanii *lefegii*, recrutaţi dintre străini – letopiseţul lui Grigore Ureche-Simion Dascălul aminteşte în 1592 de «odăile» de la Curtea domnească ale «dărăbanilor celor ungureşti» – mai erau dărăbanii băştinaşi sau t *de ţeară*», cum îi numesc uneori cronicile, recrutaţi dintre localnici şi slujind în schimbul scutirii de anumite dări

sau a reducerii acestora. Unele sate erau obligate să dea un număr, de dărăbani, după cum dădeau şi opăcinaşi şi oameni de şăici. Astfel, de pildă, la 6 Februarie 1630, Leon Vodă scuteşte satul Dobruşeşti din Ilfov, al mănăstirii Snagov, «ce sunt dârvari ai sfintei mănăstiri», de toate slujbele şi dările între care şi «de lucru domnesc şi de bani de judeţ şi *de dărăbani* şi de opăcinaşi şi de împrumută şi de miere şi de ceară şi de berbece de sulgiu…». Condica vistieriei lui Brâncoveanu aminteşte pe " dărăbanţii ot Gemeţi» şi pe «dărăbanţii muntelui». Aceştia din urmă, aşezaţi în satele de munte, contribue la haraciu cu suma de 600 de ughi, adică de două ori mai mult decât Braşovenii şi de trei ori cât Armenii.

Dărăbanii erau comandaţi de *căpitani* cum e acel «Brahă, căpitan de

dărăbani» care urma să ducă pe Dimitrie Cânte mir de la Stănileşti la Iaşi, în 1711; comandantul întregului corp era, în Moldova, *vei aga*. În Muntenia, potrivit unui izvor din epoca fanariotă – descrierea preotului Hugas Ingigian – dărăbanii erau parte sub comanda Agăi, parte sub aceea a căpitanului de dărăbani. Scindarea ar fi făcut-o Şerban Cantacuzino, reducând totodată cu mult numărul acestor lefegii.

Termenul dărăban este de origine germană: «Trabant», venit la noi însă prin intermediul Ungurilor: «darabant» unde avea acelaşi înţelesDe la aceşti lefegii a rămas numele localităţii Dărăbani din judeţul Dorohoi, aproape de Prut; aci era una din reşedinţele lor, întocmai cum la Lipcani şi la Călăraşi erau reşedinţe ale altor categorii de ostaşi.

Seimenii, ca şi dărăbanii, erau tot

pedestraşi şi înarmaţi cu sineţe. Alcătuiau, atât în Muntenia cât şi în Moldova, temeiul gărzii voievodului; aveau odăile lor chiar la curte. Despre Grigore Ghica, domnul Moldovei, letopiseţu ne spune că, în primăvara anului 1727, «*au mai prefăcut odăile seimenilor*, precum şi portul lor le-au schimbat, o samă tot cu haine verzi, alţii roşii, cară în capul lor chivere negre, şi era curtea împodobită». Un Hariton Cazacul, seimen de curte, face nişte însemnări pe o evanghelie la Iaşi, în 1744. Uneori, când un boier rămânea dator vistieriei şi se arăta îndărătnic în ce priveşte plata, Domnul hotăra ca el să Verse suma seimenilor, în contul lefilor ce urmau să primească aceşti mercenari; îl da deci pe mâna lor. Aşa a păţit, de pildă, Gheorghe vei vistiernicul, în timpul stăpânirii din 1709 – 1710 a lui Nicolae

Mavrocordat. Letopiseţul arată că «l-au aruncat la Siimeni, la lefe, de l-au închis la odăile seale… Ţinutu-l-au Siimenii la odăile seale închis pentru lefile seale; au dat de nevoie, văzându-se de nişte oameni, peste poroncă, pedepsit. O seamă de bani au dat pe la steaguri siimeneşti la carii era orânduit; şi atunce l-au slobozit siimenii, când au nemerit mazilia lui Nicolai Vodă“.

Când Alexandru Iliaş este silit să plece din Moldova, în Aprilie 1633, boierii, spre a-l apăra, pun «siimeni cu sineţe gata pre lângă dânsul». Mihai Racoviţă* în expediţia împotriva mănăstirii Caşinului unde se adăpostiseră cătanele, are cu el «ca la o mie seimeni cu sineţe“.

Del Chiaro, secretarul italian al lui Brâncoveanu, ne spune că la curtea acestuia era un corp de *seimeni călări*, îmbrăcaţi în roşu şi alcătuind garda

personală a voievodului; adaugă şi amănuntul că erau plătiţi *de către Sultan* din banii h aradului muntean.

În afară de seimenii domneşti sau ct de curte», mai erau, în Moldova, în a doua domnie a lui Nicolae Mavrocordat (1711 – 1716), şi «seimeni hătmăneşti» şi «seimeni ageşti» puşi sub comanda vei hatmanului, respectiv vei agái. La curtea Hanului tătărăsc sunt pomeniţi «seimenii băneşti“.

Seimenii domneşti erau împărţiţi pe «steaguri», comandate de «bulucbaşi»: termenul e turcesc şi înseamnă: comandant de detaşament, de companie; în fruntea tuturor era un «başbulucbaş”; odăile acestor căpetenii erau tot la curte. Şi în Transilvania erau seimeni la Curtea Principelui. Astfel, Mihai Apaffi avea şi *seimeni români*; ni s-a păstrat jurământul de credinţă a zece dintre aceştia, depus la

22 Mai 1686, în limba română şi transcris cu caractere latine, cu ortografia maghiară.

Seimen este cuvânt de origine turcească: «seymen», însemnând soldat din anumite regimente de ieniceri; uneori se mai întrebuinţa şi termenul *segban*, tot turcesc.

Leventii (levinţii, liventii) slujeau în armata lui Matei Basarab; cronica îi aminteşte pentru prima oară în 1637, apoi cu prilejul luptei de la Finta, în 1653, şi după aceea. În ajutorul acordat de Matei lui Gheorghe Ştefan spre a scoate din domnie pe Vasile Lupu erau dărăbani, seimeni «şi den liventi o seamă». Miron Costin îi defineşte drept «călări de ai noştri moldoveni, acolo merşi în leafă». Ei sunt numeroşi în armata turcească; în războiul cu Ruşii din 1736 – 1739, se

aminteşte de cei «şesezeci de mii de oaste levinţi» trimişi de Poartă «agiutoriu Tătarilor». Numele e de origine turcă: «levent» şi înseamnă, în această limbă, «soldat voluntar», în special în flotă.

De menţionat că Ungurii, după războiul din 1914 – 1918, au dat numele de «leventi» unei formaţii paramilitare a lor.

Fuştaşii, amintiţi documentar în veacul al XVII-lea – un «Radul iuzbaşa za fuştaşi» Într-un act muntean inedit din 5 Iulie 1654 – se întâlnesc mai ales la ceremoniile de la Curte în veacul următor* Ei îşi trag numele de la latinul fustis adică suliţă; erau soldaţi pedeştri, purtând într-adevăr suliţe cu vârful de fier; în epoca veche, acestor şutiţi li se spunea «fuşti» (cuvântul s-a păstrat azi numai în aromână cu înţelesul de «bătaie»); pe vremea

Fanarioţilor se mai întrebuinţa şi termenul «dardă» (compară cu francezul dard!)* Condica de obiceiuri, descriind ceremoniile din preajma Crăciunului, – spune vă în seara dinaintea ajunului, «se face înştiinţare, *cu fuştaşii*, mitrppdlitului ţării, episcopiilor şi tuturor Jboierilor celor mari şi al doilea ca să vie la biserică la atâtea ceasuri* că va să iasă domnul». Iar când Domnul vine la biserică, în ajun, atunci, în spatele şiragurilor de alai «stau *fuştaşii cu dardele a mână*, pe amândouă părţile de la uşa divanului celui mare până la uşa bisericii». Erau deci, şi prin armament şi prin rosturi, * soldaţi de paradă, nu de luptă. Dimitrie Cantemir dă, pentru vremea sa (1711), numărul de 24 fuştaşi «la curte». Acelaşi caracter îl aveau *satârii*, alt corp de ostaşi de ceremonial. În slujba din ajunul

Crăciunului asistă şi ei în biserică «cu zapcii lor, pe rânduială».

Drăganii apar numai în Moldova, în veacul al XVII-lea; la 5 Iulie 1667 găsesc pe un Stoica «ce-au fost izbaşi de drăgani»; într-o listă a dregătorilor militari din 1757, precum şi în condica de obiceiuri (Iaşi, 1762), e menţionat, alături de căpitanul de dărăbani, şi «căpitanul de drăgani». Aveau sineţe, după modelul dragonilor nemţi şi ruşi; nu putem preciza însă dacă erau călăreţi, ca «dragunii moscali» pomeniţi de Neculce în legătură cu războiul de la Prut (1711), sau pedestraşi cum par a fi fost cele şase mii de «drăgani» Ieşi care apărau Cameniţa în 1672i Miron Costin aminteşte de «drăgănimea nemţească» a lui Constantin Şerban Basarab venit să ocupe tronul Moldovei; în bătălia de la Capul Stâncei ea

«era în frunte tocmită… cu focu»…

Peicii (paicii) erau un corp de pede$trir imitaţi după aceia de la curtea sultanului; îi întâlnim atât în Muntenia cât şi în Moldova. La Finta, când a fost rănit la picior viteazul domn muntean, cronica povesteşte că «l-au, priceput îndată un peicu şi au năvălit la scara Lui Matei Vodă să nu cumva cază”; Matei însă l-a gonit «cu sudalmă». La întâlnirea lui Nicolae Mavrocordat, domnul Moldovei, cu Iosif Potöcki, voievodul de Halicz, acesta din urmă a venit «cu alaiu domnesc, siiméni, ρ aici, până la curte». Condica de ceremonial, alcătuită de Gheorgachi logofătul la Iaşi în 1762 precizează că atunci când merge Domnul la biserică, în ajunul Crăciunului, participă la alaiu şi «paicii cu satârbaşu pe rânduială». Atât numele peicilor sau paicilor cât şi acela al

căpeteniei satârbaşa sunt de origine turcească.

Nemţii se întâlnesc ca lefegii mai ales în Moldova. Vasile Lupu avea un detaşament de o sută asemenea ostaşi, înarmaţi cu sineţe sub comanda unui căpitan; cu ajutorul lor dezarmează pe dărăbanii care erau să prade carele domneşti în 1650 (vezi maj sus., p. 749)* La Finta, povesteşte Miron Costin, «au pierit şi căpitanul pel de nemţi a lui Vasile Vodă, un oştean direpţ, de neamul său leav» adică polon. Şi la celelalte detaşamente de lefegii, numele nu indica numaidecât şi originea etnică. Astfel, între Leşi erau şi Moldoveni, după cum între beşlii puteau fi şi balcanici care ştiau turceşte, etc.

Cazacii formau detaşamente de lefegii atât în Muntenia cât şi în Moldova.

Aceia ai lui Brâncoveanu au contribuit în chip însemnat la biruinţa de la Zărneşti, din 1690 í ne-o spune Neculce care adaugă, cu satisfacţie, că aveau drept comandant «un moldovan anume Costin căpitanul de Focşani, feciorul Nenului». Dimitrié Cantemir afirmă că în Moldova erau, pe timpul său, patru căpitani de cazaci având fiecare câte 40 – 50 de soldaţi; întreg detaşamentul cuprindea deci între 160 şi 200 de oameni. Condica de obiceiuri alcătuită la Iaşi în 1762 nu mai aminteşte decât un «sotnic de cazaci".

Unii domni au avut şi câte un corp de *Leşi* sau *Poloni* lefegii. Astfel în oastea lui Matei Basar ab se aflau în 1637, «Leşi-călări»; voievodul «ţinea pururea câte 200»: ştirea ne-o dă Miron Costin care arată prezenţa lor şi în lupta de la Finta.

Beşlii erau цп detaşament de Turci

vei Tătari, sub comandă unui beşliagasi sau. Agă al beşliilor care ajuta pe domn când eră vorba de judecarea şi sancţionarea Turcilor din ţările noastret Mircea Ciobanul, în domnia sa de a doua (1558 – 9), era apărat de o gardă (Je beşlii; Călătorul italian Niccolo Barsi, ne spune că Vasile Lupu avea o gardă de 150 de Turci; pe vremea lui Dimitrie Cantemir, existau numai cincizeci de beşlii în Moldova. De la numele comandantului lor a rămas în limba noastră termenul de «beşleagă», având un înţeles pejorativ, de om bătrân, neputincios.

Saragelele erau în Muntenia un corp de călăreţi, făcut după modelul regimentelor de călăreţi anatolieni numiţi sariga (de la sari – galben culoarea uniformelor sau steagurilor). Pe vremea lui Constantin Cantemir, în 1686, Şerban

Cantacuzino trimite Ïή Moldova «*pre Mănăila căpitanul cu saragele*, să prirză pre giupâneasa lui Iordakţ Ruset»; aceasta scapă cu fuga, «cară jaltă ce au avut agărlâc (bagaje!) – povesteşte cronicai-au luat tot saragele, şi peste noapte s-au întors saragele peste munte 1д ţara muntenească».

Lipcanii erau călăreţi tătari: în cea de a treia domnie a lui Gheorghe Duca, fugind de răul dărilor şi a purtării Domnului câţiva boieri în Polonia, Neculce povesteşte că «i-au ajuns gonaşii lipcani în codrul Herţii şi s-au bătut cu dânşii şi nu le-au putut strica nimică». Atunci când a fost prins la Domneşti, în Ianuarie 1684, acelaşi Duca Vodă avea cu sine două steaguri de lipcani, însumând optzeci de oameni, sub comanda căpitanului Muhareciko. Dimitrie Cantemir afirmă că,

pe vremea lui, ar fi existat patru atari căpitani – cifra ni se pare exagerată – comandând în totul o sută de oameni. Dar Neculce nu ştie decât de un singur căpitan; povestind lupta de la Stănileşti, din 1711, el spune între altele: «acole prinseră de viu *pe căpitanul de lipcani*, *de lege tureb*

— Deci unul singur – acesta «pristănise» – adică abjurase – a ţinea cu creştinii; şi ducându-l la Vezirul, îndată i-au tăiat capul». De la aceşti lefegii tătari vine numele localitaţii Lipcani

— Mai înainte Podul Lipcanilor – în judeţul Hotin, pe Prut. Şi în Muntenia constatăm, pe vremea lui Brâncoveanu şi a lui Constantin Mavrocordat, un steag de lipcani; între ei se aflau şi băştinaşi.

Talpoşii erau un corp de ostaşi pedeştri care făceau serviciul la curtea

domnească. Îi întâlnim în Muntenia, pe vremea lui Brâncoveanu şi, după aceea, sub Constantin Mavrocordat (17351741). Acesta din urmă avea un steag de 59 de oameni, cu un căpitan şi doi «zapcii» sau gradaţi. Originea «talpoşilor» este croată; noi i-am împrumutat prin intermediul curţii din Transilvania. Francezul Carra> preceptorul copiilor lui Grigore Ghica (1774-Г-1777) atribuie – nu ştim pe ce temei – înfiinţarea talpoşilor lui Şerban Cantacuzino.

Neculai Mavrocordat, în cea de a doua domnie a sa din Moldova (1711 – 1716), îşi face un steag de «*catane*», alcătuit tot din «voinici sârbi», sub comanda unui căpitan; şedeau la curtea domnească; acest steag e amintit şi pe vremea lui Grigore Grhica (1726 – 1733). Termenul catană e de origine maghiară

(katona) (el s-a întrebuinţat la început în Ardeal pentru a desemna pa soladţi în genere; de aci a trecut şi în Moldova; Miron Costin, referindu-se la domnul muntean Mihnea al Ill-lêa* spune că Gheorghe Rákóczy al II-lea i-a dat în 1659 «o seamă de Nemţi ai săi şi catane». *

În Muntenia, un corp de catane (κατάνοι) e amintit sub Mihai Viteazul de către Stavrinos vistierul, în lucrarea sa asupra «vitejiilor» voievodului. În 1776, între elementele militare ale jude ţului Olt erau şi «cât anele Slatinei» iar în judeţul Romanaţi «catanele Călăraşilor“.

Alte două creaţiuni noi au loc în Moldova sub domnia lui Grigore Ghica (1726 – 1733), voievodul care, urmând pilda strămoşului său din veacul al XVII-lea, a dat o atenţie deosebită chestiunilor militare. El înfiinţează două steaguri de

vânători, însumând în totul «până la o sută de oameni» şi două steaguri de *roşii*, cu acelaşi efectiv, Existase, ce-i dreptul, şi mai înainte, un corp de vânători, sub un vătaf; ei nu erau lefegii însă şi nu şedeau la curte, ci la ţară, în satul Vânători de lângă Cetatea Neamţului; aveau grijă – în schimbul scutirii de bir – să alimenteze cu vânat bucătăria domnească; făceau de asemenea de pază la cetatea amintită. Lefegii lui Grigore Ghica nu trebuie deci confundaţi cu aceşti omonimi ai lor, după cum şi roşii moldoveni, înfiinţaţi tot acum, sunt altceva decât roşii din Muntenia. Aceste noi steaguri de lefegii primeau de Paşte «postavuri groase» de la domnie; confecţionarea uniformelor şi a «comănacelor» sau «băratelor» adică a capelelor se făcea prin îngrijirea vei agăi. Cronicarul Amiras precizează că vânătorii

aveau «port unguresc ь şi «bărate negre de pâslă» iar roşii «port arnăuţesc» şi «bărate roşii de postav». Condica de obiceiuri a lui Gheorgachi logofătul adaugă detaliul că «fieştecare comănac avea câte o slovă însemnată, care de ce steag este». Steagurile de vânători erau comandate de căpitani, acelea de roşii de un «polcovnic» sau colonel. Amintim că un «*polcovnic de Lunca Mare*» (în nordul judeţului Putna!) apafe în condica de lefuri moldovene din 1795; el se menţinea şi în 1818. Tot sub Grigore Ghica şi anume cu prilejul participării la înăbuşirea răscoalei Tătarilor din Bugeac, în iarna lui 1727 – 8, întâlnim în Moldova corpul de oaste al *panţirilor* «ce erau cu leafă din ţeară». Numele le vine din germanicul «Panzer» (zea, zale, cuirasă) ajuns la noi fie direct, fie mai curând prin intermediul polon. Dar

pe când la Poloni, panţirii erau «înzăoaţi» sau «cu – zale» după cum arată atât Miron Costin cât şi Amiras, la noi ei n-au avut asemenea uniformă grea, cel puţin în veacul al XVIII-lea. În condica de orânduieli din 1775 a lui Grigore Ghica, găsim trecuţi pe căpitanul de călăraşi mezilgii (adică postaşi 1) ot Lăpuşna, *cu 80 de panţiri*, apoi pe vei Căpitanul de Lăpuşna cu *30 de panţiri* şi pe căpitanul de Orhei cu *30 "e panţiri*, deci 140 de panţiri în totul, întrebuinţaţi în legătură ou paza grâniţei şi cu transmiterea ştirilor şi corespondenţei. Aceşti soldaţi existau în Moldova şi în preajma anului 1821.

Constantin Mavrocordat instituie un nou corp de lefegii. În céa de-a doua domnie a sa din Moldova (1741 – 1743) el înfiinţează «steagul *Arnăuţilorb* sau Albanezilor alcătuit din aceşti aspri şi

credincioşi descendenţi ai IUyrilor de odinioară. Tocmai din pauza caracterului lor devotat, ajung Arnăuţii «la slujbele cele mai de trebuinţă a Domnilor» după sugestiva expresie a «Condicei de obiceiuri». Ei stau la Curte; în 1757 e amintit, printre comandanţii militari de aci, «căpitanul de Arnăuţi"; depinzând ierarhic de marele hatman, el îi dă acestuia, în fiecare an, un plocon* de 30 lei. Bine înţeles, fiind garda personală a voievozilor, oamenii lor de credinţă, arnăuţii au uniforme foarte frumoase, iüipoäobite cu fir; au şi arme foarte bune. Din această pricină, ei stârnesc adesea invidia celorlalţi «slujitori» şi însăşi a Turcilor; la începutul războiului din 1768, se ajunge chiar la un confuct serios-cu aceştia din urmă; drept urmare, arnăuţii lui Grigore Callimehi treç la Ruşi (vezi şi

fig. 45).

În Muntenia, gardă de Arnăuţi apare, tot sub Constantin Mavrocordat, în timpul domniei a treia (1735 – 1741) ş

Pandurii apar documentar pentru întâia oară într-un document inedit din 1607, Ianuarie 12, de la Radu Şerban, în care se vorbeşte de o pradă şi un jaf făcute de «panduri şi Turci» (плнд8рЇН и 78рцТн% Din context rezultă însă că evorba mai. Curând de ostaşi *străini*, balcanici, decât de un corp de oaste muntean. Un înţeles similar reiese şi din documentul cu data 18 Decembrie 1616 ргщ care Alexandru Vodă Iliaş scuteşte satul Tismana de toate dările, numai să păzească mănăstirea. «Pentru că sfânta mănăstire e – adaugă voievodul – este departe la marginea ţării Domniei Mele şi de multe ori au venit tâlharii şi pandurii

(тльхлрТн «пандВрш)... şi au prădat-o şi au jefuit-o»...

Întâlnim pe «panduri» şi în Slovacia, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea, alcătuind un corp de oaste; remarcându-se prin vitejiç, organizaţia pandurilor se introduce şi în celelalte ţări

Fig. 45.

— Colonel de arnăuţi din armata turcă; a trecut împreună cu 50 dintre oamenii săi, în Iulie c788, de partea Rugilor, la Hotin.

Tăpânite de Austriaci, între altele şi în Banat, de unde se pare că trece apoi în Ţara Românească, Mihai Cantacuzino enumeră în 1776 «căpităniile» şi elementele militare ale judeţului Argeş astfel: «Loviştea, Piteştii, Vânătorii şi *Pandurii* judeţului"; cât despre acelea ale judeţului Ialomiţa, ele erau, la aceiaşi dată: ct Lichireşti, Stelnica, Oraşul de Floci, Gârbovii, Slobozia şi *Pandurul*». (vezi fig. 46). În Oltenia, găsim un corp *dß* panduri români în frunte cu Tudor Vladimirescu, servind în oastea rusă, în timpul războiului din 1806 – 1812. Proiectul rus de organizare a armatei muntene, din Iulie 1812, prevedea, între

altele înfiinţarea unui corp de 5000 de panduri în Oltenia (vezi şi mai jos p. 768).

Termenul de pandur este împrumutat de noi din maghiară (pandur); îl au, în aceeaşi formă (pandur), şi Sârbii şi Slovenii.

Păzitorii graniţelor sunt aceiaşi ca şi în epoca precedentă adică plăieşii, străjerii şi călăraşii (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 509511); li se mai adaugă însă acum *martalogii* şi *scutelnicii*. Unii dintre plăeşi – în Moldova dintre străjeri – poartă, în veacul al XVII-lea, numele de în *ţintiri*» sau «*ţimiraşi*”; aceştia erau călăuze şi însoţitori oficiali ai călătorilor de seamă, de la hotare până la curtea domnească. Purtau ca însemn al funcţiunii lor o placă de argint cu stema ţării; aveau grijă ca, la popasuri, călătorii pe care-i însoţeau să găsească de îndată locuinţă,

mâncare şi mijloace de transport. Cu privire la străjeri, Miron Costin ne dă informaţia că ei depind, spre sfârşitul veacului al XVII-lea, de cei doi mari vornici. Despre călăraşi, care erau nu numai păzitori ai graniţei, dar şi purtători de veşti – Matei Basarab îi trimitea tot la două săptămâni la Ţarigrad şi uneori chiar săptămânal – avem o serie de informaţii noi. Aflăm astfel că ei erau obligaţi, la începutul veacului al XVII-lea, să vie «la căutare» adică spre a fi trecuţi în revistă periodic de domn. Acesta ţinea un «catastiv» în care erau însemnate numele tuturor, pentru control. Pe vremea lui Gheorghe Duca (1678 – 1684), călăraşii ascultau de marele hatman, după cum curtenii ascultau de marele logofăt iar hânsarii de marele vornic. Comandanţi mai mici erau căpitanii şi hotnogii adică

locotenenţii. Ambele categorii apar în actul din 19 August ce. 1639>, dat în Orhei şi privind cumpărarea unui ţigan. În veacul al XVIII-lea se ajunge la o diferenţiere a călăraşilor; condica de orânduieli din 1775 a lui Grigore Ghica precizează că erau cinci

Fig. 46.

— Pandur, înarmat cu puşcă cu cremene, sabie, pistoale şi hanger. Secolul al XVIII-lea. Copie de pe desenul în colori aflător în colecţiile Marelui Stat Major din Paris.

Sute-de asemenea păzitori ai marginei şi curieri repartizaţi astfel: o sută zece sub căpitanul de călăraşi mezilgii (postaşi 1) ot Bârâiac; o sută zece sub căpitanul de călăraşi mezilgii ot Chişinău; optzeci sub căpitanul de călăraşi mezilgii ot Gangura; o sută cincizeci sub căpitanul de călăraşi sărdăreşti şi cincizeci sub căpitanul de Jora. În Ţara Românească, erau, în 1699, căpitănii de călăraşi «la margine», în «*Slam-Râmnic*» adică în judeţul Râmnicul Sărat, spre graniţa cu Moldova; apoi de-a lungul Dunării: la *Oraşul de Floci*, la *Lichireşti* – care-şi va şi schimba ulterior numele în

Călăraşi – şi la *Ciocăneşti*; tot spre Dunăre, dar pe o linie mai retrasă, la *Călugăreni*, la *Odivoaia*, la *Ruşii de Vede* şi la *Caracal*; în sfârşit, la *Ploeşti*.

Tot în legătură cu paza hotarelor trebuie amintiţi şi *martalogii* sau păzitorii trecătorilor şi vadurilor, având în frunte un căpitan. Ei ajutau pe vameşi sau pe «schileri» (de la schelă I), silind pe cei recalcitranţi să-şi plătească vama. Din porunca dată, la 3 Ianuarie 1695* schilerilor de la Câineni, aflăm de pildă, că martalogii prindeau pe oierii care nu voiau să plătească vama de bunăvoie pentru turmele lor. În 1699 e amintit, în condica vistieriei lui Brâncoveanu, un «Leonard, căpitan za martalogi ot Bistriţa». Termenul martalog vine din turcescul *martoloz* care înseamnă păzitori ai graniţelor, ai fortăreţelor, dar şi corsari de

Dunăre (vezi şi mai sus, p. 708).

O ultimă categorie de păzitori ai graniţei, la finele veacului al XVII lea, sunt *scutelnicii*; îi găsim, sub comanda câte unui căpitan, în Râmnicul Sărat şi la Zimnicea; în acest din urmă loc întâlnim, în 1699, pe un «Mişca căpitan za scutelnici".

După cum în Moldova paza hotarului spre Nistru era încredinţată vei sărdarului, tot aşa în Muntenia, spre Milcov, era în acelaşi scop un «vei *căpitan de margine*». Când în Ianuarie 1716, Nicolae Mavrocordat, strămutat de la Iaşi la Bucureşti, se apropie de Focşani, îi iese înainte «la gârlele Putnei, Vintilă vei căpitan de margine, cu toată slujitorimea şi cu steagurile câte sunt pe margine»: ştirea ne-o dă Axinte Uricarul. Ni s-a păstrat şi un act, din 9 Martie 1705, de la

«Doni vei căpitan za margine» prin care, imitând pe domn, autorizã mănăstirea Măxineni (sud. Râmnicul Sărat) să strângă oameni străini «Moldoveni, Ungureni, Sârbi», «făr de bir şi făr de gâlceavă», în satul ei, făgăduindu-le scutire de dăjdi «multă vreme» şi «căutare» din partea sa la «toate păsurile şi greul lor».

O deosebită grija de paza marginei a arătat Antioh Cantemir, la sfârşitul primei sale domnii, în 1700. «E ară Antioh Vodă – povesteşte Neculce – de primăvară... au mutat slujitorii de pin Piatră şi din Roman şi de pin toate târgurile ce erau pin mijlocul ţării aşezaţi, şi i-au mutat pe la marginile ţării, pe la vaduri, pe Nistru şi pe Prut îi aşează».

Flotila de Dunăre. Pe vremea lui Ştefan cel Mare, când Moldova stăpânea Chilia şi Cetatea Albă, am avut cu

siguranţă şi vase de război, atât pe Dunăre cât şi pe mare. După aceea, Turcii ocupând întreg ţărmul mării şi cetăţile de la Dunăre, era normal ca flota de război să le aparţie lor. Aşa se face că nu avem, pentru veacul al XVI-lea şi cea mai mare parte din al XVII-lea, ştiri despre existenţa vreunei flotile româneşti. Odată însă cu strămutarea din nou a teatrului de război la Dunăre, în luptele cu Austriacii de o parte, cu Ruşii de alta, constatăm şi prezenţa vaselor de război. Ele patrulează pe Dunăre, în regiunile ameninţate, adică în Oltenia şi pe Dunărea maritimă, de la Brăila iiijos.

Pe vremea, lui Brâncoveanu, condica vistieriei înseamnă în anul 1698 cheltuielile făcute cu plata şi întreţinerea echipajului a doua «calce» care patrulau în regiunea Rahova-Cemeţi. Fiecare caic,

prevăzut cu un tun, avea 28 de vâslaşi («chiriccii»), un pilot, («dumengiu») un tunar («topciu») şi unul· sau doi ofiţeri («căpitani»). Erau vase uşoare şi iuţi – cu 14 perechi de rame – capabile să intre în orice cotlon al Dunării, indiferent de vânt, un fel de «vedete rapide» cum am spune azi.

Mai târziu, pe vremea lui Alexandru Ipsilanti în Muntenia (1774 – 1782) şi a lui Grigore Ghica în Moldova (1774 – 1777), ţările noastre construesc fiecare, *pentru paza Dunării*, câte *un galion*, adică un vas de război mai mare, înarmat cu mai multe tunuri. Aceste vase sunt văzute la gura Şiretului, în 1780, de către un agent polon care mergea spre Constantinopol. Echipajul galionului – galiongii – figurează în alaiul domnesc, la intrarea lui Nicolae Mavrogheni în Bucureşti (1786), mergând

în rânduri de câte patru, în frunte cu căpitanul lor. Mavrogheni însuşi, un protejat al marelui amiral turc, era un preţuitor al marinei. În luptele pe care le-a purtat, alături de Turci, împotriva Austriacilor, la Calafat, s-a folosit şi de flotila de Dunăre (12 Aprilie şi 26 Iunie 1790); după ce Austriacii ocupă ţara, comandantul lor, principele de Saxa Coburg, desfiinţează această flotilă, scoţând la mezat ultimul vas care mai rămăsese.

E interesant de relevat că atunci când, la 23 Noiembrie 1793, se înfiinţează o flotă comercială domnească pe Dunăre, ea este pusă «sub ascultarea şi ocârmuirea» marelui spătar, «*sub oblăduirea căruia este şi paza a tuturor marginilor ţării*». Probabil ca şi flota de război să fi ascultat tot de marele spătar,

pe vremea lui Brâncoveanu, a lui Alexandru Ipsilanti şi a lui Mavrogheni.

Încercări de organizare militară în epoca Fanarioţilor. În răstimpul de peste o sută de ani cât ţine stăpânirea Fanarioţilor răstimp de decădere sub raportul militar, întâlnim totuşi şi câteva încercări de organizare a oştirii· Ele se datoresc fie iniţiativei voievozilor, fie unui impuls venit din afară: mai toate sunt în legătură cu războaiele dintre Turci deoparte, Ruşi şi Austriaci de alta.

Grigore al II-lea Ghica, urmând pilda înaintaşului său din veacul al XVII-lea (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 123 şi vol. II ediţia a patra, p. 506), izbuteşte să-şi organizeze o oaste de peste şapte mii de oameni, înfăţişetoare. Cronicarul tradus de Amiras, relatând participarea domnului la expediţia de pedeapsă contra Tătarilor

din Bugeac, în iarna lui 1727 – 1728, spune că acesta avea «multă şi frumoasă oaste, de vreme că slujitorii săi… au fost foarte miluiţi; ce, cu slujitorii de curte şi cu dărăbanii ageşti şi cu vânătorii şi cu panţirii ce erau cu leafă din ţeară, erau trei mii de oameni pedestrime; aşijdere şi călărime, boierânaşi, copii de casă, ce le făcuse Grigore Vodă. Tuturor suliţi zugrăvite, cu prapure, armăşeii, aprozii şi alte rufeturi, cineşi cu steagul său (vezi şi fig. 47,48 şi 49); Constantin Costachi cu toată slujitorimea hătmăniei şi cu alţi slujitori de ţeară ce-i făcuse cu leafă; Iordachi sărdarul de mazili cu toţi mazilii; şi călărimea s-au făcut patru mii de oameni; cară peste tot au fost şapte mii de oameni oastea lui Grigore Vodă, fără de curtea gospod şi fără de oamenii ce erau pe lângă boierii cei mari, având Grigorie

Vodă şi 12 pusce cu săcăluşe».

O încercare de a-şi organiza oaste proprie face şi Grigore al III-lea Ghica (1774 – 1777), nepotul de frate al lui Grigore al II-lea Ghica: tradiţia militară a familiei Ghica se menţine deci. Numai că el nu izbuteşte s-o utilizeze; dinpotrivă, ea contribuie la pierderea celui ce ocreiase într-adevăr, un izvor grec, ocupându-se de sfârşitul lui Grigore Ghica, arată că printre motivele care au dus la uciderea lui, a fost pâra boierilor cum că are legături secrete cu Rusia şi *că şi-a făcut o oaste proprie* (και 6tl εκαμεν Ιδιόν του στράτευμα).

Fig. 47 – Steag ostăşesc de la Ieremla Moghilă, Domnul Moldovei (1595 – 1606). După un desen aflător în colecţiile Muzeului Militar din Bucureşti.

În timpul războiului ruso-turc din 1787 – 1792, se alcătuieşte *un corp de*

voluntari moldoveni, *între Prut şi Nistru*, *sub comanda podpolcovnicului – deci locotenent colonelului – Nicoritǎ*. Aflăm faptul din adeverinţa eliberată la 7 Martie 1827, de adunarea nobilimei basarabene, lui Timoftei Bulat, relativ la nobleţea neamului acestuia. Adeverinţa citează în primul rând «paşportul dat la anul 1790, Iulie 12, no. 318, supt iscălitura pod polcovnicului Nicoriţă, *ci au fost comandiru cohurtei volontireşti din Basarabia*, *că Theodor Bulat au fost cadet*». «Cohorta» cuprindea deci şi cădeţi sau aspiranţi la gradul de sublocotenent. Ea a foát, în unele privinţe, o anticipare a corpului de panduri al lui Tudor Vladimirescu, din războiul ruso-turc de la 1806 – 1812. Adăugăm că Nicoriţă a participat şi la acest ultim război, fiind în 1808, locotenent-general.

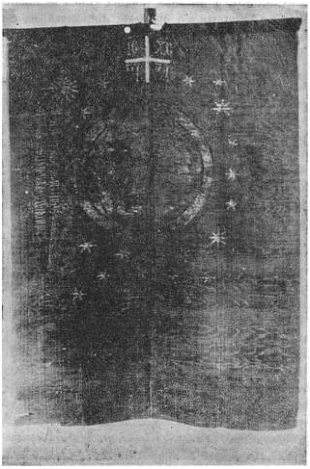

Fig. 48.

— Steagul, de mătase grea, vişinie, al voievodului Mihail Radu (Mihnea al III-lea: 1658 – 1659). Inscripţia are următorul cuprins: · Io Mihail Radu, cu mila lui Dumnezeu ighemon al Ungrovlahiel şi arhiduce al părţilor învecinate ·. (Muzeul Naţional din Beograd, Jugoslavia).

Paralel cu organizarea – sub auspiciile şi cu ajutorul Ruşilor – a

corpului de volintiri moldoveni dintre Prut şi Nistru, are loc alcătuirea – din iniţiativa unui grup de boieri din Iaşi

(Aprilie 1788) şi sub auspiciile austriace – a unui corp similar de «volintiri» moldoveni; comandat de căpitanul Viţu, acest de al doilea corp e întrebuinţat la paza Prutului.

Fig. 49.

— Steag ostăşesc moldovean din a

doua jumătate a secolului al XVII-lea.

În colţul din stânga, sus, o inscripţie în româneşte cu următorul cuprins: «Vitejia direaptă să biruiască» (Muzeul Militar).

În Muntenia o primă încercare face Constantin Mavrocordat, în timpul războiului turco-austriac din 1737 – 1739. El ridică un «*steag de boerime*», format din 57 de reprezentanţi ai familiilor jnai de seamă; între ei este şi Pârvu Cantacuzino Măgureanu, viitorul conducător al «volintirilor» din 1769. Ridică apoi un steag din «copiii den casă cei mari», 52 cu toţii, «cei mici» fiind numa 8. La aceştia se adaugă diferite corpuri de slujitori, între care «mocanii» şapte steaguri, în partea muntelui, «saragelele», opt steaguri, «neamţii de poartă» aşadar cei care păzeau intrarea în curtea domnească, un

steag, «slujitorii Focşanlâi» patru steaguri şi alţii. În totul 2375 de oameni, ostaşi şi căpetenii.

Cu prilejul războiului ruso-turc din 1768 – 1774, se alcătuieşte, pentru prima dată un corp de «volintiri» sub comanda spătarului Pârvu Cantacuzino, amintit mai sus. Format însă din elemente disparate, el nu are o forţă combativă deosebită. Într-o ciocnire cu Turcii, superiori în număr, lângă Comana, Pârvu este ucis (1769).

O încercare mai importantă de a organiza o oştire de ţară face Nicolae Mavrogheni, cu prilejul războiului din 1787 – 1792. El întocmeşte 90 de steaguri mari şi 6 steaguri mici de seimeni, 8 steaguri de scutelnici, 4 steaguri de arnăuţi, un steag «spătăresc» şi unul «căpitănesc». În totul, zece mii trei sute cincizeci de oameni, în afară de

«slujitorii»de la marginile ţării. Ostaşii primeau soldă lunară; se organiză aprovizionarea şi se instituiră depozite. Mulţumită acestei forţe armate şi a detaşamentelor trimise de Turci, Mavrogheni care avea comanda supremă în Muntenia, putu în 1788 să reziste Austriacilor, ba chiar îi sili să se retragă din mănăstirile Sinaia, Cozia şi Tismana pe care le ocupaseră la început (vezi şi fig. 50). El avu unele succese şi în Moldova, aproape de Vaslui şi în valea Trotuşului (vezi voi. III, ediţia a doua, p. 299 – 300). Dar lupta de la Martineşti (22 Septembrie 1789), la care alături de marele vizir, participă şi Mavrogheni cu o parte din ostaşii lui, înseamnă o victorie hotărâtoare pentru armata ruso-austriacă; voievodul muntean e silit, puţin după aceea, să se retragă peste Dunăre.

Noi încercări de organizate au loc în timpul războiului rusoturc următor (1806 – 181?). Constantin Ipsilanti, reinstalat în domnie de armatele ruseşti, hotărăşte înfiinţarea unui corp de oaste pământeană cu uniforme căzăceşti; printre noii ostaşi e, ín Oltenia, Tudor Vladimirescu; acesta va* ajunge, în 1810, comandantul «primului batalionde panduri» iar e în 1811 Va, cőHduo & spre Calafat un corp de «peste şase măi de panduri“.

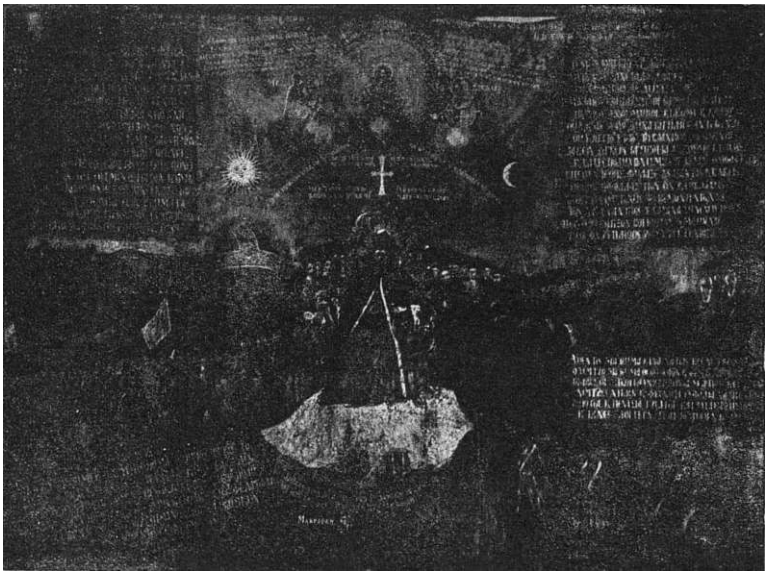

Fig. 50.

— Vocvodul Mavrogheni răsplătind armatele victorioase: tablou în ulei, contemporan. La picioarele Domnului sunt câţiva saci cu bani. Dinspre dreapta, jos. Se apropie ostaşii ţinând de pâr sau purtând în vârful suliţelor capete tăiate de ale duşmanilor. Inscripţiile sunt în limba greacă.

Totodată se înfiinţează – pentru scurt

timp însă – şi un corp de «dragoni» moldoveni, purtând pe coifuri stema Moldovei, pгесцт şi un «polc» adică un regiment de husari «negri» munteni. Mai erau şi un «polc 4> de Sârbi, numit al lui Caragheorghe, având steagul lui deosebit, şi un polc «elin» sub comanda maiorului Pangal. Cu puţin înainte de a părăsi Principatele, în vara lui 1812, comandantul rus, amiralul Ciceagov, trimite divanului muntean – la 10 Iulie – şi celui moldovean – la 14 Iulie – câte un proiect de organizare a unor armate naţionale româneşti: ele urmau să se opună încercărilor austriace sau turceşti de a ocupa ţările noastre şi să menţină, în acelaşi timp* ordinea internă· Armata niunteană urma să se alcătuiască din «miliţii» şi «gărzi, cetăţeneşti”; miliţiile trebuiau să cuprindă un corp de «panduri»

– 5000 de oameni, recrutaţi în satele Olteniei şi un corp de «catane» – 15…000 de oameni, recrutaţi în satele din Muntenia propriu-zisă. Gărzile cetăţeneşti erau să fie recrutate exclusiv din orăşeni. Precipitarea retragerii armatei ruse – din cauza campaniei lui Napoleon – făcu să nu se mai dea însă nicio urmare acestui interesant proiect.

Armamentul. Vechile arme ale veacurilor XV ŞI XVI continua a fi întrebuinţate; ostaşii se folosesc încă, în veacul al XVII-lea, de arcuri, săgeţi, suliţe şi topoare; se întrebuinţează încă, în vorbirea curentă şi în acte, termeni în legătură cu aceste ajrme ca «pestreala» sau «pistreala» adică bătaia săgeţii şi «fărcuşul» sau teaca săbiei; săhăidăcarii continuă să facă «săhăidace» adică tolbe sau, cu vechiul termen latin, «cucure»

pentru purtatul săgeţilor. Dar locul întâi îl ocupă acum *armele*. *De foc*, tot mai numeroase, mai variate şi mai perfecţionate. Ele hotărăsc adesea soarta bătăliilor. Armata trimisă în 1653 de Matei Basarab la Focşani ca să întâmpine pe Vasile Lupu, trebuie să se retragă din faţa acestuia, «căci – ne spune cronica – n-avea arme cu foc». Încă în veacul anterior, bătălia de la Cahul fusese pierdută şi pentru că «artileria lui íoan Vodă Viteazul nu mai putuse trage, praful de puşcă fiind udat de o ploaie mare, pornită între timp.

Tunùrile se diferenţiază după" rolul pe care au a-l îndeplini; ele poartă nume deosebite. Termenul generic rămâne acela vechi de «puşcă"; în cronicele moldovene se amintesc, în mai multe gânduri, «puşcele cele mari şi mici». Astfel,» la prima înscăunare a lui Dimitrie Cantemir

(1693), Neculce ne spune că «au început a slobozire puscele cele mari"; iar la un «şinlic» adică la o de·» monstraţie de bucurie, sub Constantin Duca Vodă, în 1695, s-au slobozit «puşcele cele mari şi mici».

Tunurile de asediu sau de cetate se numeau, cu un termen turcesc, «*balimezuri*» sau *baliemezuri*; când se restituie Polonilor cetatea Cameniţei (1699), Antioh Cantemir merge şi el cu oastea acolo «şi cu câteva perechi de bivoli pentru rădicarea balimezurilor»: aşa citim în cronica lui Neculce. Miron Costin aminteşte de asemenea într-un loc de «60 de puşci... tot de cele mari, ce se zic baliemezuri".

Mortierele purtau numele de *piue*; cuvântul e, se pare, de origine latină (*pilla); *proiectilelor* aruncate de aceste

tunuri li se spunea, cu un termen turcesc, *cumbarale*. Descriind lupta de la Stănileşti, la care a participat ca hatman al lui Dimitrie Cantemir, Neculce arată că «aruncau Turcii şi cumbarale de cele mari şi suindu-se sus, nu apucau să cadă jos şi se spărgeau; şi deşi cădea vreuna, cădea în laturi şi nu nemerea ia obuz» adică în formaţia de luptă rusească. «Zicea împăratul moschicesc *-i continuă Neculce – că are şi el două cumbarale de cele mari făcute cu alt meşteşug, cu otravă, care îl ţinea una câte cincizeci pungi de bani (25…000 lei I) şi se căia că n-au luat mai multe… că acel fel de cumbarale sunt nu numai hierele ce sunt într-însele să fie otrăvite, ce şi mirosul pre cine agiunge, cade de moarte». E vorba, aşadar, de proiectile cu gaze toxice. Asemenea «combarale cu otravă» a întrebuinţat

Petru cel Mare şi la asediul cetăţii Riga; aruncând de acel fel de combarale în cetate – povesteşte Neculce – i-au lovit pre Svezi (Suedezi I) o moarte, cât le-au căutat numai a se închinare, că se spăriese că n-a mai rămânea nime dintr-înşii“.

Obuzierelor sau tunurilor cu tragere curbă, li se spunea *pusei huşniţe*. Cuvântul e de origine germană: Haubitze şi înseamnă «obuzier”; la noi se pare însă că a ajuns prin intermediul Cehilor sau Polonilor (houfnice).

Tunurile mici, cu tragere directă, se mai numeau şi *săcăluşe* sau *ţăcălaşe* (din ungurescul szakallâs). Când Vasile Lupu, fugind din faţa lui Gheorghe Ştefan, se oprise pe malul stâng al Niatrului, târgoveţii din Hotin «au slobozit... un sacaluş». Asuprà Domnului; «den care

săcăluş – adaugă Miron Costin – glonţul foarte pe aproape de Vasile Vodă au lovit». Iar într-un inventar al mănăstirii Tismana citim: «7 tunuri mari, 24 ţăcălaşe mai mici“.

Amintim, în sfârşit, ca o curiozitate, şi *puşcele de apă* de care e-au folosit nişte Cazaci, Leşi şi Moldoveni prădalnici, ca să stingă focul, aprins tot de ei, la mănăstirea Putna, sub Constantin Cantemir (1685 – 1693). Aceste tunuri, pomenite de Neculce într «O seamă de cuvinte», împroşcau în loc de proiectile, apă, fiind precursoarele pompelor moderne.

Termenul de *tun*, cu înţelesul de astăzi, e întrebuinţat în prima jumătate a veacului al XVIII-lea de cronicarii Neculce şi Amiras. Cel dintâi, descriind expediţia din 1672 care a dus la cucerirea Cameniţei, spune: «trecut-au împărăţia

Dunărea şi de acolo au purces spre Prut cu multă oaste *şi cu multe tunuri grele şi mari*; şi la un tun puneau câte optzeci de bivoli; unele erau şi mai mici…». Amiras, referindu-se la campania din 1673, împotriva Hotinului, arată că Leşii «au început a bate din tunuri, din pusce». Amândoi termenii sunt întrebuinţaţi aci în înţelesul lor de azi. Se ştie că în veacurile XVI – XVII, puştilor li se spunea *sineţe* (din vechi slavicul sviniţi = plumb), cuvântul puşcă însemnând, aşa cum am arătat mai sus, tun. În afară de sineaţă, mai întâlnim, în veacul al XVIII-lea, şi termenii *flintă* (de origine germană? Flinte!) şi *inicercă*. Neculce aminteşte, în legătură cu lupta de la Stănileşti, de «flintele Moscalilor"; despre inicerce adică puştile Ienicerilor turci, spune că erau «mai lungi şi de fier mai bun decât ale Moscalilor.

«Sineţarii» sunt amintiţi încă de pe vremea lui Petru Rareş (vezi vol. II, ed. 4-a, p. 515); la începutul veacului al XVII-lea. Exista în Moldova, un corp de sineţari domneşti, în frunte cu un vătaf. «Ionaşco, vătav de sineţari» participă la o restabilire de hotare a moşiilor Trebuieni şi Oxintiia din Orhei; documentul poartă data «e. 1617» Iulie 25; acelaşi personaj apare şi într-un act din 18 Iulie 1617.

Pistolul s-a introdus la noi, după câte se pare, în prima jumătate a veacului al XVII-lea; nu e exclus însă ca unii domni precum Despot Vodă care servise în armatele apusene, sau Petre

Cercel, să-l fi cunoscut şi întrebuinţat, încă din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Intre mărfurile, în valoare de 12…000 de fiorini, pe care le importa, în 1646, Matei Basarab, de la

Nuremberg şi de la Viena pentru uzul său personal şi al rudelor sale, se află şi «două perechi de pistoale» (zway paar pistolen). Iar la moartea lui Mihnea al III-lea, în Ardeal, între lucrurile ce-a lăsat inventariate la 6 Aprilie 1660 – figurează şi «trei perechi şi jumătate de pistoale». Constantin Şerban Basarab, când a beupat, în 1659, pentru puţină vreme, tronul Moldovei, avea şi «două steaguri de Unguri»; în lupta de lângă Iaşi, aceste steaguri nu srau purtat însă de loc bine: fugeau, «de la o vreme, numai de un Tătar"; «şi fugind, *dau înapoi den pistoale în sus*, nevăzând unda dau». Termenul *pistol* e de origine italiană, de la localitatea Pistoia, în Toscana, unde această armă s-a fabricat de predilecţie. Тцгсиэ în campaniile purtate pe la noi, s-au folosit de tot felul de pistoale, de la cele

mai simple până la cele mai împodobite, cu sidef, abanos, aur sau argint; aŞa s-a născut zicala populară: 4ccum e Turcul şi pistolul».

S-au fabricat arme de foc la noi în veacul al XVII-lea? Un răspuns sigur e greu de dat, pentru Muntenia şi Moldova, deoarece n-avem suficientă informaţie. Cronica munteană afirmă că Mihnea al III-lea> îndată după suirea sa pe tron (1658), începu a face «steaguri multe şi tunuri şi erbării multe şi palanca împrejurul mănăstirii Radului Vodă». Iar Dimitrie Cantemir afirmă în *Istoria Cantacuzinilor şi a lui Brancoveanit* că Şerban Cantacuzino, pregătind o oaste însemnată împotriva Turcilor, «a pus de s-au turnat patruzeci de tunuri». Înseamnă aceasta oare că s-au turnat tunurile *în ţară*, aşa cum făcuse, în veacul al XVI-lea, Petru

Cer* cel? Sau şi le-au procurat, pe bani, de peste hotare? Cert este numai că în Transilvania, oraşele săseşti fabricau atât tunuri cât şi puşti; de aci se aprovizionau adesea domnii noştri. La 26 August 1641, Matei Basarab scrie lui Gheorghe Rákóczy I, principele Transilvaniei, rugându-l să poruncească *turnătorului de tunuri* să-i toarne «anul acesta» clopotele comandate. Ştim de asemenea că Gheorghe Ştefan şi-a înzestrat armata cu tunuri" bune şi mari, turnate la Lwów, în Polonia.

În ce priveşte pjaful de puşcă, este sigur că el se lucra *în tus+ trele ţările*. Silitră· exista din abundenţă atât în Moldova cât şi în

Muntenia (vezi mai sus, p. 561 şi 612); sulful nu lipsea de asemenea. Se putea deci fabrica ct pravul» sau «iarba» şi intr1 adevăr întâlnim în documente

asemenea meşteri «prăvari». În Iaşi? exista, la finele veacului al XVII-lea, o «ierbărie» adică o fabrică, eventual un depozit de praf de puşcă. Neculce spune că un sârb mercenar anume Dimaiurucu «au venit aici în ţeară în Moldova de au fost başbulucbaşu la Constantin Duca Vodă (1693 – 1695 şi 1700 – 1703) şi au pierit şi el de foc împreună cu Totoescul vei căpitan, *când s-au aprins erbăria în Iaşi*». Numele de «erbării» se da însă şi căruţelor sau chesoanelor care cuprindeau praful de puşcă şi care însoţeau tunurile în deplasările armatei. În acest înţeles e întrebuinţat cuvântul în pasagiul de mai sus privind pe Mihnea al III-lea; acelaşi înţeles are el şi în cronica munteană care, relatând revolta seimenilor împotriva lui Matei Basarab, afirmă că aceştia ct i-au laut tunurile şi *erbăriile* şi le-au scos afară

den târg“.

În asediul cetăţilor, în războaiele dintre Turci de o parte; Ruşi şi Austriaci de alta, se întrebuinţează tot mai mult minele sau, cu termenul turcesc de atunci, *lagumurüe*.

Înmulţirea armelor de foc şi creşterea însemnătăţii lor face să scadă *însemnătatea militară* a păturii de mici proprietari şi în genere a tuturor acelor elemente care nu-şi pot procura asemenea arme. În secolul XIV, când ostaşii se băteau exclusiv cu arme albe, ca şi în al XV-lea, când ele ocupă încă un loc precumpănitor şi când micul proprietar rural poate să-şi fabrice singur sau prin ţiganii meşteri locali armamentul de care are nevoie însemnă·* tatea militară a acelei pături e considerabilă; cu ajutorul ei. Câştigă Basarab întemeietorul, Vlaicu

Vodă. Mircea cel Bătrân şi Ştefan cel Mare bătăliile. Iar când nevoia o cere, când se ridică a oastea cea mare», se face apel shiar şi la ţărănimea fără pământ, începând însă cu veacul al XVI-lea, mai ales din a doua jumătate a lui înainte, când armele de foc încep să-şi impună supremaţia, armata capătă tot mai mult un *caracter tehnic*, necesitând, pe de o parte, cunoscători ai acestor arme, adevăraţi meşteşugari ai războiului – deci *lefegii* sau *mercenari*, pe de altar *fonduri importante* pentru plata lor şi pentru cumpărarea sau fabricarea noilor armei Aşa ве face că numărul mercenarilor oreşte; armata lui Mihai Viteazul cuprinde un contingent foarte însemnat de Asemeneá ostaşi; Radu Şerban şi Matei Basarab în Muntenia, Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefan în Moldova au şi ei numeroşi mercenari sau

lefegii.

Cetăţile. În epoca dintre 1601 şi 1821 cetăţile nu mai au pentru organizarea militară română însemnătatea pe care o avuseseră în secolele anterioare. În primul rând, cele mai importante dintre aceste cetăţi, acelea de la marginile ţărilor, sunt mai toate în mâna Turcilor; singura care mai rămăsese Moldovei, Hotinul, e$te şi ea luată în 1713, formându-se o nouă raia (vezi vol. III, ed. 2-a, p. 227).

Ocuparea ei coincide cu începutul epocii fanariote şi contribue în chip însemnat la anularea oricărei veleităţi de politică externă proprie; Domnul Moldovei ajunge de fapt un prizonier. De acest lucru îşi dăduseră seama Petriceicu Vodă şi Grigore Ghica atunci când, veniţi cu armata turcă în 1673 şi ţăbărâţi lângă Hotin, botărâseră să cheme pe Leşi «ca să

nu apuce a se aşeza în cetatea Hotinului Paşă, pe care se aşezase în Cameniţa; *că aşezându-se ЬI Hotin, de aci în Moldova rEare de ce mai domni Domn*“.

Cât despre cetăţile din interior, ele ne servesc – asemenea mănăstirilor întărite – mai mult ca loc de adăpost în vreme de năvălire decât ca puncte de rezistenţă. De altfel, tocmai pentru a le scădea valoarea ca eventuale atari puncţe, ordonă Turcii, în xtirma răscoalei din 1673, a lui Petriceicu Vodă, când detaşamente de lefegii nemţi ocupaseră câtva timp Suceava şi Neamţul, ca aceste cetăţi să fie stricate. Ordinul se execută, extinzându-se şi asupra Hotinului; totuşi stricăciunile nu fură decât superficiale, deoarece cetăţile putură să slujească şi mai departe; astfel, Neamţul, apărat numai de o mână de vânători, se împotrivi

în 1691, timp de patru zile, numeroasei oştiri a regelui polon Ioan Sobieski.

Acelaşi lucru se întâmplă şi în Muntenia; după răscoala lui Mihail Radu sau Mihnea al III-lea (1659), instalându-se noul domn Gheorghe Ghica” Turcii dădură ordin – şi el fu adus la îndeplinire – ca întăriturile Târgovişteiei să fie dărâmate.

În Transilvania şi în Banat, Austriacii modernizează vechile întărituri sau fac altele nouă, potrivit concepţiilor introduse de Vauban, celebrul inginer militar al lui Ludovic al XIV-lea. La Alba-Iulia, pentru ridicarea acestor noi întărituri, se dărâmă în 1714, mănăstirea Sf. Treime, zidită de Mihai Viteazul şi dfevenită apoi reşedinţa episcopului unit.

Austriacii au ridicat unele întărituri şi în Oltenia, în timpul dominaţiei lor acolo (1718 – 1739); nefiind construite hEpiatră,

ele n-au durat însă. Aceeaşi soartă au avut şi întăriturile înjghebate în tinele puncte din Muntenia (la Perişani, la Câmpulung, là Târgovişte) în timpul campaniilor contra Turcilor.

O importanţă sporită, sub raportul militar, joacă, în schimb.

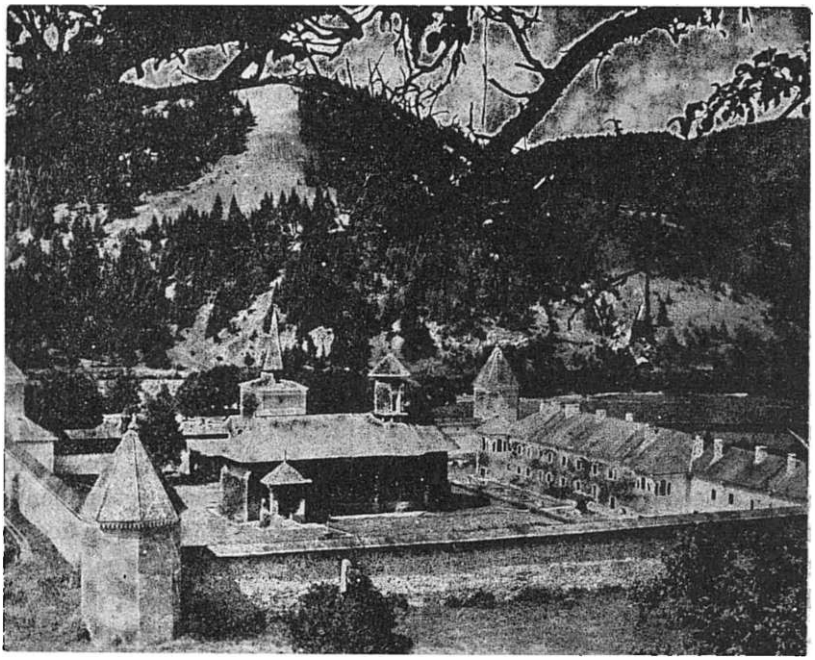

FIg. 51.

— Mănăstirea Suceviţa din Bucovina, ctitoria Movileştilor. Întărit* cu ziduri puternice prevăzute cu turnuri, ea putea servi şi ca loc de adăpost, în vremuri de primejdie.

În veacurile XVII – XVIII, *mănăstirile* noastre. În Moldova, mănăstirile Agapia, Secu şi Hangu îngăduiră unor detaşamente polone, lăsate de Sobieski, în 1691, să reziste *ani de zile*; mai târziu, sub Mihai Racoviţă, mănăstirile Caşin şi Miera adăpostiră cătanele austriacă care-l atacaseră şi partizanii băştinaşi ai acestora; trebuiră două atacuri, la luni de zile interval, în 1717, pentru ca ca cea-dintâi să cadă; domnul însuşi îşi găsise scăparea în mănăstirea Cetăţuia (vezi şi fig. 51). În Muntenia1 Matei Basarab susţinu în Septembrie 1631, un adevărat

asediu în mănăstire; Tismana împotriva urmăritorilor lui Leon Vodă» acest lăcş, · se putea de altfel bine apăra; Radu Şerban îl întărise cu *trßi* tunuri sau «puşci» ş «Pentru că aceste trei pusei – spune Domnul i-n actul de danie din 1 Iulie 1605 – le-am cumpărat Domnia Mea, pe banii Domniei Meale şi le-am pus Domnia Mea să stea în sfânta mănăstire, să-i fie de a sa apărare de oameni răi şi să stea acolo în vecie». Potrivit unui inventar ulterior, Tis-» mana avea: «7 tunuri mari» şi «24 ţăcălaşe mai mici”; armamentul sporise deci cu timpul. În războiul dintre Austriaci şi Turci, terminat prin pacea de la Şiştov, cei dintâi ocupară în 1788, pentru câtva timp, mănăstirile Tismana, Cozia şi Sinaia, făcând din ele puncte de sphrijin. La mănăstirea Secul, în Moldova, avu loc ultima rezistenţă a lui Iordache

Olimpiotul, unul din şefii mişcării eteriste.

Tot ca locuri de apărare, dar pentru scurtă vreme şi puţină lume, au servit şi *culele* precum şi unele *curţi boiereşti întărite cu ziduri*. Cele dintâi erau cafce înalte, solid construite, cu ziduri groase, şi având ferestre strâmte numai la ultimul sau ultimele etaje; tot la ultimul etaj era şi un cerdac de unde se vedeau până departe împrejurimile şi se putea impiedeca, cu săgeţi sau cu aime de foc, accesul uşii de intrare. Această uşă, mică, solid ferecată, prevăzută cu drugi interiori, nu putea fi uşor stricata (vezi fig. 52 şi 53). Numele culei e de origine turcească (kule) şi înseamnă «turn"; compară cu yedikule = şapte turnuri, vestita închisoare din Constantinopol "Forma obişnuită a culelor Oltene e cea pătrată sau uşor dreptunghiulară ca exemplu poate servi

culade la Măldăreşti, din judeţul Vâlcea. În ce priveşte curţile boiereşti întărite cu ziduri, citǎm pe aceeade la Brâncoveni proprietatea lui Matei Basarab.

— Influenţa turcească în terminologia militară. Creşterea progresivă a influenţei turceşti în ţările noastre, în perioada dintre 1601 şi 1821, s-a manifestat, cum era natural, şi în domeniul militar. Am avut în garda veovozilor şi între «slujitori», soldaţi turci şi tătari – *beşlii*, sub *beşli-aga*, *peicii*, *salarii* şi *lipcanii*; am introdus arme turceşti: săbiile încovoiate, *iataganele* şi *hangerele*, am adopr tat*termin ologie turcească*, fie pentru a desemna elemente noi, fié pentru a înlocui vechii termeni militari. Astfel, căpitanilor li fee spune acum *bulucbaşi*, marii căpitani fiind tot una cu *baş buluc başii*; hotnogii sunt numiţi şi *iuzbaşi*; între căpeteniile mari ale

oştirii este *serdarul*, căruia i se adaugă uneori *serdarul de mazili*; încă din veacul al XVI-lea exista *aga*.

Dintre micii comandanţi citǎm pe *odobaşi* şi *ceauşi*, inferiori căpitanilor; dintre ostaşi, pe lângă mai vechii seimeni sau *segbani*.

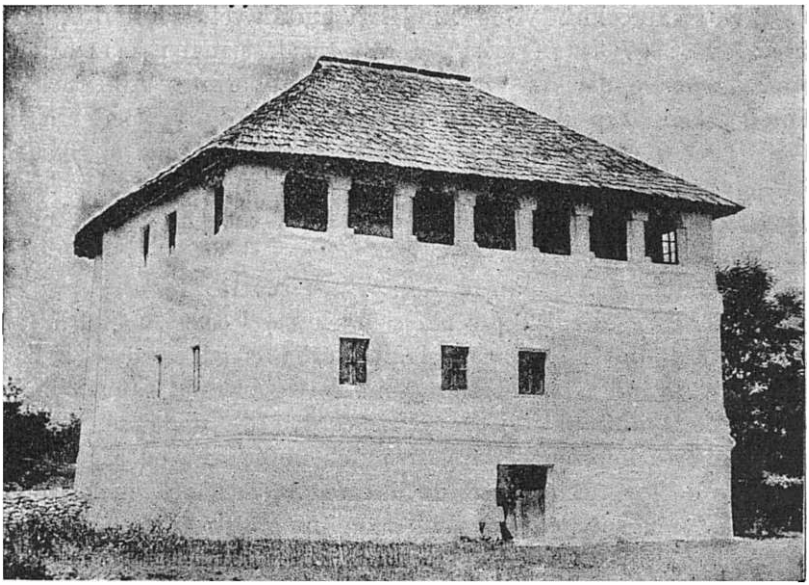

Fig. 52 Cula lui Duca de la

Mâldăreşti, judeţul Vâlcea. Ferestrele de la primul etaj nu par a fi îost de la început.

Pe *arnăuţi* şi pe *saragele* (de aci numele de familie Saragea!), Artileria cuprinde *balimezuri*, *fişicuri* sau cartuşe *ghiulele*, *cumbarale* şi *gephanăua* sau arsenalul; lucrările de fortificaţie *meterezuri*, *lagumuri* sau mine, *tabii* sau băşti de pământ, *pălănci*, cum era aceea de la Radu-Vodă, din Bucureşti; un fel de cetăţi sunt şi *culele*. Harnaşamentul poartă numele de *rafturi*, cortul acela de *saivan*; în loc de provizii se spune *zaherea*. Flotila de Dunăre e alcătuită cin *calce*, *galioane* şi *şăici*; se mai întrebuinţează şi *ceamuri* şi *ghimii* (cf. Gârla Ghimiia între Braţeş şi Du-» năre I) care, câteodată, sunt trase la ЬIecMuzica domnească, imitată după aceea a sultanului* poartă două nume: *tabulhana* şi *mehterhanea*; ea

are în frunte un *mehterbaş*.

Dar din toată această terminologie nu a rămas decât foarte puţin în limba noastră. Introdusă din cauza influenţei politico-militare, ea se menţine atâta vreme cât se menţine şi aceasta din urmă. Pe de altă parte, schimbarea organizării armatei, după modele apusene, ca şi schimbarea armamentului, a dus la schimbarea termenilor respectivi. Aşa se face că astăzi moştenirea turcă în domeniul militar e foarte redusă, pe când în alte domenii ea s-a păstrat mult mai bine.

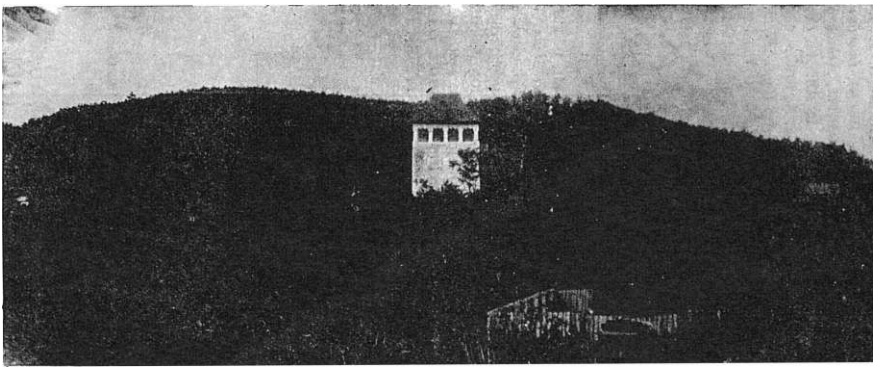

Fig. 53.

— Cula Cr & snaru, fitn comuna Groşeraj Judeţul GorJ.

BIBLIOGRAFIE

Organizarea ritilitară. 1. Lazăr ŞAineanu, *Influenţa orientală asupret. Limbii şi culturel române*, I – II, Bucureşti, 1900, CGGXXXV + 407 + 27fr p. În 8° locot-comandor e. CiUCHI, *Istoria marinei românet* Constanta, 1906,392-hvII p. În 8·; 3. Radu rosetti, *Arhiva Senatorilor de la*

Chişinău şi ocupaţia rusească de la, *1806 – 1812*, în *An. Ac. Rom., Mem. Secţ. Ist f* s. 2, t. XXXI (1908 – 1909), p, 581 – 724; 4. N. Iorga, *Ceva despre ocupaţiunea aus triacă, în anii 1789 – 1791*, în *An. Ac. Rom., Mem. Sect. Lst.*, s. 2, t. XXXIII (1910 – 19il), p. 211 – 265; 5. G» glurescu, *Comentarii la Djsscriptio Moladviar* curs litografiat şi editat de g, Janet, Bucureşti, 1915,544 p. În 8° (cu multe erori datorite editorului, textul nefiind corectat de autor); 6. N. Iorgar *lstoriß armatei româneşti*, vol. II, Bucureşti, 1930,256 p. În 8σ; 7. General r. Rosetti, *Ştiri mărunte şi note relative la istoria armamentului la noit* la *Mem. Secţ. Lst., Acad. Rom.*, t. XI (1931), p. 23 – 29; 8. R. Rosetti, *Evoluţia mijloacelor şi a chipului de făptuire a războiului, de la moartea lui Ştefan cet, Mare până la a lui Matei Basarab*. I.

Armamentul, în *Mem. Secţ. Lst., Acad.* Feorn., s. III, t. XI (1931), p. 165 – 199; II. *Organizarea*, Ibidem, p. 247 – 280; IV. *Fortificaţiunea*, Ibidem, t. XII (1932), p. 291 – 33; 9. Ştefan Chicos, *Bum se făcea aprovizionarea armatelor lui Mihai Viteazul, Matei Basarab şi fâicolae Mavrogheni*, Bucureşti, 1939,80 p. În 8°; 10. Conşi. Grecescu, Ce$*peteniile oştirii moldovene la 1757*, Bucureşti, 1939,6 p. În 8°. (Extras din Bul. Muzeului Militar, II, 2 – 3); 11, IOÂJ I. NlăTOR, *Primele încercări de restaurare a oştirilor pământene*, în *Mem. Secţ. Lst., Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939 – 1940), p. 15 – 33; 12. Ion I. NlăTOR, *Un proiect de* organizarejl *oştirilor pământene din 1812*, în *Mem. Secţ. Lst., Ac. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939 – · 1940), p. 149 – 163.

Vi zi şi p, 737 Nr.

VIAŢA CULTURALĂ. I

Manifestările culturale româneşti în intervalul dintre 1601 şi 1821, întrec cu mult pe cele politice.

Îii istoria noastră, răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu este însemnat mai ales j>rin *manifestările sale culturale*. Cele politice – războiae* tratate, alianţe – au mai puţină însemnătate şi mai puţin răsunet, de*· oarece, în această privinţă, Muntenia şi Moldova atârnă tot mai mult de Turci, nu mai au *libertatea* de acţiune anterioară, iar Transilvania, depinzând de înalta Poartă în veacul al XVII-lea, ajunge, după 1699, sub dominaţia austriacă. Dar dacă însemnătatea politică scade, în schimb, în domeniul culturii, spiritul

românesc, eliberat de influenţa slavonă, îşi găseşte forme de manifestare дош, alese şi puternice. Acum se iveşte conştiinţa limpede a *originel noastre latine* şi a *unităţii neamului nostru*; acum se scriu *cronicile în graiul ţării*, acum se fixează *limba literară*, acum *învăţământul se dezvoltă*, extensiv şi intensiv, iar *arta, bisericească şi laică, înfloreşte*, dând adevărate capo-d-opere de gust şi eleganţă.

Cultura unei epoci este rezultanta unei serii întregi de factori. În primul rând vin, evident, *operile originale*, în literatură, ştiinţă şi artă. Ele sunt dovâda *puterii de creaţie* şi a *originalităţii* acelei epocL Urmează apoi *traducerile* şi *adaptările* care fac accesibile creaţiile celorlalte neamuri şi contribuie, uneori, la *îmbogăţirea* limbii. Se adaugă, după

aceea, *tiparul* care îngăduie *difuzarea* lucrărilor, originale sau traduse, în marile masse ale poporului, constituind prin însuşi acest fapt, un mijloc de *unificare* a, limbii şi a mediului cultural; în această ultimă privinţă trebuie relevat rolul *periodicelor*. Nu mai puţină însemnătate are *şcoala* – mijlocul cel mai bun de ridicare a nivelului cultural – şi complementele ei fireşti: *manualul şcolar* şi *biblioteca*. Menţionăm, în sfârşit, *societăţile literare*, *ştiinţifice şi artistice*, urmărind promovarea ramurei respective şi difuzarea ei în cercuri cât mai largi.

În anumite perioade, fericité, toate elementele pomenite mai sus, există simultan, în număr mare şi bogată diversitate: sunt perioadele de înflorire culturală. În altele, constatăm numai o parte din aceste elemente.

Întotdeauna însă, în orice epocă sau perioadă, hotărâtoare rămâne *personalitatea*, acea întrupare reprezentativă, înzestrată cu putere de creaţie, mergând de la talent până la geniu, capabilă să dea lumii valori noi în fond şi în formă. Personalităţile sunt, în ultimă analiză, determinante pentru dezvoltarea culturală a unei epoci, cum sunt determinante şi pentru dezvoltarea politică. Ele creează seria de factori amintită mai sus, ele sunt garanţia succesului.

Ţinând seamă de toate acestea, putem deosebi în răstimpul dintre 1601 şi 1821 patru epoci de înflorire culturală; este de la sine înţeles că limitele cronologice ale acestor epoci – fixate potrivit unor fapte culturale mai de seamă sau caracteristice – au totuşi o valoare

relativă.

1. *Epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu* (1620 – 1660). Începând cu cronograful român al lui Moxalie şi mergând până la data cea mai târzie a alcătuirii cronicii lui Simion Dascălul, această epocă are ca personalităţi reprezentative în Moldova pe cronicarul *Grigore Ureche*, pe Mitropolitul *Varlaam* şi pe *Eustratie logofătul*, în Muntenia, pe învăţatul boier *Udrişte Năsturel*, cumnatul lui Matei Basarab, în Transilvania, pe Mitropolitul *Simion Ştefan*. Tot în această epocă, trăieşte, în afara hotarelor, la Kiev, vestitul Mitropolit *Petru Movilă*, din familia domnitoare a Moldovei.

2. *Epoca lui Şerban Cantacuzin01 Constantin Brâncoveanu şi Dimitrie Cantemir* (1673 – 1729); ea începe cu tipăriturile Mitropolitului moldovean

Dosofteiu şi se încheie cu moartea cronicarului muntean *Radu Popescu*. Celelalte personalităţi reprezentative sunt: în Moldova, cronicarii *Miron Costin* şi fiul său *Nicolae* precum şi istoricul *Dimitrie Cantemir*; în Muntenia Mitropolitul *Antim Ivireanul*, Episcopul *Damaschin*, cronicarii *Stoica Ludescu* şi *Radu Greceanu* şi istoricul *Constantin Cantacuzino*. Un loc deosebit ocupă moldoveanul *Nicolae Milescu*, a cărui activitate culturală s-a desfăşurat, în mare parte, dincolo de hotare şi anume în Rusia.

3. *Epoca lui Constantin Mavrocordat în Principate, a lui Inochentie Clain în Transilvania* (1730 – 1769). Încheiată cu moartea voievodului iubitor de cultură, această epocă are ca personalităţi reprezentative pe cronicarul *Ioan Neculce* în Moldova şi pe însuşi *Inochentie Clain* în

Transilvania.

4. *Epoca Şcoalei Ardelene* (1780 – 1821), caracterizată prin activitatea celor trei reprezentanţi de seamă a acestei şcoale: *Samuil Clain*, *Gheorghe Şincai* şi *Petru Maior*; în Moldova, personalităţi proeminente sunt mitropolitul *Iacov Stamate*, şi *Gheorghe Asaki*; în Muntenia, cronicarul *Mihail Cantacuzino* apoi poetul şi cronicarul *Ianache Văcărescul*, iar, la sfârşitul epocii, profesorul *Gheorghe Lazăr*.

Activitatea culturală n-a fost egal răspândită în aceste epoci, în tustrele ţările româneşti; ea n-a avut pretutindeni aceeaşi intensitate. În prima epocă, locul de frunte îl ţine Moldova, după care vine Muntenia şi apoi Transilvania. În cea de a doua, se poate afirma că Muntenia egalează Moldova. În cea de a treia,

Moldova deţine iar întâietatea, Muntenia şi Transilvania având cam aceiaşi importanţă. În sfârşit, în epoca a patra, Transilvania vine în primul rând, urmată de Muntenia iar aceasta de Moldova. În genere însă, se poate spune că, în domeniul culturii, în răstimpul amintit, Moldova e aceea care deţine locul întâi.

Influenţele culturale străine. Dar pentru înţelegerea dezvoltării culturale româneşti este nevoie să se arate, în prealabil, care au fost influenţele *străine* exercitate asupra spiritului nostru. Căci şi la noi, ca şi la toate celelalte popoare, fenomenele culturale nu s-au produs şi dezvoltat în mod izolat, prin generaţie spontanee; ele au fost, dimpotrivă, în strânsă legătură cu fenomenele similare străine, fiind uneori influenţate de acestea, alteori exercitând ele o asemenea

acţiune. Influenţele străine pot fi socotite foarte adesea ca adevăraţi *fermenţi*, provocând reacţiuni, determinând noi procese de creaţie într-o masă etnică pregătită în acest scop.

În veacul al XVII-lea, al XVII Mea şi începutul celui de al XIX-lea, până la mişcarea lui Tudor Vladimirescu, s-au exercitat asupra noastră mai multe influenţe culturale care pot fi reduse, în ultima analiză, la două: *influenţa occidentală* şi *influenţa orientală** Cea dintâi, având ca elemente componente principale *spiritul critic*, de cercetare ştiinţifică, trezit de Renaştere, apoi *limba – latină*, mai târziu cea *franceză*, şi *catolicismul*, a ajuns la noi pe mai multe căi: prin Polonia, prin şcolile catolice din ţară, prin Italia şi prin şcolile uniţilor, continuate de acelea de la Viena şi Roma.

Această influenţă occidentală a dat rezultate mai ales în domeniul *operelor originale* şi, Ъpre sfârşitul epocii pe care o – cercetăm, în *şcoală* şi în complementele acesteia: în *manualele şcolare* şi în *bibliotecă*.

Influenţa orientală, având ca elemente componente principale *tradiţia*, *limba greacă* şi *ortodoxismul*, s-a exercitat prin intermediul Grecilor şi al Rusiei. Rezultatele s-au făcut simţite mai ales în domeniul *traducerilor*, al *tiparului*, al *artei*, şi, până spre sfârşitul răstimpului cercetat, al *şcoalei*. Ca un element secundar, subsidiar "al influenţei orientale, putem adăuga *elementul turcesc*; el apare 5n, unele domenii ale artei, *щaa* ales în arhitectura civilă.

Nμ trebuie să se creadă însă că între aceste două grupe de infţuenţe: cea

occidentală şi cea orientală ar fi fost o separare completă, o lipsă totală de contact. Cercetarea amănunţită dovedeşte, dimpotrivă* că influenţa occidentală s-a exercitat la noi şi *indirect*, pe calea ocolită, prin unii învăţaţi greci care au studiat în apud, prin unii dascăli şi tipografi ruşi veniţi de la Chiev ca şi prin *ofiţerii ruşi* în timpul ocupaţiilor militare.

În Polonia, au stat şi învăţat reprezentanţii a trei generaţii de cărturari moldoveni; prima generaţie, pe vremea Movileştilor, – ei îi aparţine Grigore Ureche – cea de a doua, pe vremea lui Väsile Lupu – din ea face parte Miron Costin; cea de a treia, spre sfârşitul secolului al XVII-lea, având ca element reprezentativ: pe Neculae Costin, fiul lui Miron. Se poate afirma prin urmare din capul locului că istoriografia

moldovenească, în epoca ei de înflorire, se dezvoltă sub influenţa polonă, deci sub influenţa occidentală.

Şcolile latine din Moldova veacului al XVII-lea, se datoresc călugărilor catolici; atari şcoli erau la Iaşi, la Cotnari şi la Galaţi. Vasile Lupu şi-a dat chiar pe fiul său Ioan să înveţe în şcoala Jezuiţilor din Iaşi; mai târziu, în 1647, le-a dăruit un teren întins şi bine aşezat, spre a face α nouă clădire. La Cotnari exista, prin 1665, o şcoală-seminar pentru pregătirea viitorilor preoţi catolici din satele de Ciangăi. La Galaţi era o şcoală asemănătoare. Spre finele veacului al XVII-lea, învăţătură în limba latină, în şcolile catolice din Moldova făcuse progrese; chiar dacă nuv e să credem în întregime scrisoarea jezuitului Francesco Renzi, din 24 Iulie 1693, în care se afirmă

că «astăzi toată floarea nobilimii vorbeşte latineşte şi mulţi dintre dânşii chiar sunt foarte învăţaţi», cert este că exista o serie de cunoscători ai limbii şi culturii latine, în fruntea lor stând chiar tânărul voievod Constantin Duca (1693 – 1695).

Dacă în Muntenia nu găsim asemenea şcoli, constatăm, în schimb, că fiii de boieri de aci sunt trimişi chiar la izvorul învăţăturii latine, în Italia. În afară de cazul binecunoscut al lui Constantin Cantacuzino, viitorul stolnic, care a studiat la Padova şi Veneţia, şi de acela al lui Gheorghe din Trapezunt, bursierul lui Constantin Brâncoveanu, care şi-a luat tot la Padova doctoratul laureat în medicină, avem mărturia banului Mihai Cantacuzino *pentru cei 12 tineri, fii de boieri munteni, care au fost trimişi la studii la Veneţia, de către Constantin Mavrocordat*. După ce au

stat acolo, *trei ani*, i-a rechemat, în urma unui ordin formal al Porţii, prevenită de un adversar al voievodului.

Cât priveşte şcolile lipiţilor, primele s-au deschis la Blaj, în ziua de 11 Octomvrie 1754: erau şcoala «cea de obşte», şcoala ct *latinească ѣ* şi cea «*de preoţie*». Absolvenţii care se distingeau erau trimişi mai departe, la Viena şi la Roma.

Pe o cale sau alta, se poate spune deci că poporul nostru n-a pierdut contactul cu învăţătura apusului. Dacă această învăţătură nu s-a putut impune decât târziu, după mişcarea lui Tudor Vladimirescu, este că a avut în faţa ei puternica influenţă orientală, în special cea de formă grecească, ajutată pe de o parte de tradiţie, pe de alta de identitatea confesiunii.

Influenţa greacă s-a exercitat asupra noastră pe mai multe căi: în primul rând prin *şcolile superioare*, cu limba de predare greacă, din Constantinopol, Bucureşti şi Iaşi. Având ca profesori învăţaţii cei mai de seamă ai lumii orientale, aceste şcoli au fost adevărate centre de creiare şi difuzare a culturii greceşti, în timp ce Elada însăşi nu dispunea de nicio instituţie similară. La Academia cea mare din Constantinopol, în cartierul Fanarului, aproape de Patriarhie, au învăţat o sumă dintre viitorii dregători, clerici şi profesori ai Ţărilor Române; ba chiar şi unii dintre viitorii domni tot aci au căpătat elementele de cultură superioară; e cazul lui *Nicolae Mavrocordat*.

Deşi venit la tron în urma unei reacţiuni a băştinaşilor împotriva elementului grecesc, Vasile Lupu ajunge el

însuşi un sprijinitor al acestui element: în divanul domnesc din 1652, din cei zece boieri mari, şapte erau greci şi trei români. Şcoala superioară, înfiinţată de el la Iaşi, după o primă perioadă, în care influenţa Chievului lui Petru Movilă, deci – indirect – şi a apusului, este preponderentă, cunoaşte o a doua, de caracter precumpănitor grecesc. În catedrala domnească din capitala ţăriiy acelaşi voievod hotărăşte ca o parte a serviciului religios să fie făcută în greceşte; în mănăstirile cele mari se primesc monahi greci care învaţă pe fiii de boieri limba şi scrierea greacă. Un alt sprijinitor al culturii greceşti a fost *Gheorghe Duca*: sub el se înfiinţează, în 1680, prima tipografie specială greacă – din cele şapte – care au existat la noi în intervalul 1601 – 1821.

O altă cale de influenţă a fost prin *înalţii ierarhi răsăriteni* care s-au stabilit în ţările noastre, ajungând – unii din ei – chiar conducători ai bisericii româneşti. La începutul secolului al XVII-lea, întâlnim figura lui *Luca*, mai întâi episcop de Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei; el era grec, originar din Cipru.

Cam în aceiaşi vreme, un mitropolit al Monembasiei se află la curtea munteană şi piere ucis în mişcarea lui Lupu Mehedinţeanul (1618). Deosebit de însemnată este figura lui *Matei*, mitropolit al Mirelor; după ce zăboveşte câtva timp la Moscova (1595 – 1597) şi în Polonia, el se stabileşte, începând din 1602, în Muntenia; egumen al mănăstirii Dealul, unde a şi murit, în 1624, Matei e autorul a doua povestiri istorice originale privind Ţara Românească şi a slujbelor sfântului

Grigore Decapolitul şi Sfintei Paraschiva, ambele având de asemenea legătură cu noi. În epoca lui Brâncoveanu, stau la Bucureşti şi Iaşi străluciţi ierarhi greci precum *Dositeiu*, patriarhul Ierusalimului, şi nepotul şi urmaşul acestuia în scaun, *Hrisant Notara*. Tot la curtea lui Brâncoveanu se află, ca «predicator», *Athanasie*, fostul patriarh al Antiohiei; sub îngrijirea acestuia se tipăreşte la Snagov, în 1701, Liturghierul greco-arab, după cum sub îngrijirea şi cu cheltuiala lui *Auxentie*, fostul mitropolit al Sofiei, se tipăreşte la Bucureşti «Explicarea şi serviciul la sfinţirea bisericii», în greceşte. Nu e cu putinţă a înşira aci pe toţi înalţii ierarhi – şi cu atât mai puţin – pe clericii greci de rang mai mic, care au trăit în ţările noastre în răstimpul cercetat; numărul lor este foarte mare. Acţiunea

conjugată a acestor clerici pe de o parte, a şcolilor pe de alta – de altfel sferele lor de acţiune erau secante – fac ca influenţa greacă să meargă crescând: punctul maxim este atins spre sfârşitul epocii fanariote, în anii 1790 – 1812. Tocmai această creştere provoacă însă şi reacţiunea care se va produce, atât în domeniul cultural cât şi în cel politic, la începutul veacului al XIX-lea.

În ce priveşte influenţa rusă, trebuie însemnat, în ordine cronologică, momentul, foarte important, din prima perioadă, aceea a lui Matei Basarab şi Vasile Lupu. Exponentul muntean al acestei influenţe este însuşi cumnatul voievodului, învăţatul boier *Udrişte Năsturel*, traducătorul în «limba sfântă slavonă» cum o califică el însuşi, a «imitaţiei lui Iisus Hristos». Pentru fiul său

Radu, Udrişte aduce profesor de la Chiev; sub raportul tipăriturilor, el publică la Govora în 1642 o Evanghelie învăţătoare «scoasă şi primenită de pre limba rusească pre limba rumânească». Şi în cancelaria voievodului se face simţit curentul rusesc: explicaţia stă în faptul că «vtori logofătul» Udrişte era, de fapt, conducătorul ei. Un rol asemănător joacă în Moldova, în aceeaşi vreme, mitropolitul *Varlaam*. El se duce la Moscova ca arhimandrit, în 1629, trimis de Miron Vodă Barnovski care voia să-şi procure de acolo icoane pentru ctitoriile sale. Mai târziu, în 1637, ajuns păstor sufletesc al Moldovei, Varlaam scrie Ţarului, arătând că a tradus şi are gata de tipar «cartea Sf. Calist, cuvântările la Sfá Evanghelie, ca s-o cetească preoţii în biserică, spre învăţătura Românilor credincioşi». Îi cere

totodată ajutorul spre a o putea tipări; nu cunoaştem ce răspuns i s-a dat. Dar chiar dacă el a fost negativ, un fapt e sigur: în cursul veacului al XVII-lea, tiparul românesc are strânse legături cu cel din Rusiaá Reintroducerea lui în Muntenia, sub Matei Basarab ca şi introducerea lui în Moldova, sub Vasile Lupu, se face cu ajutorul mitropolitului Chievului *Petrii Movilă* (vezi mai jos, p. 895). După ce tipografia moldovenească se desfiinţează, instalarea alteia nouă, sub Gheorghe Duca (1679) sè face iarăşi cu ajutorul patriarhului Moscovei *Ioachim*. O sumă de tipografi, în cursul acestui veac, vin din Ucraina; tot de acolo vin şi modele, în ce priveşte cărţile de tipărit, gravurile şi ornamentele.

În veacul al XVIII-lea, o serie întreagă de înalţi ierarhi români au

legătură cu Rusia şi sunt influenţaţi de *noua viaţă monahală* de acolo. Începutul îl face *Pahomie*, egumenul de Neamţ, care prin 1703 – 1704, se duce la Chiev, atras de faima călugărului *Dimitrie de Rostov* din mănăstirea Pecerska, întemeietorul noii vieţi monahale amintite. După ce stă lângă Dimitrie câţiva ani, însoţindu-l chiar în călătoriile de propovăduire, se întoarce în ţară, unde Mihai Racoviţă îl face episcop de Roman. El introduce în mănăstirile moldovene noile norme ale schivniciei; aduce şi diferite cărţi în limba slavă, între altele, celebra operă a maestrului său Dimitrie, «Rostul de aur» care s-a răspândit în ţările noastre. Pahomie s-a întors spre sfârşitul vieţii la Chiev, la mănăstirea Pecerska; aci a şi murit, în 1724. Mitropolitul Moldovei, *Gheorghe*, urmaşul lui Ghedeon care

primise pe Ţarul Petru cel Mare la Ţuţora, aduce şi el cărţi bisericeşti din Rusia şi anume, aşa cum ne arată o însemnare din 24 Decembrie 1729, «12 Mineie moschiceşti, cu două trioade şi liturghii canonice, de toate trebile arhiereşti». Mai târziu, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, exponenţi ai influenţii ruseşti sunt egumenul de la Putna, *Vartolomeiu Măzăreanu* şi egumenul de la Dragomirna, Secul şi Neamţ, *Saisie Velicicovski*. Cel dintâi călătoreşte în două rânduri în Rusia, în 1757 şi 1769; aduce de acolo cărţi, icoane, odăjdii, traduce de asemenea din ruseşte texte religioase şi laice ca *Itica* sau *Ieropolitica*, după o ediţie apărută la Chiev în 1712, apoi calendare, letopiseţe, etc. Paisie, ucrainean din Pultava, a stat o bucată de vreme la mănăstirile *Poiana Mărului* şi *Vărzăreşti* din Muntenia

(judeţul Râmnicul Sărat), apoi a fost la Muntele Athos, în cele din urmă s-a stabilit în mănăstirile moldovene pomenite mai sus, unde a dezvoltat o remarcabilă activitate, dând o nouă înflorire monahismului, potrivit cu învăţătura lui Dimitrie din Rostov. Ultimul dintre clerici care, în răstimpul cercetat, stabilesc legătura £U lumea rusească, este *Mihail Strilbiţki*, personaj interesant, cu O activitate complexă: traducător, tipograf, gravor, administrator

ISTORIOGRAFIA

Bisericesc, el ia, la un moment dat, în 1789, pomposul titlu de «protopopul Moldovei, Munteniei şi Basarabiei». I se datoresc o serie de tipărituri bisericeşti şi laice, la Iaşi, Dubăsari şi Movilău.

Mult mai puţin însemnată a fost, în domeniul cultural, influenţa turcească. Ea se manifestă numai în artă şi anume în special în *arhitectura civilă*, în felul cum se construesc unele părţi ale locuinţelor boiereşti (sacnacsiul!) şi în mobilierul acestora, apoi în construcţia hanurilor, cişmelelor şi havuzelor.

Istoriografia. Dintre operile originale alcătuite în răstimpul 1601 – 1821, locul cel dintâi îl ocupă, fără îndoială, cele de caracter *istoric*. Ele întrec cu mult, atât calitativ cât şi cantitativ, pe celelalte. S-au scris, în răstimpul amintit, peste *cincizeci* de lucrări originale de acest fel, marea majoritate în proza, câteva în versuri.

Niciuna *nu* у α *tipărit* de către autorul respectiv; nu se poate spune că n-ar fi interesat: dovada contrară o formează marele număr de manuscrise ale lor care

au circulat – din letopiseţul lui Miron Costin, de pildă, se cunosc până acum nu mai puţin de 49 de manuscrise, dintre care trei în limbi străine (latină, greacă şi franceză). Explicaţia trebuie căutată mai curând în faptul că autorii se temeau ca, prin publicare, să nu aibă neplăceri pe deoparte cu Turcii, puterea suzerană, pe de altă parte cu descendenţii personagiilor băştinaşe descrise.

În ordinea însemnătăţii, istorigrafia moldoveană e cea dintâi, urmează apoi, la mică distanţă, istoriografia munteană, cea transilvăneană venind mult în urma acestor două.

VÖV

Istoriografia moldoveană. În veacul al XV-lea şi al XVI-lea, cronicele sau

letopiseţele ţării se scriseseră *în limba slavă*; în veacul al XVII-lea apar primele cronici *în limba română*. După toate probabilităţile, acela care a tradus pentru întâia oară vechile letopiseţe în româneşte şi a alcătuit o cronică mergând până la Vasile Lupu, a fost *Eustratie treti logofăt*, un boier învăţat, cunoscător al limbii greceşti şi căruia i se datoreşte şi întocmirea *Pravilelor împărăteşti*, tipărite la Iaşi, în 1646 (vezi mai sus, p. 593). Din nefericire, cronica sau letopiseţul lui Istratie logofătul nu ni s-a păstrat (sau u-a fost încă descoperit!) cert este numai că de ei s-au folosit mai întâi Grigore Ureche – acesta cunoştea o redacţie mergând numai până la Petru Şchiopul –, apoi Simion Dascălul, care a avut redacţia completă, până la Vasile Lupu, în sfârşit Ion Neculce care a luat din el o parte a

tradiţiilor ce figurează în *O seamă de cuvinte*.

Primul letopiseţ moldovenesc în limba română ajuns până în zilele noastre este acela *al lui Grigore Ureche şi Simion Dascăl*ul. Întrebuinţăm această titulatură deoarece letopiseţul lui Grigore Ureche nu ni s-a păstrat *în forma originală*, aşa cum a fost scris de învăţatul boier moldovean, în intervalul dintre începutul anului 1643 şi Aprilie 1647, ci numai *în forma prelucrată*, amplificată, a lui Simion Dascălul, alcătuită între 1654 şi 1660. O separare a adaoselor lui Simion Dascălul nu e cu putinţă, de aceea cronica trebuie înfăţişată sub numele amândurora.

Grigore Ureche, fiu al marelui logofăt – deci, am zice azi, al primului ministru – Nestor Ureche, din vremea lui Aron Tiranul, a învăţat carte în Polonia, poate la

Liov; ştia limba latină, polonă şi vechea slavă bisericească. Cariera şi-a început-o, se pare, sub Miron Vodă Barnowski, când îl întâlnim, la 20 Decembrie 1628, *că Vreţi logofăt*, dregătorie care nu putea fi ocupată decât de un cărturar şi un om de credinţă. Sub domnii următori, el înaintează pe scara demnităţilor: vei spătar în Noiembrie 1631, îşi păstrează această dregătorie şi sub Vasile Lupu. La începutul lui Ianuarie 1643, Grigore Ureche e «vei vornic al ţării de jos ь; pentru ultima oară e pomenit cu acest titlu la 8 Aprilie 1647. Data morţii nu se ştie în mod precis; nu e exclus ca să fi trăit însă şi după 3 Mai 1647, dată la care se scrie actul de împărţeală a averii lui.

Id ce priveşte pe Simion Dascălul, om de condiţie socială mai modestă, el pare să fi fost din Ardeal, poate din Maramureş;

ştia ungureşte, leşeşte, latineşte şi vechea slavă; cunoştea amănunte din viaţa Ungurilor. A fost identificat – şi faptul pare probabil – cu Simion Dascălul din satul Roşiaci, care iscăleşte între martorii unui zapis la 8 Iulie 1669, şi cu «Simion Dascălul» din târgul Focşanilor, amintit în două rânduri în anul 1676.

Cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul povesteşte răstimpul dintre întemeierea Moldovei şi domnia a doua a lui Aron Tiranul (1359 – 1595); e o lucrare neterminată, încheindu-se printr-un *titlu* de capitol. Ga izvoare principale ale ei au servit: *letopiseţul moldovenesc* alcătuit de Eustratie logofătul, *letopiseţul leşesc* care e – după toate probabilităţile – cronica polonă a lui Ioachim Bielski, şi *letopiseţul latinesc*, un izvor, se pare, intern, scris latineşte. La acestea se adaugă câteva

izvoare secundare şi anume: *o cosmografie latină*, *cronica lui Al. Guagnin* în traducerea polonă a lui Martin Paszkowski, apărută în 1611, şi un *letopiseţ unguresc*, din care s-a scos vestitul capitol «De ijderenia Moldovenilor» cuprinzând legenda infamantă a descendenţii Românilor din tâlhari. Ultimele două izvoare au fost utilizate numai de Simion Dascălul, al cărui simţ patriotic, era, după cum se vede, redus. Din potrivă, Grigore Ureche este *patriot*, dar şi *om de partid*.

Cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul nu este numai *cea dintâi cronică originală în limba română*, din câte cunoaştem astăzi; ea cuprinde şi *prima afirmare românească despre unitatea neamului nostru şi originea lui latină*. În «Predoslovia descălecării a Ţării

Moldovei» citim: «Noi aflăm că Moldova s-au descălecat mai pre urmă şi Muntenii mai dintâi, *măcar că s-au tras de la un izvor*, *Muntenii întâi iar Moldovenii mai pre urmă*». Iar în alt loc: «Românii câţi se află lăcuitori la ţara Ungurească şi la Ardeal şi la Maramureş, *de la un loc sunt cu Moldovenii şi toţi de la Râm se trag*». Tema va fi reluată şi amplificată de Miron Costin.

Ca izvor istoric, cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul prezintă însemnătate mai ales pentru epoca 1574 – 1595; pentru acest interval ea formează singura povestire cunoscută azi şi se întemeiază pe *tradiţia orală* transmisă lui Grigore Ureche de tatăl său Nestor.

Adaosele pe care le face cronicei, între 1660 – 1667, un *Misait Călugărul*, adaose în bună parte de caracter

bisericesc, n-au valoare istorică; ele sunt, mai toate, rezultatul unor confuzii sau informaţii greşite.

Miron Costin, cel mai mare dintre cronicarii români, s-a născut în 1633, ca fiu al vei hatmanului, apoi vei postelnicului Iancu Costin. Refugiat în Polonia, din cauza luptelor politice, Iancu trimite pe fiul său la colegiul iezuit din Bar; aci Miron învaţă temeinic latineşte şi leşeşte. Întors în ţară spre sfârşitul domniei lui Vasile Lupu, el face o frumoasă carieră, ajungând, în cele din tiriria, vei logofăt, aşadar al doilea personaj după domn (vezi şi fig. 54). Şef al partidului polon, Miron intră în conflict cu Constan* tin Cantemir (1685 – 1693); acesta, descoperind un complot la care

FJg. 54.

— Act autograf din 30 Septembrie 1668 prin care «Miron Costin vei dvornic» al Ţării de jos cumpără o parte din satul Miclăuşani, pe Prut, în ţinutul Iaşilor, «de la Apostol Voroavă, ginerele lui Carp» şi alţii, cu «patruzeci de lei bătuţii. Jos, în stânga, Iscălitura: «Miron vei vor (nâc) iscal». (Biblioteca Academiei Roirfăne, secţia manuscrise).

Participase Velicico Costin, nu însă şi Miron, fiind pe deasupra aţâţat de adversarii politici şi personali ai Costineştilor, dădu

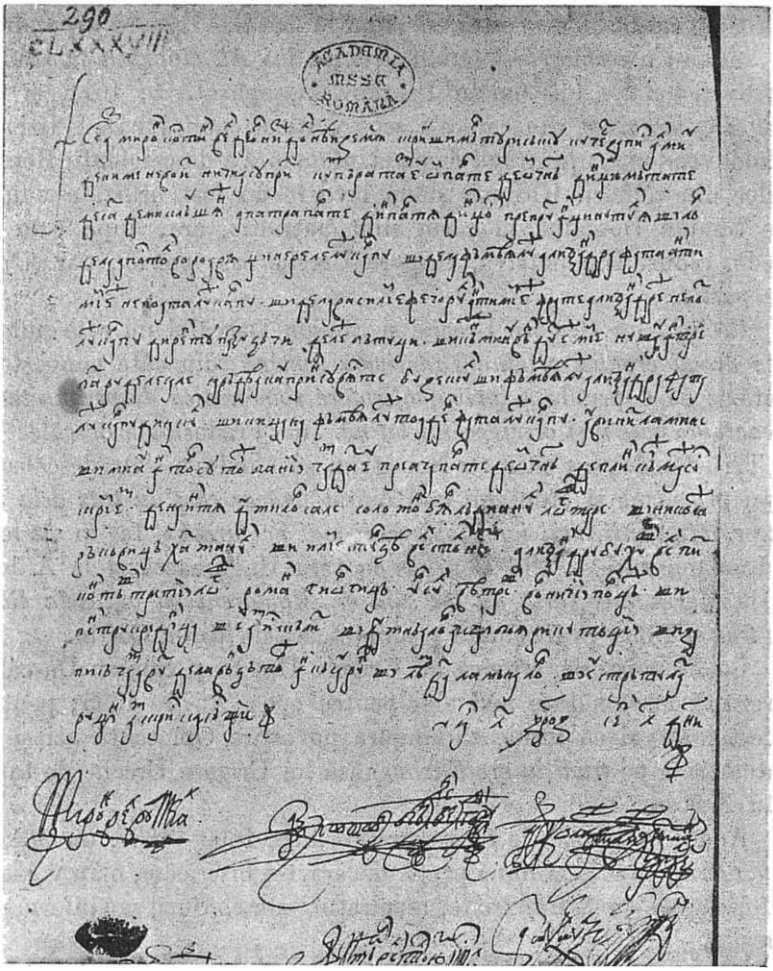

Ordin să fie executaţi amândoi fraţii. Sentinţa se aduse la împlinire în împrejurări dramatice: luat de lângă

sicriul soţiei sale, la ţară, la Bărboşi, Miron fu dus până în târgul Romanului şi aci, sosind o nouă confirmare a poruncii domneşti, i se tăie capul (Decembrie 1691). Avea 58 de ani.

Opera istorică a lui Miron Costin se alcătuieşte dintr-o lucrare asupra originei noastre latine, purtând titlul sugestiv: *De neamul Moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor*, apoi din *Letopiseţul Ţării Moldovei* şi din *două scrieri în limba polonă*, una în proză, alta în versuri. Cea mai de seamă dintre lucrările sale este Letopiseţul. Scris în Iaşi, în 1675, el povesteşte evenimentele dintre anii 1595 – unde se oprise cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul – şi 1661, moartea lui Ştefăniţă Lupu, Pentru prima parte a povestirii, se foloseşte de izvoare polone, în special de cronica episcopului Piasecki

(1587 – 1648) şi de cronicile în versuri ale lui Otwinowski şi Twardowski; pentru partea ultimă, de ceea ce văzuse şi auzise el însuşi. Întrebuinţează şi unele mărturii de caracter *arheologic*; nu dispreţuieşte nici *tradiţiile* orale transmise din generaţie în generaţie. Letopiseţul a fost tradus: în *latineşte*, probabil de un tânăr boier român aflat la studii în Polonia; în *greceşte* de către Alexandru Amiras (lucrul începe în Februarie 1729, la Iaşi) şi în *franţuzeşte* de către Nicolas Genier, la Ankara, în 1741.

În De neamul Moldovenilor, Miron Costin, după ce combate «ocara» şi «basna» cu descendenţa din tâlhari, arată originea latină a poporului nostru, nu numai a Moldovenilor, dar şi a Muntenilor şi Ardelenilor. «Biruit-a gândul – spune marele cronicar – să mă apuc de această

trudă, să scot lumii la vedere felul neamului, din ce izvor şi seminţie sunt lăcuitorii ţării noastre Moldovei şi Ţării Munteneşti şi Românii din ţările Ungureşti… că tot un neam, şi odată descălecaţi sunt». Şi Miron aduce la îndeplinire gândul său, arătând, cu mijloacele ştiinţifice ale vremii, cum s-au luptat Dacii cu Romanii sub «Traian, împăratul Râmului», cum a fost colonizată Dacia, care e numele neamului nostru, portul şi credinţa lui.

De neamul Moldovenilor ni s-a păstrat în două redacţiuni: una în cinci capitole, alta în şapte, ultimele două fiind adaose ulterior de unul din fiii lui Miron, mai probabil Nicolae. Data alcătuirii acestei lucrări este nesigură: sunt cercetători care se pronunţă pentru anii 1673 – 1674, alţii cred că a fost scrisă spre

sfârşitul vieţii, după 1685.

Cele două lucrări în limba polonă – una în proză, intitulată «*Cronica Ţării Moldovei şi a Munteniei*» şi fără indicarea datei la care a fost scrisă, cealaltă, în versuri, cu titlul «*Istorie în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească*», alcătuită în Polonia, la Daszow, în Iulie 1684, în urma dorinţii regelui Ioan Sobieski, tratează aceiaş temă: originea română şi unitatea poporului român, explicarea numelui său şi întemeierea sau descălecatul celor două ţări; la sfârşit şi mai mult în prima decât în cea de a doua, se adaugă date asupra limbii, religiei, geografiei şi organizării administrative româneşti.

În afară de opera istorică, Miron Costin ne-a lăsat şi o încercare de poem filosofic: «*Viaţa lumii*». Scrisă înainte de

1673, ea dezvoltă, în 84 de versuri, tema precarităţii vieţii, aidoma unui fir subţire care se rupe uşor. Toate sunt deşertăciuni; singură fapta bună dă linişte şi mulţumire. «Predoslovia» adică prefaţa acestui poem *este cel dintâi tratat de versificaţie românească*, arătând ce sunt «stihurile», ce condiţii trebuie să îndeplinească ele. Poemul însuşi a fost scris – citim în Predoslovie – «mai mult să se vadă că poate şi în limba noastră a fi acest feliu de scrisoare ce se cheamă stihuri“.

Calificativul de «cel mai mare cronicar român» pe care l-am dat lui Miron Costin se justifică întru totul. El întruneşte în opera ea istorică însuşirile corespunzătoare: informaţie bogată şi variată, simţ superior al obiectivităţii, remarcabil talent literar. Cunoştea, din proprie experienţă, asemenea lui

Eminescu, întreg pământul şi neamul românesc; străbătuse Ardealul şi Muntenia, cunoscuse pe Maramureşeni, văzuse podul lui Traian, la Dunăre. Era drept în aprecieri şi judecăţi: cuvântul pe care-l rosteşte, în legătură cu povestirea războiului dintre Vasile Lupu şi Gheorghe Ştefani «nimică nu strică credinţa… celor ce scriu leatopiseţele, ca făţăria, când veghe voea unuia şi pogoară lucrul cu hulă altuia», el l-a şi aplicat. În sfârşit, ştie să înfăţişeze cu talent, într-o limbă plină de miez, colorată şi armonioasă, oameni şi întâmplări. O seamă din portretele sale, acela al lui Gheorghe Ştefan, al lui Ştefan pârcălabul de Soroca, ale lui Tomşa, Barnowski, Radu Mihnea, redate atât de expresiv şi concis, au devenit clasice în literatura românească.

Ca Izvoadele» continuatorilor lui

Miron Costin. Letopiseţul marelui cronicar a fost continuat epigonic de o serie întreagă de «izvoade» adică de naraţiuni istorice – cel puţin şase la număr – care porneau toate de la Dabi ja Vodă (1661), unde se oprise Miron, şi mergeau până spre finele secolului al XVII-lea sau începutul celui de al XVIII-lea. Cel mai însemnat dintre aceste «izvoade» este acela care povesteşte răstimpul dintre Dabi ja şi a doua domnie a lui Antioh Cantemir (1661 – 1705); el a servit ca izvor atât Cronicii Racoviţene atribuite lui Neculai Muşte (vezi mai jos) cât şi lui Neculce. Un alt «izvod», scris în 1694 de un copist din anturajul marelui logofăt Teodosie Dubău, cuprinde după o confuză predoslovie în versuri şi proză, expunerea, foarte sumară, a domniilor de la Dabi ja până la Constantin Cantemir. Dacă un al

treilea «izvod» – cu autor necunoscut – se referea la evenimente din iarna anilor 1673 – 1674, nu ştim în schimb ce răstimp cuprindea cel de al patrulea, alcătuit de «Vasile Dămian, ce-au fost treti logofăt». Al cincilea izvod expune evenimentele din răstimpul 1678 – 1711 în mod favorabil boierilor Gavriliţă şi Lupu Costachi, poate fi deci numit «izvodul Costăcheştilor». A fost scris, după toate probabilităţile, de un om de casă al acestora, Ştefan Pădure, în 1712. Despre cel de al şaselea izvod n-avem informaţii precise. Utilizate de marile cronici scrise în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, «izvoadele» continuatorilor lui Miron Costin, au fost scoase din circulaţie de acestea, după cum «letopiseţul moldovenesc» al lui Eustratie logofătul, în diferitele lui redacţiuni, fusese scos de cronica lui Grigore Ureche

şi Simion Dascălul, la a cărei alcătuire contribuise în chip însemnat.

Nicolae Costin, fiul – născut pela 1660 – al lui Miron, a învăţat întâi în Iaşi, cu un talentat călugăr jezuit, apoi, ca şi tatăl său, în Polonia. Mulţumită acestei învăţături, adăugându-se şi faptul că a luat de soţie pe sora voievodului şi colegului său de şcoală, Constantin Duca (1693 – 1695), el a făcut – ca şi tatăsău – o frumoasă carieră, ajungând la urmă, sub Dimitrie Cantemir (1710 – 1711) şi sub Neculai Mavrocordat (1711 – 1716), vei logofăt. A murit în Septembrie 1712, la ţară, unde se dusese să-şi cerceteze averea

Nicolae Costin îşi pusese în gând să scrie un letopiseţ începând, după moda bizantină, imitată şi de Poloni, cu facerea lumii şi ducând povestirea până în zilele

sale. Dar acest ambiţios plan n-a fost realizat în întregime. El a ajuns cu naraţiunea până la anul 1601 apoi, cedând dorinţei lui Neculai Mavrocordat care voia să vadă mai de grabă cronica domniilor lui (1709 – 1710 şi 1711 – 1716), a întrerupt-o şi a redactat partea privind evenimentele contemporane, între 14/25 Octombrie 1709 şi 7 /18 Octombrie 1711. Moartea l-a surprins în plin lucru, fără să fi avut timpul nu să termine opera plănuită, dar nici măcar să transcrie pe curat partea ultimă.

Nicolae Costin este tipul cronicarului *erudit*. El îşi adună ştirile din toate izvoarele pe care le cunoaşte; nu vrea să-i scape nimic, şi dacă, prin aceasta, povestirea devine greoaie, disproporţionată, cu digresiuni care, neîntregindu-se organic, supără. Chiar în

capitolul întâi «Pentru ridicarea lumii şi pentru împărţirea limbilor şi pentru neamurile oamenilor şi descălecarea ţărilor» sunt citaţi nu mai puţin de 27 de autori romani, greci şi evrei, de la Thaies din Milet şi Homer până la Cicero şi de la Plato şi Aristoteles până la Diogene Laertius. Pentru descălecatul dintâi, temeiul îl formează scrierea – cu cât mai unitară şi armonioasă! – a părintelui său; pentru epoca de la descălecatul al doilea până la Aron Vodă, cronica lui Grigore Ureche şi Simion Dascălul* La acestea, Nicolae Costin adaugă toate ştirile, interne şi externe, pe care le-a putut aduna.

Superioară prin unitate arhitectonică şi caracterul ei de mărturie directă, este povestirea celor două domnii din anii 1709 – 1711. Cu rezerve faţă de Dimitrie

Cantemir, total elogioasă faţă de Nicolae Mavrocordat, această povestire, opera unui curtean, arată totuşi că Nicolae Costin moştenise o parte din talentul părintelui său. În niciun caz ea nu justifică aprecierile atât de severe pe care le-au formulat unii istorici literari cu privire la întreaga sa operă istoriografică

Tot lui Nicolae Costin i se datoreşte traducerea din latineşte şi prelucrarea – sub titlul «Ceasornicul Domnilor» – a celebrului roman spaniol «II libro aureo… *» de Antonio de Guevara. E viaţa romanţată a împăratului filosof Marcu Aureliu, întreţesută cu norme şi sfaturi privind tineretul, familia şi statul. Limba traducerii româneşti e limpede şi păstrează ceva din ritmul frazei latine.

Nicolae Milescu este primul dintre cărturarii români care a desfăşurat o

însemnată activitate literară în afara hotarelor. Născut în 1636 la Mileşti, în ţinutul Vasluiului – tată-său era însă grec din Peloponez – el a învăţat carte mai întâi în ţară, *apoi la şcoala cea mare din Constantinopol. Poliglot, bogat, iubind fastul, bucurându-se de prietenia voievodului Ştefăniţă Lupu c1659 – 1661), era sortit unei rapide ascensiuni; ambiţia sa nemăsurată sfărâmă însă acest început plin de făgăduinţi şi dădu un alt curs vieţii sale. Participând la un complot împotriva domnului şi prietenului său – alţi cercetători cred – socotim cu mai puţin temei – că împotriva lui Iliaş Alexandru (1666 – 1668) – Milescu fu descoperit şi suferi pedeapsa infamantă a «tăerii nesului», trebuind să renunţe astfel la o carieră politică în Moldova. După câţiva ani în slujba domnului muntean Grigore

Ghica şi după o lungă călătorie în apusul şi nordul Europei – a stat şi în preajma şi în slujba pribeagului Gheorghe Ştefan, la Stettin (1666 – 1668) – el ajunse, în 1671, prin recomandarea călduroasă a lui Dositeiu, patriarhul Ierusalimului, şef al corpului de tâlmaci sau dragomani de pe lângă Consiliul diplomatic (Posolski Pricaz) din Moscova. În slujba Ţarului rămase el apoi până la moarte, în 1708.

În activitatea literară a lui Nicolae Milescu, deosebim o primă fază, în care el scrie în *româneşte* şi o a doua, mult mai lungă, în care scrie în *ruseşte*; între ambele se situează mica sa lucrare *în limba latină* intitulată «Enchiridion». Scrierile din faza întâi sunt *traduceri*. Începutul îl face *Istoria despre sfânta icoană*, făcătoare de minuni, a Maicei Domnului, de la mănăstirea Neamţ, istorie

redactată în 1655, la vârsta de 19 aniá E, foarte probabil, traducerea în româneşte a unui text slav păstrat în mănăstire, asupra originei bizantine a amintitei icoane; aceasta ar fi fost trimisă lui Alexandru cel Bun de către împăratul Ioan Paleologu. Urmează, în 1661, o «*Carte cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinţei noastre*; ea cuprinde traducerea, din greceşte, a unei serii de răspunsuri alcătuite de Atanasie, patriarhul Alexandriei, privind credinţa creştină. Foarte interesantă e observaţia asupra latinităţii noastre, pe care o adaugă Milescu la răspunsul despre numele lui Dumnezeu: «*Dumnezeu să zice prelimba grecească teos*, *iară pre limba letenească deus*, *iară ruinăneşte să* cheamă *Dumnezeu*, *care nume iaste luat de la letinie în cer chip şi mai jumătate de*

limba rumânească luat de la *Letini*“.

Nu ni s-a păstrat – nici în original, nici în copie – *traducereaân româneşte*, *din greceşte*, *a Vechiului Testament*, făcută de Nicolae Milescu, la Constantinopol, pe când era capichehaia a lui GrigoreGhica, deci prin anii 1661 – 1664. Ea a fost întrebuinţată însă de autorii (fraţii Greceanu?) sau autorul muntean al unei noi traduceri, aflate în manuscrisul 4389 al Academiei Române; în cuvântul către cititori, acest autor, deplângând faptul că Vechiul Testament nu fusese tradus până atunci, aminteşte de «un izvod, scris cu mâna, *care* i-au fost *prepus Nicolae spătariul moldovan*, *dascăl şi învăţat în limba elinească*, *care l-au izvodit de pre izvodul elinesc*, *ce se-au fost tipărit la Frangofort*...» (Frankfurt)); acest izvod – adaugă el – fiind prepus cu «multă

pripă», are însă. Greşeli. În sfârşit, tot lui Milescu i se datoreşte traducerea câtorva *Rugăciuni de seară*, păstrate în codicele miscelaneu ce a aparţinutodinioară pribeagului Gheorghe Ştefan şi care se află azi în biblioteca arhidiecezană din Blaj.

Mica lucrare în latineşte «Ἐγχειρίδιον *sive Stella orientális occidentali splendens*...», alcătuită la Stokholm în iarna din 1666 – 1667, la cererea ambasadorului francez, e o expunere asupra dogmei transsubstanţierii, aşa cum o înţeleg ortodocşii, A fost tipărită la Paris, în 1669 şi apoi, într-o nouă ediţie, în 1704».

În perioada a doua a vieţii sale, aceea petrecută în Rusia, Milescu a alcătuit o serie întreagă de lucrări de caracter istoric, religios, educativ şi filologic; multe

dintre ele sunt simple traduceri şi nu au o valoare deosebită. Cu atât mai importante ne apar în schimb *lucrările originale* în legătµră cu misiunea sa în China, efectuată din ordinul Ţarului, în răstimpul 4 Martie 1675 – 16 Ianuarie 1678. Aceste lucrări sunt în număr de trei. E, în primul rând, *Itinerarul siberian*, cuprinzând jurnalul drumului, de la Tobolsk până la Peking şi îndărăt la Moscova. Milescu descrie amănunţit, exact şi cu talent locurile şi oamenii; face totodată *o hartă* a regiunilor străbătute. «Itinerarul» e o adevărată mină de informaţii pentru istoric, geograf şi etnograf; după aprecierea învăţatului englez John Baddeley (Londra 1919), el nu are – pentru Siberia – comparaţie nu numai în literatura rusă, dar chiar în aceea a lumii. A doua lucrare este *Descrierea Chinei*, ce-i

fusese cerută de Ministrul afacerilor străine din Moscova. Cum însă Milescu nu văzuse decât o parte din acest «celest imperiu», aceea situată între graniţa siberiană şi Peking, pentru rest s-a folosit de lucrarea jezuitului Martini, *Novus Atlas Sinensis*, căruia-i adaugă câteva capitole noi şi foarte numeroase observaţiuni personale. Unul din manuscrisele cele mai mai vechi şi mai importante ale *Descrierii Chinei* se păstrează la Biblioteca Naţională din Paris. Cea de a treia lucrare determinată de misiunea în China e cunoscută îndeobşte sub numele ei rusesc de *Stateini Spisok* şi descrie însăşi această misiune la curtea împăratului din Peking. Nu există până astăzi, *o ediţie completă*, în româneşte, a operelor Spătarului; realizarea ei este o datorie a forurilor noastre culturale; ea va fi şi un omagiu

adus uneia din minţile cele mai luminate pe care Le-a dat poporul de la Dunăre şi Carpaţi.

Aceleiaşi categorii a marilor cărturari care ne-au făcut cunoscuţi, prin scrierile lor, peste hotare, aparţine şi *Dimitrie Cantemir*; viaţa lui prezintă de altfel, un oarecare paralelism cu viaţa lui Milescu.

Fiu al voievodului Constantin Cantemir, Dimitrie, născut la 26 Octomvrie şi. V. 1673, a învăţat întâi în Moldova, având ca dascăl pe doctul călugăr Cretan Ieremia Cacavela. Trimis apoi la Constantinopol, chezăşie că părintele său nu va trece de partea creştinilor – era vremea unor astfel de conversiuni – tânărul beizadea îşi îmbogăţi cunoştinţele, luând lecţii cu profesorii cei mai de seamă ai Stambulului – creştini şi turci – învăţă apoi limbile turcă, persană,

arabă şi italiană – ştia de acasă greaca şi slava veche; îşi crea, în sfârşit, numeroase şi importante relaţii, graţie minţii sale agere, talentului său muzical remarcabil şi farmecului personal neobişnuit cu care era înzestrat. Reşedinţa sa din Istanbul – avea un minunat palat la Ortakiöi, cumpărat în 1692 şi mai târziu, după 1700, un al doilea pe colina *Sangiakdar Jokuşu*, deasupra Cornului de Aur, de la socrul său Şerban Cantacuzino – deveni în curând centrul vieţii intelectuale şi mondene a capitalei turceşti. Meghistanii Porţii socoteau pe Dimitrie Cantemir complet devotat împărăţiei; de aceea, când fu vorba de de a supraveghea pe diplomatul Brâncoveanu şi – eventual – de a-l prinde, alegerea se opri în mod firesc asupra lui. Dimitrie cunoştea însă, din experienţa celor două decenii petrecute pe ţărmurile Bosforului

şi racilele adânci care minau împărăţia; văzuse, fiind în suita marelui Vizir, dezastrul de la Zenta (1697); îşi închipuia deci că sfârşitul stăpânirii otomane se apropie şi spera ca, alăturându-se creştinilor, să-şi poată rotunji hotarele, prin ocuparea raielelor turceştide la Dunăre şi Mare, şi să-şi statornicească dinastia în Moldova. Aşa se explică de ce, atunci când izbucni războiul între Ruşi şi Turci, el, în loc să execute planul iniţial de prindere a lui Brâncoveanu, trecu de partea lui Petru cel Mare. Lupta nenorocităde la Stănileşti (1711) puse capăt nu numai nădejdilor sale, dar şi domniei. Însoţind pe Ţar, trecu el Nistrul în Rusia şi acolo rămase până la moarte (1723, Septembrie 1 etil vechi). Marele său aliat îi dădu moşii întinse – 50 de sate cu 15…000 de oameni – îl numi consilier

intim – făcea parte din consiliul de trei.

— Şi-i arătă tot timpul o deosebită preţuire.

Activitatea literară a lui Dimitrie Cantemir cuprinde, ca şi aceea a lui Milescu, două faze: prima, mai puţin însemnată, până la plecarea în Rusia, cea de a doua, esenţială, după stabilirea sa în această ţară. Din prima fază datează unele încercări filosofice, «*Divanul “* şi *alstoria Ieroglifică*». Începutul îl face un mic tratat de logică, primul la noi, intitulat *aCompendiolum universae logices institutionis*», în latineşte. Îi urmează, tot în latineşte, un elogiu – un *encomium*, cum se spunea atunci – adus medicului şi filosofului belgian Van Helmont (1577 – 1644), a cărui operă, antiscolastică, asupra constituţiei materiei şi facerii lumii, era discutată nu numai în Occident

dar şi în Orient, în cercurile constantinopolitane. Mai târziu Cantemir va alcătui, plecând tot de la sistemul lui Van Helmont, o altă lucrare filosofică sub impunătorul titlu: «*Sacrosanc*taie *scientiaeindepingibile imagos*. Aceste încercări filosofice, autorul nu le-a tipărit; a tipărit însă, în schimb, *ѝ Divanul sau gâlceava înţeleptului cu lumea sau giudeţul sufletului cu trupuh*. Este o operă de tinereţe, o compilaţie filosofico-teologică, arătând superioritatea spiritului asupra materiei; are o sintaxă nenaturală, cu intercalări nefireşti, care face lectura grea, obositoare. S-a sfârşit de tipărit în Iaşi, la 30 August 1698, în româneşte şi greceşte, pe când domnea fratele său Antioh Cantemir căruia i se dedică, de altfel, cartea. Mult mai însemnată, şi ca valoare literară şi ca substanţă, este

«*Istoria ierografică în dooasprăprăzece părţi împărţită, aşijderea cu 760 de sentenţii frumos împodobită*». Alcătuită între Mai 1704 şi Octomvrie 1705, ea înfăţişează alegoric societatea românească din vremea sa, în special lupta şi intrigile dintre Cantemireşti deoparte, Constantin Brâncoveanu şi Cant acu zino de alta. Personagiile au nume de animale – aşa de pildă, *corbul* închipuie pe voievodul muntean, *mreana* pe fiica acestuia Maria, *cămila* pe Mihai Racoviţă; pentru identificarea lor, se întrebuinţează şiruri de cifre, fiecăreia din acestea corespunzându-i o literă; de aci şi numele de a Istorie ieroglifică». «Sentenţiile» redau, câteodată în formă lapidară, cugetări, reflexiuni şi proverbe; unele constituie excelente a motto».

În faza a doua a activităţii sale de

scriitor, accentul a căzut pe lucrările de caracter istoric; ele i-au adus faima de mare învăţat şi au făcut ca numele său să fie cunoscut în întreg Apusul. Materialul pentru unele din aceste lucrări, Cantemir a început să-l strângă de timpuriu, încă de pe când studia la Constantinopol; la redactare n-a păşit însă decât după ce s-a stabilit în Rusia. A scris aci în latineşte, după 1714 şi înainte de 1716, biografia părintelui său: *avita Constantini Cantemyrii*». E o lucrare de caracter panegiric, cu defectele inerente genului şi cu unele inadvertenţe cronologice; nici afirmaţia despre originea tătărască a familiei nu e convingătoare. Tradusă în ruseşte, această biografie s-a tipărit la Moscova în 1783.

Ca să răspundă unui deziderat al Academiei din Berlin care-l proclamase

membru al ei (11 Iulie 1714) alcătuieşte Dimitrie Cantemir tot în latineşte, lucrarea *tDescriptio Moldáviáé**, însoţind-o de o hartă foarte amănunţită a ţării. Terminată în 1716, pe când domnea Mihai Racoviţă, această operă e o adevărată *enciclopedie* a Moldovei, descriind-o sub raportul fizic, administrativ, politic, militar, economic, social, al obiceiurilor, religiei şi al limbii. Nici aci nu lipsesc unele inexactităţi şi chiar unele naivităţi; – aşa de pildă ştirea că apa Prutului e cu 30% mai uşoară decât a celorlalte râuri – privită în genere însă şi ţinând seamă şi de *hartă* – această are un mai puţin de 978 de elemente, dintre care 654 de sate şi 182 de ape – o putem considera drept una din cele mai valoroase scrieri ale trecutului nostru; ea a şi avut o circulaţie europeană. A fost tradusă în *nemţeşte* şi tipărită în 2 ediţii

(1769 şi 1771), apoi în *ruseşte* şi tipărită la Moscova (1789) în sfârşit în *greceşte*, în 1819. Prima traducere în româneşte s-a tipărit în 1823, ultima în 1935; niciuna nu redă în chip absolut fidel textul latin. Dar opera care s-a bucurat de cea mai mare preţuire din partea lumii intelectuale europene şi care a avut şi cea mai mare circulaţie a fost, fără îndoială, «*História incrementorum atque decrementorum Aulae Othomanicae*» sau în traducerea însăşi a autorului, * *Istoria pentru creaşterea şi descreaşterea curţii aliosmăneşti*». Scrisă în latineşte, în diferite epoci – ultimul fapt povestit incidental, într-o notă, e din 1716 – ea cuprinde istoria turcească de la Soliman Şah, tatăl – zice Cantemir – al lui Ertogrul (1214) până la înapoierea lui Petru cel Mare în Rusia, după înfrângerea de la

Stănileşti (1711). Momentul culminant al creşterii este cucerirea Cameniţei (1672); după aceea vine scăderea. Ideea aceasta a evoluţiei progresive şi regresive era în atmosfera ştiinţifică a vremii; au întrebuinţat-o, după Cantemir, şi contele Marsigli (1732) şi Montesquieu (1734), în titlurile operelor lor de căpetenie. Dacă textul latin al «Istoriei creşterii şi descreşterii Curţii Otomane» nu s-a publicat nici până azi, au apărut, în schimb, două ediţii ale traducerii engleze (1734 şi 1756), alte două ale traducerii franceze (ambele în 1743), o ediţie a traducerii germane (1745) şi una a celei româneşti (1876 – 1878). S-a tradus şi în ruseşte, fără a se tipări. Tot în legătură cu Poarta Otomană a mai alcătuit Dimitrie Cantemir, în latineşte, lucrarea intitulată «*De stătu politico aulae othomanicae*";

manuscrisul ei s-a pierdut însă cu prilejul expediţiei în Persia, într-un naufragiu din Marea Caspică (1722). Cu prilejul aceleaşi expediţii a scris el un *Catehism* persan şi diverse fragmente privind tecutul Persiei şi unele regiuni ale ei.

Cantemir plănuise să înfăţişeze istoria poporului românesc, de pretutindeni, «în două tomuri»: primul începând cu vremile cele mai vechi până la descălecatul lui «Dragoş Vodă» şi al lui «Radu Vodă Negrul"; cel de al doilea, de la aceste descălecaturi «până la vremile noastre». Împrejurările nu i-au îngăduit însă nici să termine lucrarea – n-a scris decât primul tom – nici s-o tipărească. Dar şi aşa, neterminat, *Hronicul vechimii a RomanoMoldo-Vlahilor* este o adevărată demonstraţie – bine înţeles cu mijloacele ştiinţifice ale vremii – a celor două idei

care au format apoi temelia istoriografiei româneşti moderne: *romanitatea* noastră şi *continuitatea* noastră. Ele sunt dezbătute sau numai atinse în *treizeci de pasagii* din Hronic. Nu ni s-a păstrat textul latin al acestei opere; traducerea românească, făcută de însuşi Cantemir, s-a început la Petersburg, în 1717, şi s-a tipărit pentru prima oară, la Iaşi, în 1835 – 6.

Ultima lucrare a lui Cantemir în legătură cu noi a fost «*Istoria Cantacuzinilor şi a Brâncoveanului*». Scrisă în româneşte după 1718 – cuprinde pasagii întregi din lucrarea italianului Del Chiaro apărută în acest an – ea înfăţişează, pe scurt, răstimpul dintre execuţia postelnicului Constantin Cantacuzino şi pribegia soţiei voievodului Ştefan Cantacuzino. A fost tradusă în

ruseşte şi în nemţeşte; aromânul Ioan Zavira din Siatiştea a tradus-o în greaca modernă şi a tipărit-o în 1795.

Cu aceasta, tabloul activităţii culturale a lui Dimitrie Cantenţir nu e complet încă; pentru a-l desăvârşi, trebuie să amintim de lucrările sale *teologice*, dintre care una, intitulată «*Cartea sistemei sau despre starea religiunei mahometane*», a fost tipărită în ruseşte la Petersburg, în 1722; trebuie să amintim şi de lucrările sale asupra *muzicii turceşti*, Cantemir fiind şi descoperitorul unui sistem nou de notaţie muzicală; trebuie, în sfârşit, să amintim de *desenele* şi *picturile* sale, dintre care o parte – poate portretele care împodobesc traducerea engleză a Istoriei imperiului Otoman – se păstrau în 1735 la Academia de Ştiinţe din Petersburg. A fost o personalitate foarte

complexă, dintre cele mai puternice pe care le-a dat neamul nostru; minte cuprinzătoare, curiozitate nesfârşită, talent multiplu, Cantemir poate fi socotit nu numai ca primul nostru istoric, în accepţiunea modernă a· termenului, dar şi ca unul dintre cei dintâi enciclopedişti europeni; pe bună dreptatey numele său stă înscris alături de acele vestite ale umanităţii pe zidul de piatră al bibliotecii Sainte-Geneviève din Paris.

Axinte Uricariul. În afară de Dimitrie Cantemir, domnul care s-a arătat mai grijuliu de judecata posterităţii a fost Nicolae Mavrocordat. El a pus, în scaun fiind, să se alcătuiască cronica domniilor lui. Pentru cea dintâi din Moldova, rolul acesta l-a avut Nicolae Costin (vezi mai sus, p. 793); pentru cea de a doua, *Axinte Uricarul*v în Muntenia, ambele domnii

(1716 şi 1719 – 1730) au fost descrise de *Radu Popescu* (vezi mai jos, p. 816) ·

Dar în afară de această preocupare interesată, Nicolae Mavrocordat a fost şi un preţuitor al istoriografiei pentru ea însăşi. De aceea, el a dispus, iarăşi pentru ambele ţări, transcrierea în continuare a cronicelor anterioare, spre a forma *un singur corp*. Operaţiunea i-a revenit tot lui Axinte Uricarul.

De origine modestă, răzăşească, din Scânteia Vasluiului, acest funcţionar al cancelariei domneşti şi subaltern al lui Nicolae Costin, căruia-i poartă admiraţie, a început să scrie, potrivit poruncii, după ce se împliniseră trei ani din domnia cea de a doua a lui Nicolae Mavrocordat, aşadar după 6 Octomvrie 1714. El povesteşte detailat şi documentat evenimentele cuprinse între 25 Decembrie

şi. V. 1710 şi 22 Ianuarie şi. V. 1716. Voievodul e prezentat, evident, în lumina cea mai favorabilă; stilul este plăcut, smăltat cu *neologisme* apusene şi cu *turcisme*; uneori face apel şi la locuţii populare sau proverbe.

În corpul de cronici pe care-l alcătuieşte – corp cuprins în manuscrisele 2591 şi 5367 ale Academiei Române – Axinte nu s-a mărginit însă numai la transcrierea simplă a textelor anterioare, ci a adaos şi unele informaţii proprii căpătate din hrisoave, manuscrise sau de la boieri bătrâni, cum sunt acelea referitoare la fiii lui Roman I, în Moldova, sau la domniile lui Mihnea al III-lea, Gheorghe şi Grigore Ghica, în Muntenia.

Cronica lui Nicolae Chiparissa, *Cronica Racoviţeană şi Cronica tradusă de Alexandru Amiras*. Cea dintâi cronică *în*

limba greacă privind istoria Moldovei este aceea alcătuită de Nicolae Chiparissa, sub titlul: «*Povestirea celor întâmplate în Moldova în anul 1716, în a treia domnie a prea înălţatului*... domn... *Ioan Mihai Racoviţă Voievod*». Ea cuprinde descrierea amănunţită a luptelor şi biruinţelor repurtate în 1716 – 1717 împotriva «cătanelor» adică a Nemţilor. E o cronică de caracter oficial, lăudând mult pe domn şi mai ales pe postelnicul acestuia Constantin Ipsilanti. Textul grecesc a fost tradus încă în veacul al XVIII-lea în româneşte; această traducere veche, păstrată în ms. 157 al Academiei Române, e superioară traducerilor moderne.

Kogălniceanu şi Bălcescu au publicat o cronică povestind evenimentele din Moldova între 1661 şi 1729; unul din manuscrisele folosite se datofeşte

copistului Nicolae Muşte, «stări diac de divan», adică făcând parte dintre scriitorii «bătrâni» sau calificaţi ai cancelariei. Autorul cronicei n-a fost identificat încă; el este, după toate probabilităţile, unul din boierii voievodului Mihai Racoviţă; domnia acestuia e povestită amănunţit şi cu simpatie. De aceea, în lipsa numelui autorului, cronicei i se spune îndeobşte *Cronica Racoviţeană*. Pentru prima parte a povestirii, redactată prin 1719 – 1720, autorul s-a folosit de *Letopiseţul Ţării Moldovei dintre 1661 – 1705* (vezi mai sus, p. 793) pe care, cu modificări, îl reproduce aproape în întregime. Pentru rest, redactat după 1723, paralel cu evenimentele, au fost puse la contribuţie amintirile personale, eventual şi ale celorlalţi boieri.

O altă cronică povestind acelaşi

răstimp: 1661 – 1729 – ultimele rânduri relatând foarte pe scurt sfârşitul domniei lui Grigore Ghica: 1729 – 1733, sunt un adaos ulterior – a început a fi tradusă în greceşte din ordin domnesc, «în Iaşi, la anul 1729, Februarie» de către biv vei sulgerul Alexandru Amiras din Smyrna. Acum Mihai Racoviţă, în ultima sa domnie, e criticat; în schimb se laudă iniţiatorul alcătuirii cronicei şi a traducerii ei, Grigore Ghica (1726 – 1733), «acest domn vrednic de veşnică pomenire». Şi autorul acestei cronici e necunoscut; n-ar fi exclus ca el să fie óhiar traducătorul Amiras; stilul arată totuşi mai degrabă un pământean decât un grec. Ca şi în cronica racoviţeană, deosebim şi aici două părţi: o primă parte, până la domnia a doua a lui Duculeţ (1661 – 1703); ea cuprinde unul din izvoadele ce continuau pe Miron

Costin, cu informaţii noi, precise şi ample, asupra răscoalei lui Hâncu şi Durac, din 1671 – 1672 (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 140 – 142) precum şi asupra prinderii lui Gheorghe Duca la Domneşti (4 Ianuarie 1684); o a doua parte, finală, (1703 – 1729), se datoreşte autorului, cine va fi fost el, biv vei sulgerul Amiras sau alt boier. Alcătuirea acestei cronici a avut loc în intervalul Iulie 1725 – finele lui 1729, când se termină traducerea în greceşte. Această traducere, păstrată într-un manuscris al Bibliotecii Naţionale din Paris, a fost, la rându-i, tradusă în franţuzeşte de Nicolae Genier, la Ankara, în 1741.

Intre Cronica Racoviţeană şi aceea tradusă de Amiras sunt o sumă de asemănări; în genere, povestirea ultimei e mult mai rezumată.

Tot lui Amiras i se datoreşte şi o «*Istorie autentică*» a celor 5 ani şi 3 luni petrecuţi de Carol al XII-lea, regele Suediei, în /Turcia, cea mai mare parte la Vamiţa, lângă Tighina; în acest, răstimp, Amiras i-a servit de interpret; originalul grec al «Istoriei» nu e cunoscut până acum; ni s-a păstrat însă o traducere italiană continuată a ei, în Biblioteca Arhivelor din Viena. Poves*ctirea lui Amiras redă punctul de vedere suedez. Cel turcesc se găseşte exprimat într-o lucrare similară, aceea a grecului *Afenduli clucerul*, reprezentantul lui Brâncoveanu pe lângă Paşa de Tigbina. Opera lui, scrisă tot în greceşte şi intitulată «*Istoria parţială a celor întâmplate regelui suedez Carol*» cuprinde răstimpul Ianuarie 1711 – Octomvrie 1714 şi e mai mult o culegere de documente oficiale decât o expunere a

evenimentelor.

Loan Neculce s-a născut în 1672 ca fiu al sulgerului, apoi vistierului Ianaki Neculce; prin maică-sa Alexandra, poreclită, ke Muta» era descendent direct din Cantacuzini. După ce stă, «copil orfan fiind, patru ani în Muntenia, dus de bunică-sa «visitiernicească Iordăchioaia», «de răul Leşâlor» (era vremea războaielor dintre Poloni şi Turci), el se întoarce în Moldova şi-şi începe cariera boierească sub Duculeţ, în 1693, ca postelnicel. Vătaf de aprozi sub Antioh Cantemir în 1699, apoi vei agă, Neculce ajunge la a doua domnie a acestuia, în 1705, vei sulger şi apoi vei spătar. Această ultimă dregătorie o păstrează şi sub X) imitrie Cantemir, când devine cel mai influent boier al divanului. După înfrângereade la Stănileşti, la care participă în calitate de

hatman adică de comandant al oştirii, el îşi însoţeşte domnul în pribegie, stând în preajma acestuia, în Rusia, doi ani. Trece apoi în Polonia, unde zăboveşte alţi şapte, pentru ca să se Reîntoarcă, în sfârşit, în 1719, îndărăt acasă. Îşi reia moşiile, ilar domnul următor Grigore Ghica îl face vei vornic al ţării de sus. Spre sfârşitul vieţii, în 1741, Constantin Mavrocordat l-a numit judecător înalt, în Iaşi, cu leafă lunară. A murit în cursul anului 1745, după 25 Februarie; la 12 Ianuarie 1746, fiul său, Ilie îl arată ca răposat (vezi şi fig. 55).

Loan Neculce este autorul uneia din cele mai însemnate realizări istoriografice şi literare româneşti; se poate spune, fără exagerare, că letopiseţul său, împreună cu acela al lui Miron Costin în Moldova şi al lui Radu Pope seu în Muntenia, reprezintă cele trei capod-opete ale genului la noi. A

început să redactezp la bătrâneţe, ca biv vei vornic, când împlinise 60 de ani; prima indicaţie sigură în acest sens se referă la anul 1733, ultima la un eveniment de la mijlocul anului 1744 (numirea lui Constan

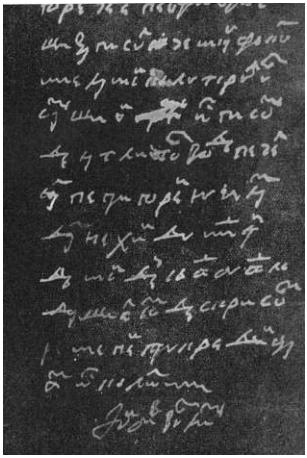

Flg. 55.

— Autograf al lui Ion Neculae. Ultimul lând de jos e Iscălitura lui: · Ion

biv. Vei hatman >. (Academia Români, secţia manutin Mavrocordat ca domn al Munteniei). Redactarea istoriei din ultimii 41 ani s-a făcut deci progresiv, paralel cu evenimentele.

Letopiseţul Ţării Moldovei cuprinde răstimpul dintre 1661 – începutul domniei lui Eustratie Dabi ja – şi 1743 – mazilirea lui Constantin Mavrocordat; ultimul fapt amintit, din 1744, se referă, cum am arătat, la istoria munteană. Ca izvoare, Neculce afirmă că s-a folosit, până la domnia lui «Duca Vodă cel bătrân» (1678 – 1684) de «nişte izvoade ce am aflat la unii şi alţii (vezi mai sus p. 793) şi din auzitele celor bătrâni boieri"; de acolo înainte, «am scris singur dintru a mea ştiinţă câte s-au tâmplat de au fost în viaţa mea». Observ însă că la sfârşitul domniei lui Gheorghe Duca, Neculce n-avea decât 12 ani!

Oricum, partea cea mai mare a letopiseţului poartă pecetea martorului ocular. Deşi amestecat direct în evenimentele pe care le povesteşte, el caută să păstreze totuşi obiectivitatea. «Să nu gândiţi – se adresează el cititorilor – că doară, pe voia cuiva sau în pizma cuiva… s-au scris”; ci, «întru adevăr». De fapt, în genere, el şi reuşeşte să fie imparţial; pe alocuri însă se vede partizanul şi boierul; în acele locuri, seninătatea şi bonomia sunt numai aparente. Faţă de o singură categorie nu-şi poate stăvili Neculce resentimentul şi chiar indignarea: faţă de Greci sau, mai bine zis faţă de «*dregătorii greci*», concurenţii la posturi, deci la onoruri şi venituri, ai boierilor pământeni.

Valoarea «Letopiseţului» ca izvor istoric e remarcabilă pentru epoca de la 1685 înainte: o sumă de fapte şi detalii le

aflăm numai la el; în special, povestirea sa e preţioasă pentru domnia lui Dimitrie Cantemir (1710 – 1711), apoi pentru domnia lui Mihai Racoviţă (1716 – 1723) şi cele următoare.

Dar şi mai mare este valoarea *literară* a Letopiseţului. Neculce e un scriitor de mare talent. Are darul observaţiei, ştie să redea, în câteva trăsături caracteristice, oameni şi împrejurări; portretele sale sunt, pe drept cuvânt, clasice. Iată, de pildă, pe acela al lui Constantin Cantemir voievod: «carte nu ştia, ce numai iscălitura învăţase de o făcea; practică bună avea; la voroavă era sănătos; mânca bine şi. Bea bine. Semne multe avea pe trup de la războaie, în cap şi la mână, de pe când fusese slujitor în ţeara leşească. La stat nu era mare; era gros, burduhos, rumăn la faţă, buzat;

barba îi era albă ca zăpada. Cu boierii trăia bine până la o vreme, pentru că era om de ţeară şi-i ştia pre toţi, tot anume, pre carele cum era; şi nu era mândru, nici făcea cheltuială ţărei, că era un moşneag, fără doamnă“.

Limba lui Neculce este o limbă vie, colorată, savuroasă; adeseori se foloseşte de expresii sau locuţii populare şi de proverbe; nu dispreţuieşte însă nici *neologismele*, atunci când relatarea evenimentelor, mai ales a celor din ţările străine, o impune. Căci împotriva părerii curente, care vede în Neculce numai tipul boierului de ţară, «necărturar» (G. Călinescu), sau «cu înţelegere populară» (P. P. Panaitescu), pot afirma că a fost şi un om de cultură, ştiind câteva limbi (rusă, polonă, greacă, poate şi turcă) şi având un orizont istoric larg, nemărginindu-se deci

numai la evenimentele ţării sale. O bună parte a Letopiseţului este rezervată faptelor din ţările vecine şi chiar din ţări mai depărtate ca acelea din apusul Europei (Franţa, Spania, Anglia şi Germania), din nordul ei (Suedia) sau din Orient (Persia).

Neculce este cronicarul român care a dat mai multă importanţă *tradiţiilor* transmise prin viu graiu, din generaţie în generaţie. Găsise – se pare – o sumă de asemenea tradiţii consemnate în letopiseţul moldovenesc alcătuit de Eustratie logofătul (vezi mai sus, p. 787); altele i le spuseseră Cantacuzinii, rudele şi protectorii săi, precum şi unii boieri bătrâni; în sfârşit, adunase câteva şi din popor, de la târgoveţi, săteni, preoţi şi călugări. El se hotărăşte să le pună în scris pe toate – 42 la număr – şi le aşază la

începutul letopiseţului, înainte de domnia lui Dabija, sub titlul: «O *seamă de cuvinte*, ce sunt auzite din om în om, de oameni vechi şi bătrâni…». Critica modernă constată că o serie întreagă din aceste tradiţii corespund unui adevăr istoric: astfel sunt tradiţiile despre *aprodul Purice* şi despre *tirul artileriei din cetatea Neamţului*, asediată de Turci, confirmate ambele prin cronica moldovenească în limba germană descoperită nu de mult la München. De asemenea tradiţia despre *Petru Rareş pescar* şi despre *calul lui Miron Vodă Barnowski* Cred că şi acelea în legătură cu Vasile Lupu, Gheorghe Ştefan, Ghica Vodă şi Ştefăniţă Lupu corespund adevărului; de altfel, în tinereţea cronicarului trăiau încă boieri bătrâni care puteau să certifice faptele.

Neculce a scris, la cererea lui

Constantin Mavrocordat, în 1741, şi un tratat – un «*trătaz*» cum spune el – de istorie fiscală, cuprinzând dările vechi şi noi scoase de diferiţi Domni. Din nefericire, această lucrare – prima în genul ei în Principate – nu ni s-a păstrat.

Cronica Ghiculeştilor. Asemănătoare cronicei alcătuite din porunca lui Grigore Ghica şi tradusă în greceşte de Alexandru Amiras (vezi mai sus p. 803) există o a doua cronică alcătuită şi tradusă de asemenea în greceşte din porunca lui Matei Ghica, fiul lui Grigore (1753 – 1756). Ea cuprinde povestirea evenimentelor din Moldova între 1695 şi 1754 şi ni s-a păstrat într-un singur manuscris (nr. 38) în biblioteca Metohului Sfântului Mormânt din Constantinopol. Începutul şi sfârşitul manuscrisului care ne-ar fi putut da, potrivit obiceiului,

indicaţiuni despre numele autorului cronicei, eventual al traducătorului, lipsesc; aşa încât, acest autor a rămas, cel puţin până acum, anonim. El este un apropiat, un om de casă al Ghiculeştilor; detaliile şi aprecierile superlative la adresa lui Grigore al II-lea Ghica şi a lui Matei Ghica abundă; de aceea cronica şi poartă numele de *Cronica Ghiculeştilor*. Partea întâi a ei, între 1695 şi 1730, este o compilaţie după letopiseţul atribuit lui Nicolae Costin, după acela al lui Axinte Uricarul, după letopiseţul Ţării Moldovei între 1661 – 1705 şi după cronica tradusă de Alexandru Amiras. Partea cea (de a doua (1730 – 1754) cuprinde însă o povestire originală şi importantă, cu detalii noi şi precise.

Cronica lui Canta şi *Cronica atribuită lui Enache Kogalniceanu*. Cea mai scurtă

dintre povestirile istorice moldoveneşti şi, în acelaşi timp, şi cea cu mai puţine date este aceea a lui *Ioniţă Canta* (prescurtare din Cantacuzino). Autorul, cumnat cu Grigore Al. Ghica şi posesor al unei averi întinse, ocupase dregătoria de mare spătar, era deci biv vei spătar, când a început să scrie, prin 1769. Răstimpul povestit cuprinde anii 1741 – 1769. Fără un simţ critic deosebit, Canta nu observă, chiar la prima domnie, aceea a lui Constantin Mavrocordat, contrazicerea între izvoarele întrebuinţate; se pare că el s-a folosit şi de un *izvor rusesc* din care a luat unele date precise. Nici cronica lui Canta nu ni s-a păstrat completă, fie că autorul n-a terminat-o, fie că manuscrisele cunoscute azi sunt lacunare.

Întocmai după cum Nicolae Muşte nu fusese decât *copistul* unei cronici alcătuite

de altcineva, tot aşa şi *Enache Kogălniceanu* copiază numai, între 1789 şi 1795, o cronică alcătuită de un anonim în 1774 şi cuprinzând răstimpul 1733 – 1774. Argumentele invocate în favoarea paternităţii lui Enache, se întorc, la o examinare amănunţită, împotriva lui. Şi în primul rând pasagiul, aparent peremptoriu, din cronică în care se spune: «… înştiinţându-se domnul *de la mine* Enachi Kogălniceanul, ce eram comis al doile atunce…». În realitate, în manuscrise, acest pasagiu e la persoana *a treia*, nu la întâia: «… înştiinţândusă Domnul din Enachi Kogălnicean, ce era vtori comis atunce…» ş Modificarea se datoreşte editorului, lui Mihail Kogălniceanu, care dorea să facă din strămoşul său – om cult, iubitor de istorie, bibliofil, – cu tot dinadinsul şi un cronicar.

Condica de obiceiuri a lui Gheorgache vtori logofăt. Un loc deosebit în vechea noastră istoriografie ocupă «*Condica ce are întru sâne obiceiuri vechi şi noă a prea înălţaţilor domni*...». E vorba de o lucrare de ceremonial – similară celor bizantine – alcătuită la Iaşi în 1762 – s-a terminat la 5 Noiembrie – din ordinul voievodului Grigore Callimachi, de către «Gheorgache vtori logofăt». Ea descrie amănunţit şi exact ceremoniile care au loc la luarea domniei, la darea boieriilor, la mucarer, la sărbătorile însemnate de peste an, la trecerea solilor prin Iaşi, la întâlnirea Domnului cu Paşii cu trei tuiuri sau cu Hanul Tătarilor, etc. Numele de familie al autorului n-a putut fi identificat până acum; el nu este însă, în niciun caz, Sutzu, aşa cum s-a afirmat de către Nicolae Iorga. Condica ni s-a păstrat într-

un singur manuscris, copia pe curat a originalului, cu unele locuri albe în text care trebuiau să fie completate de autor; acesta n-a mai făcut-o, fie că a murit curând după Noiembrie 1762, fie din altă pricină.

Povestirile istorice în versuri. Un gen care cunoaşte o deosebită favoare şi înflorire în veacul al XVIII-lea este *povestirea istorică în versuri*. Încă în veacul anterior, apăruseră unele manifestări de acest fel; ele formau însă rari excepţii. Astfel este *Cronologia în versuri* a Mitropolitului Dosoftei, tipărită îndată după prefaţa Mohtvenicului din 1681 şi reprodusă în «Parimiile de preste an» din 1683. Ea înşiră, în 136 de versuri, pe toţi domnii Moldoveide la descălecat până la Gheorghe Duca (1678 – 1684); la unii din ei se indică şi soţiile, de asemenea

ctitoriile)) i anii de domnie. Tonul e, în genere, apologetic; se găsesc cuvinte de laudă până şi pentru Iliaş şi Ştefan, feciorii ucigaşi ai lui Alexandru cel Bun sau pentru Iliaş Rareş care şi-a părăsit credinţa, turcindu-se.

Valoarea poetică a acestei cronologii este, cum se poate lesne bănui, foarte redusă, ca să nu zicem inexistentă.

Ceva mai reuşită sub raportul literar ni se înfăţişează *ca Istoria*» în versuri pe care «o seamă de slugi» din ţară, sosite la Istanbul cu Domnii şi boierii mazili, au făcut-o pe la începutul anului 1774, stăpânilor lor ajunşi în strâmtorare. Cuprinzând 134 de versuri de factură populară, rimând două câte două, această «Istorie» a fost adăugată la finele cronicei atribuite – pe nedrept – lui Enache Kogălniceanu. Ea înfăţişează regretele

celor care au cârmuit odinioară Moldova şi care acum, lipsiţi de bani, sunt avizaţi la îndeletniciri prozaice.

Şi mai însemnate sub raportul istoric sunt cele două povestiri istorice în versuri, provocate, una de omorârea lui Grigore al III-lea Ghica (vezi şi mai jos, p. 831) iar cealaltă de executarea celor doi boieri haini, Manolachi Bogdan vei vornicul şi Ioan Cuza biv vei spătarul. Cea dintâi, având 274 de versuri, ni s-a păstrat în nu mai puţin de *patrusprezece* versiuni – plus una în proză – dovadă a impresiei adânci produse asupra contemporanilor de asasinarea lui Ghica. Autorul nu e cunoscut; nu pare a fi fost boier; mai degrabă vreun dascăl de la şcolile de care voievodul avusese atâta grijă. El a scris îndată după omorârea acestuia (12 Octomvrie 1777). Cea de a doua povestire

are 618 versuri şi a fost alcătuită şi ea la scurt interval după executarea boierilor haini (29 August 1778). Nici autorul acesteia nu e cunoscut; n-ar fi exclus să fie unul şi acelaşi cu autorul stihurilor asupra uciderii lui Ghica. Mihail Kogălniceanu atribuia ambele povestiri strămoşului său Enache Kogălniceanu; nu există însă nicio dovadă în sprijinul părerii sale.

Valoarea literară a celor două bucăţi este redusă. Versurile, de factură populară, nu impresionează nici prin imagini, nici prin rimă. Sub raportul istoric, ele ne dau însă câteva detalii care nu figurează în celelalte izvoare.

În sfârşit, menţionăm *Cântecul lui Potemehin*, o povestire în versuri relatând, fără talent, moartea acestui general rus pe pământul Moldovei (1791).

Istoriografia munteană. Matei al

Mirelor. În Muntenia, primele opere istoriografice originale din veacul al XVII-lea – excepţie făcând acelea privitoare la Mihai Viteazul, care a fost analizate anterior (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 589) – sunt cele două cronici ale Mitropolitului Matei al Mirelor, una în proză, cealaltă în versuri, ambele scrise în greceşte. Originar din Pogoniana Epirului, unde a văzut lumina zilei pe la 1550, Matei, îmbrăţişând călugăria, a fost întâi protosinghel şi arhimandrit al Patriarhiei din Constantinopol; a stat apoi la Moscova (1595 – 1597) şi la Lwów (1600), pentru ca, prin 1602, să se stabilească în Ţara Românească unde Radu Şerban l-a primit bine şi l-a făcut egumen al mănăstirii Dealul. El a rămas aci până la sfârşitul vieţii (1624, după 17 Martie), deşi între timp fusese numit (1605) Mitropolit al

Mirelor, – eparhie cu foarte puţini credincioşi, ce-i dreptul – în vechea Lichie din sudul Asiei Mici. Cronica în proză, intitulată «*Povestire pe scurt…*» înfăţişează, cu detalii numeroase şi noi, năvălirea lui Gabriel Báthory în Ţara Românească (finele lui Decembrie 1610), fuga şi apoi reîntoarcerea lui Radu Şerban, precum şi primii ani de domnie ai lui Radu Mihnea. Alcătuită, după toate probabilităţile, în iarna din 1613 – 1614, această «Povestire» nu e decât amplificarea Introducerii la *Slujba sfântului Grigore Decapolitul*, scrisă tot de Matei, introducere în care se povesteşte aceeaşi năvălire şi fugă. Cea de a doua operă, în versuri, poartă titlul, rezumativ: «*Istoria celor petrecute în Ţara Românească de la Şerban Vodă până la Gavrilă Vodă care domneşte acum*» – deci:

1602 – 1618 – şi e închinată boierului Ioan Catargi. A fost scrisă după executarea – pe care o aminteşte – a răsculatului Lupu Mehedinţeanu, aşadar după Noiembrie 1618, mai probabil în iarna ce a urmat. Constituind singurul izvor narativ pentru împrejurările muntene din primele două decenii ale veacului al XVII-lea, «Istoria» lui Matei al Mirelor a fost utilizată de cei doi cronicari de la sfârşitul acestui veac, de Stoica Ludescu şi Radu Popescu; ultimul îl citează: «cum spune un istoric Vlădică anume Mafteide la Mira». Tot Matei a alcătuit, în timpul domniei lui Alexandru Iliaş (1616 – 1618), «*Câteva sfaturi*... ѣ către acest voievod, îndemându-l să judece după pravila împărătească şi după legea ţării şi să facă şcoli, deoarece nici clericii, nici mirenii n-au unde învăţa. I se datoreşte, de

asemenea, în greceşte, «*Slujba sfintei Parascheva*”; (vezi mai jos p. 857). Regretatul Russo îi atribuie şi traducerea în greceşte a unui alt text slav, a faimoaselor «învăţături» ale lui Neagoe Basarab. În sfârşit adăugăm că Matei al Mirelor a fost şi un harnici caligraf: manuscrise copiate de el se întâlnesc, în număr apreciabil, în întreg orientul creştin.

Cronica lui Matei Basar ab. Cineva din preajma lui Matei Basarab a notat cu grijă şi amănunţit toate evenimentele din momentul în care acesta – ajutat de boierii olteni – s-a ridicat împotriva lui Leon Vodă, la 17 /27 Octomvrie 1629 şi până când s-a întors de la Ţarigrad la Bucureşti, ca Domn al ţării, la 5/16 Noiembrie 1633. Datele sunt precis indicate, cu luna şi ziua anului, numele boierilor sunt trecute toate

pe rând; se vede bine că este un contemporan şi un martor ocular cel ce înseamnă aceste fapte. Nu tot aşa se prezintă povestirea evenimentelor ulterioare, adică a războaielor dintre Matei şi Vasile Lupu: nicio indicaţie cronologică, niciun nume de boier; autorul acestei părţi este, evident, o altă persoană. Cronica începuturilor lui Matei Basarab nu ni s-a păstra ca o entitate separată; o cunoaştem numai din Cronica lui Stoica Ludescu în alcătuirea căreia ea a intrat ca un element constitutiv.

Cronica lui Stoica Ludescu sau a Cantacuzinilor. Apriga luptă politică între cele două partide boiereşti muntene, între Cantacuzini, conduşi de bătrânul postelnic, apoi de fiii acestuia, de o parte, şi Băleni, având în frunte pe banul Gheorghe jBăleanu şi ca element activ pe

Stroe Leurdeann, de alta, a influenţat şi domeniul istoriografiei* Fiecare din cele două tabere şi-a alcătuit câte, o cronică în care fazele luptei politice sunt prezentate favorabil pentru tabăra respectivă şi defavorabil pentru cealaltă. Cantacuzinii au avut drept istoric pe bătrânul lor om de credinţă, *Stoica Ludescu*, iar Bălenii pe *Radu Popescu*, fiul lui Hrizea, al uneia deci din numeroasele victime ale acestei îndârjite lupte.

Stoica Ludescu a împărtăşit în totul vicisitudinile familiei pe care o slujea. De origine din satul *Ludesti* (Dâmboviţa), unde a ridicat cu ajutorul lui Şerban Cantacuzino o frumoasă biserică în 1682, el e trimis la ocnă, atunci când, în vara anului 1672, urgia se dezlănţuise iarăşi împotriva stăpânilor săi; stă închis acolo un an şi zece luni. În schimb, sub Şerban

Cantacuzino, ajunge judecător al scaunului Târgovişteı, dregătorie însemnată: aşa îl găsim într-un act din 1 Octomvrie 1681. El redactează actele mai de seamă ale familiei: astfel catastiful averii lui Şerban Cantacuzino, din timpul boieriei acestuia, apoi testamentul cel de al doilea al Elenei, soţia postelnicului. Dar opera cea mai de seamă a lui Stoica Ludescu este cronica ce-i poartă numele, cronică zisă, tocmai din cauză că reprezintă punctul de vedere al familiei, şi a Cantacuzinilor.

Ea cuprinde răstimpul dintre întemeierea Ţării Româneşti – eveniment pe care-l explică printr-un *descălecat din Ardeal* şi-l fixează în anul 1290 – şi sfârşitul domniei lui Şerban Cantacuzino, ultimul eveniment povestit fiind retragerea trupelor austriace ale

generalului Veterani peste munţi, în 1688. Nu e o lucrare unitară ca informaţie şi însemnătate: alături de părţi amănunţite şi precise, în care datele cronologice sunt exacte, iar boierii şi celelalte personagii sunt pomeniţi nominal, găsim părţi cu cronologie vagă sau greşită şi fără amănunte. Partea cea mai slabă este aceea de la început: de la descălecat până la domnia lui Radu cel Mare (1290 – 1495); nu numai că succesiunea domnilor este inexactă dar şi anii de stăpânire ce li se atribuie nu corespund realităţii. Pentru această epocă, Stoica Ludescu sau n-a avut anale, în genul celor moldoveneşti, sau dacă ele au existat, au fost de calitate inferioară, atât sub raportul cronologiei cât şi al faptelor. Pentru domniile lui Radu cel Mare, Mihnea, Vlăduţ şi Neagoe Basarab, (1495 – 1521) Ludescu s-a folosit

de *Viaţa Sfântului Nifon*, o lucrare hagiografică-istorică, favorabilă Craioveştilor şi lui Neagoe, (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 587), pe care, omiţându-i începutul şi sfârşitul, o intercalează aproape cu totul, reproducând multe pasagii cuvânt cu cuvânt. Pentru epoca următoare, până la Mihai Viteazul (1521 – 1593), informaţia a fost luată, după toate probabilităţile, din nişte *anale interne*, care nu ni s-au păstrat însă ca o entitate separată, cum e cazul cu cele moldovene. Tot aşa nu ni s-a păstrat separată nici cronica Buzeştilor (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 588) care a intrat în compilaţia lui Ludescu pentru epoca lui Mihai Viteazul. La domniile următoare, până la Gavril Moghilă (1618 – 1620), s-a utilizat *cronica lui Matei al Mirelor* (vezi mai sus, p. 811), apoi pentru începutul domniei lui

Matei Basarab, *cronica acestuia*, (vezi, de asemenea, mai sus, p. 812). Din timpul lui Matei Basarab încep, în sfârşit, şi amintirile personale ale lui Ludescu însuşi precum şi acelea ale Postelnicului Cantacuzino şi, eventual, ale boierilor mai bătrâni. Utilizând toate aceste izvoare narative, poate şi altele pe care nu le cunoaştem, utilizând o povestire greacă în versuri despre uciderea Postelnicului, adăugând apoi citate şi comparaţii biblice precum şi câte un document bisericesc în felul cărţii lui Teofan, patriarhul Ierusalimului, din 1635, îşi alcătuieşte Stoica Ludescu, sub formă de compilaţie, cronica sa. Ca izvor istoric, ea are o valoare inegală, după valoarea diferitelor izvoare pe care le întrebuinţează. Dar defectul ei de căpetenie, în această privinţă, este *parţialitatea* vădită pe care o

arată în partea ultimă a povestirii (1658 – 1688), familiei Cantacuzino. Stoica Ludescu, «slugă bătrână la casa răpsatului Costandin Postelnicul», prezintă evenimentele într-o lumină favorabilă acestei familii şi defavorabilă Bălenilor. Domnii sunt buni sau răi după cum au sprijinit sau nu interesele Cantacuzinilor.

Redactarea cronicei a avut loc în mai multe rânduri. Partea cela început şi până la sfârşitul domniei lui Grigore Ghica (1664) a fost scrisă în ultimul timp al pribegiei acestuia în împărăţia austriacă, după ce trecuse la catolicism (1667 – 1671); dovadă este pasagiul din cronică în care se spune despre Ghica: «... au fugit în Ardeal şi au trecut în ţeara nemţească *de şade acolo şi s-au făcut papistaş*...».

O a doua parte (1664 – 1679) a fost scrisă în anul 1679, îndată după

reîntronarea mitropolitului Teodosie (26 Aprilie şi. V.), fapt povestit cu detalii şi cu precizie cronologică. Ultima parte a cronicei, aceea relatând domnia lui Şerban Cantacuzino (1679 – 1688) a fost redactată după retragerea armatelor lui Veterani peste munţi (toamna lui 1688); judecând după unele pasagii, s-ar părea chiar, că nu Stoica Ludescu, ci un alt partizan al Cantacuzinilor – şi anume partizan mai mult al văduvei postelnicului şi a celorlalţi fraţi decât al lui Şerban – e autorul acestei părţi; s-ar putea da însă şi explicarea că Stoica Ludescu ţinea, în această ultimă perioadă, mai puţin cu Şerban, fire autoritară şi care ajunsese, pentru moştenirea lăsată de mamă-sa, în oarecare divergenţă cu restul familiei.

Radu Popescu este cel mai de seamă dintre cronicarii munteni, comparabil, prin

însemnătatea operei sale, cu Miron Costin şi Ion Neculce. Cronica sa este *cea mai întinsă* dintre cronicile româneşti: ea cuprinde răstimpul între 1290 – data atribuită întemeierii Munteniei – şi 1729, penultimul an de domnie al lui

Nicolae Mavrocordat: aşadar aproape patru veacuri şi jumătate.

Multă vreme a fost discuţie asupra paternităţii acestei cronici; unii cercetători, în frunte cu N. Iorga, au atribuit partea de la început şi până la 1688 lui Constantin Căpitanul Filipescu, luându-se după o notiţă târzie, din 10 Mai 1761, care arată că «această carte s-au scris de Costandin Căpitanul». În realitate, Constantin Căpitanul n-a fost decât un *copist* al textului, asemenea lui Neculai Muşte şi lui Enache Kogălniceanu. Pornind de la analiza textului cronicei, ţinând apoi

seamă de împrejurările vieţii lui Radu Popescu, de înclinările şi opiniile acestuia, aşa cum apar ele în fragmentul de cronică ce nu i-a fost contestat, părintele meu a ajuns la încheierea că întreaga lucrare, de la 1290 şi până la 1729 îi aparţine. Cercetările mai noi ale profesorilor Constant Grecescu şi Alexandru Vasilescu au confirmat această concluzie.

Radu Popescu, născut înainte de 1655, era fiul vei vistierului Hrizea, cel ucis în chinuri groaznice şi spoliat de întreaga avere de către Şerban Cantacuzino. Pribeag din ţară după năprasnica moarte a părintelui său, întâmplată în 1680, toamna, Radu se reîntoarce peste câţiva ani. Sub Brâncoveanu are unele însărcinări oficiale, până în 1702; de la această dată şi până la sfârşitul domniei nu mai ocupă nicio

dregătorie. Sub Ştefan Cantacuzino e din nou în slujbe, dar înălţarea sa la marile dregătorii are loc abia în timpul lui Nicolae Mavrocordat, când ocupă demnităţile de vei vornic (Martie 1716) şi îndată după aceea de vei ban (Octomvrie 1716), cea mai înaltă treaptă în ierarhia boierească. După această satisfacţie, Radu Popescu, ajuns la vârsta «de bătrâneţe şi de slăbiciune» – cum singur spune – socotind apoi «că şi ale lumii sunt toate deşarte», se retrage din lume, călugărindu-se, la 16 August şi. V. 1723, sub numele de Rafail Monahul, la Mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti. A murit, după cât se pare, în 1729, în intervalul Martie-Octomvrie. Era un om învăţat, ştia latineşte, turceşte, greceşte şi probabil şi vechea slavă, limba în care se citiseră atâta vreme textele noastre

bisericeşti. Putea deci întreprinde alcătuirea unei cronici care să răspundă aceleia întocmite de Cantacuzini, duşmană părintelui său şi ai partidului Bălenilor. Opera aceasta i-a luat un timp considerabil; ea n-a fost edactată deodată, ci în mai multe rânduri. Prima parte, ducând povestirea până în Mai 1688, a scris-o probabil, după 1703, când el nu mai ocupă dregătorii. Partea a doua, cuprinzând răstimpul Mai 1688 – 1720, a fost alcătuită prin August-Septembrie al acestui an. Partea a treia (1720 – 25 Mai 1724: sfinţirea mănăstirii Văcăreşti) urmează spre finele anului 1725; a patra (25 Mai 1724 – 1729), a fost terminată după împlinirea a zece ani de domnie ai lui Neculai Mavrocordat, deci după Martie 1729. Radu Popescu avea intenţia să-şi ducă povestirea mai departe, deoarece, în

ultimele rânduri ale textului păstrat astăzi, el afirmă: «de aicea înainte, cu ajutorul şi mila lui Dumnezeu, voi scrie începând de la al unsprezecelea an» al domniei lui Neculai Mavrocordat. N-a mai apucat s-o facă însă, moartea surprinzându-l.

Pentru alcătuirea acestei întinse cronici, a avut la îndemână o serie întreagă de izvoare: Mai întâi chiar *cronica adversă a lui Stoica Ludescu*, din care ia, în special pentru epoca veche, o sumă de fapte. Apoi *cronica lui Grigore Ureche-Simion Dascălul* din care împrumuturile, privind istoria Moldovei, sunt numeroase. A cunoscut direct şi utilizat *poema lui Stavrinos* asupra lui Mihai Viteazul; de asemenea, *opera în versuri a lui Matei al Mirelor* pe care-l şi citează. Cunoaşte două cronici bizantine: pe aceea a lui *Phrantzes* ca şi o redacţiune

a cronicei de la 1570. Pentru fapte privind istoria Ardealului sau a Ungariei citează «*Istoria Ţării Ungureşti*» neidentificată până acum, ca şi «*un istoric*» «*din cetatea Făgăraşului*”; pentru Polonia citează pe «*un istoric leşesc*», iarăşi neidentificat. A avut *anale sârbeşti* pentru i-apto privind viaţa vecinilor noştri; a avut de asemenea *izvoare turceşti*; pe două din ele le indică precis: «*tablele gheograficeşti ale lui Nasirtusi*», în legătură cu aşezarea Tiflisului caucazian şi «*tablele gheograficeşti ale lui Uluk bei gheograful*», în Jegătură cu aceea a cetăţii «Hemeda» sau Hamadan. Se foloseşte şi de *tradiţia orală* pentru unele evenimente neconsemnate în cronici, iar, în ce priveşte epoca nouă, de la Radu Leon încoace, de *amintirile sale proprii* şi, desigur, şi de acelea ale boierilor mai bătrâni.

Cronica lui Radu Popescu se citeşte cu interes şi cu plăcere. Evenimentele Ţării Româneşti sunt puse în legătură cu acelea din ţările vecine; istoria acestor ţări ocupă chiar, în veacurile XIV – XVI, un loc mult mai larg decât istoria proprie. În special, sunt urmărite de aproape evenimentele din împărăţia turcească şi din Moldova.

Ceea ce dă apoi o deosebită savoare cronicei este *stilul său*. Radu Popescu are un fel personal de a se exprima, spunând apăsat lucrurilor pe nume, intrând în Detalii de multe ori intime, între1buinţând expresii şi comparaţii plastice. În special, când e vorba de adversari, nu se sfieşte. Portretele ce le face sunt vii, impresionante, dar ele nu înfăţişează decât o latură a personalităţilor respective. Iată, de pildă, ce spune despre

Şerban Cantacuzino, din ordinul căruia – ce-i dreptul – fusese chinuit şi ucis tatăl său: «Mare şi întunecat nor şi plin de fulgere şi de trăsnete au căzut pre Ţara Rumânească Şărban Vodă, carele, ca cu neşte trăsnete, cu răol. tatia lui au spart şi dăzrădăcinat nenumărate case de boiari şi de slujitori şi de săraci, şi pre mulţi au omorât cu multe feluri de cazne şi i-au sărăcit cu multe feliuri de pedepse…».

Tocmai de aceea întrebuinţarea ca izvor istoric a cronicei lui Radu Popeşcu, pentru judecarea împrejurărilor şi a oamenilor descrişi, trebuie făcută ou mare prudenţă. Cronicarul muntean nu se ridică – nici nu încearcă să se ridice – la imparţialitatea spre care tinde Miron Costin, din care acesta-şi face un ideal. El e un om de partid – al Bălenilor – şi un curtean – al lui Nicolae Mavrocordat, pe

care-l laudă fără rezerve. Are talent, dar n-are *obiectivitate*, n-are deci prima însuşire a istoricului.

Cronica lui Radu Greceanu şi Cronica Anonimă. Lunga domnie a lui Constantin Brâncoveanu a fost descrisă nu numai în cronica lui Radu Popescu, dar şi în alte două: în *Cronica logofătului Radu Greceanu* şi în *Cronica Anonimă*.

Cea dintâi este o cronică oficială, de curte, aproape un jurnal, în care se arată amănunţit şi într-o formă potolită" tot ceea ce s-a petrecut în timpul stăpânirii lui Brâncoveanu, atât sub raportul relaţiilor cu Turcii şi cu ceilalţi vecini cât şi sub raportul intern. Primul eveniment povestit este trimiterea unei solii la Viena de către Şerban Cantacuzino, la 2/12 Octomvrie 1688, cu puţin înainte de moartea sa; ultimul este înapoierea lui Brâncoveanu de

la Târgovişte la Bucureşti, prin Potlogi şi Mogoşoaia, în postul Paştilor din 1714, cu puţin înainte de sosirea maziliei* Predoslovia cronicei a fost alcătuită în 1698, după ce se redactaseră primii zece ani ai domniei; restul redactării a urmat ulteriori

Autorul cronicei, Radu Greceanu, n-a ocupat vreo dregătorie înnaltă; a purtat toată viaţa titlul modest de logofăt; era originar din satul Grecii, în Dâmboviţa (pe atunci în Vlaşca). Bun cunoscător al limbii greceşti, el a făcut şi diferite traduceri în româneşte, dintre care unele în versuri.

Superioară ca obiectivitate şi ca formă este *Cronica Anonimă*. Ea începe cu alegerea ca domn a lui Brâncoveanu, în Octomvrie stil vechi 1688 şi se încheie cu data de 15/26 August 1714 când Doamna lui Ştefan Cantacuzino, fiind la

mănăstirea. De un lemn, «au lovit pe această Doamnă… nevoie, lovitură, îndrăcire, cât s-au spăriat toţi». Era – turburătoare coincidenţă, interpretată de contemporani şi de autorul cronicii însuşi ca o «minune» dumnezeiască – tocmai ziua în care la Stambul cădeau, sub securea călăului, capetele Brâncovenilor. Nici această cronică n-a fost alcătuită deodată: prima parte a ei – cea mai însemnată ca proporţii – e redactată în 1709, într-o epocă de linişte şi prosperitate, când voievodul, înconjurat de numeroasa sa familie şi stăpânind uriaşe bogăţii, putea fi cu drept cuvânt, considerat pe deplin fericit. Cea de a doua parte, cuprinzând ultimii ani de stăpânire, a fost scrisă în vara anului 1716.

Autorul acestei cronici n-a fost identificat încă. Ostil Cantacuzin lor, el nu

este totuşi Radu Popescu, aşa cum s-a crezut mai de mult – n-ar fi avut niciun rost să redacteze două cronici pentru acelaşi răstimp; nu este – aşa cum s-a propus recent – nici Teodor Corbea, unul din agenţii diplomatici ai lui Brâncoveanu şi partizan al Cantacuzinilor. Ceea ce putem afirma despre el – pe temeiul analizei cronicei – este că avea o serioasă cultură. Ştia mai multe limbi: latineşte – citează maxime ca «laus în fine cădit» şi «finis coronat opus”; întrebuinţează de asemenea neologisme de această origine – ştia greceşte; ştia bine turceşte, limbă în care reproduce propoziţii şi o serie întreagă de termeni; se pare că avea şi oarecare cunoştinţe de polonă şi rusă. Cititor de istorie antică, derivă numele Cladovei de la împăratul Claudiu şi al Severinului de la Sever (în treacăt fie zis,

ambele etimologii sunt inexacte); aminteşte de podul lui Traian; aminteşte un «stih» din «Aristofan poetul»; e, în genere, un spirit doritor de a şti, curios; între altele, notează şi apariţia muştelor columbace «ce es primăvara la Gemeţi, de fac multă pagubă oamenilor în dobitoace». Tocmai această bogăţie şi varietate de cunoştinţe* unite cu talentul de a reda într-o formă pregnantă împrejurările şi oamenii pe care i-a cunoscut ca boier de seamă la curtea domnului, fac valoarea documentară şi literară a cronicii. Unele scene ca aceea a înfăţişării, în fiare, a boierului viclean Staico şi a complicilor acestuia în faţa lui Brâncoveanu, sau scena judecării clucerului Constantin Ştirbei, care «fiind cam lung la unghii din feliul Ştirb eştilor», luase «de la ţeară câte ceva şi despre domnie au ascuns», sunt

redate în toate amănuntele, unele pitoreşti, altele de-a-dreptul dramatice. Se notează schimburile de cuvinte, în formă directă, se redă atmosfera vremii: autorul, necunoscut încă, al cronicii este un meşter al cuvântului, asemenea lui Neculce, Miron Costin şi Radu Popescu.

Stolnicul Constantin Cantacuzino. Asemănător lui Dimitrie Cantemir în privinţa pregătirii ştiinţifice şi a preocupărilor istorice şi geografice, dar fără să-l atingă, ca număr şi varietate a realizărilor, a fost în Muntenia Stolnicul Constantin Cantacuzino. Născut între 1645 şi 1650, ca fiu al treilea al celebrului Postelnic, el pleacă, la un an după moartea năprasnică a părintelui său, în străinătate, la studii. Zăboveşte aproape doi ani – de la 12 /22 Martie 1665, până în Ianuarie 1667 – la Adrianopol şi Constantinopol, învăţând

cu dascăli greci, călugări, ca Gherasim Cretanul, viitorul Mitropolit al Filadelfiei. Porneşte apoi, pe mare, la Veneţia unde debarcă la 13/23 Martie 1667. După un popas de o lună şi ceva în cetatea Dogilor, ajunge, în sfârşit, la *Padova*, sediul uneia din cele mai vestite universităţi italiene. Aci ia lecţii, sârguincios, cu profesorii renumiţi ai locului, ca, de pildă, *Albanius Albanesius*, profesorul de logică, sau *Valeriano Bonvicino*, profesorul de filosofic şi matematică. Îşi cumpără în acelaşi timp cărţi, în special operele clasicilor greci şi romani, precum şi diferite gramatici, dicţionare şi manuale. Ştim toate aceste detalii din *ziarul său de călătorie* care, din fericire, ni s-a păstrat. În 1668, spre sfârşitul anului, se întoarce în ţară, tot prin Veneţia, aducând cu sine dovezile esenţiale de vinovăţie ale boierului Stroe

Leurdeanu, duşmanul părintelui său; graţie acestor dovezi, Stroe fu condamnat în procesul care avu loc în Aprilie 1669 (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 120). El împărtăşeşte apoi vicisitudinile familiei în timpul stăpânirii lui Grigore Ghica (1672 – 1673). Trimis în misinne diplomatică în Polonia, íh 1675, sub Gheorghe Duca, el ajunge, prin cultura şi abilitatea lui, la o deosebită influenţă în timpul domniei fratelui său Şerban, pentru ca apoi să devie cel mai influent boier din divan sub nepotul său Constantin Brâncoveanu. Se poate spune că stolnicul a fost, de fapt, conducătorul politicei externe a Ţării Româneşti, timp de două decenii şi jumătate. Din nefericire, gelos de strălucirea şi puterea casei lui Brâncoveanu şi dorind să vadă pe tron pe fiul său însuşi, pe Ştefan Cantacuzino,

stolnicul duse în ultimul timp o politică de subminare; rezultatul fu mazilia şi apoi cumplita execuţie din August 1714. Ştefan ocupă tronul, într-adevăr; dar nu-l putu păstra multă vreme. La doi ani numai după ce îndepărtase pe Brâncoveanu, Stolnicul şi fiul său căzură şi ei victime aceluiaş sistem, fiind închişi şi apoi executaţi la Stambul (vezi, pentru detalii, vol. III, ediţia a doua, p. 205 – 6) á

Opera Stolnicului se alcătuieşte din lucrări de caracter *istoric* şi *geografic* şi din traduceri de *texte religioase*. Cea mai însemnată – după părerea noastră – dintre lucrările lui şi aceea care – fiind tipărită – s-a bucurat de o largă răspândire, este *Harta Ţării Româneşti*. A fost imprimată la Padova, în 1700, în greceşte şi latineşte, prin îngrijirea lui Hrisant Notara, Lucrare originală, alcătuită pe temeiul

observaţiilor proprii, ea este cea dintâi hartă detaliată a Munteniei şi totodată, ţinând seamă de epocă, o capo-d-operă a genului. Cuprinde împărţirea pe judeţe şi raielele turceşti, apoi oraşe, cetăţi, sate cu aşezări boiereşti şi jsate obişnuite; munţii de căpetenie precum şi dealurile cu vii vestite; râuri, pâraie, lacuri, fântâni; poduri peste ape; mănăstiri mari şi mici precum şi schituri; bogăţii minerale; păduri, urme arheologice. În total, circa 900 (nouă sute) de elemente geografice, dintre care 526 de sate, 132 de cursuri de apă şi 78 lăcaşuri bisericeşti. Această hartă a fost utilizată de geografii contemporsmi şi de cei următori; este exclus ca Dimitrie Cantemir să cn-o fi cunoscut, deşi n-o menţionează niciodată.

Tot aşa de vechi ca preocupările geografice ale Stolnicului sunt şi cele

istorice. El voia să scrie o Istorie a Ţării Româneşti începând cu cele dintâi timpuri şi mergând până în vremea sa. Strângea în acest scop material privind tustrele provinciile româneşti. Pe temeiul acestui material poate el răspunde, la 4 Martie 1694, generalului Marsigli care, pregătind o mare lucrare asupra Dunării, li pusese o serie de întrebări asupra geografiei şi istoriei Principatelor. Intre răspunsurile Stolnicului este şi lista cronologică a Domnilor Munteniei şi Moldovei, de la întemeiere şi până la Constantin Duca Vodă (1693 – 1695) «care domneşte acuma». Tot pentru a-şi completa materialul documentar, roagă el, în Septembrie 1706, să i se trimită din Transilvania istoria lui Al. Bethlen. Cu acest prilej, aflăm că Stolnicul voia «să compileze Istoria Ţării Româneşti» şi că îşi

procurase, în acest scop, operile lui Bonfinius, Istvanfi şi Ioan Bethlen. Redactarea în *Istoriei Ţării Româneşti dintru început* % are loc aşadar după această dată; Stolnicul n-a izbutit s-o ducă însă până la sfârşit; ea a rămas, ca atâtea alte opere ale istoriografiei româneşti, vechi şi moderne, neterminată. «Istoria Ţării Româneşti»… se ocupă de problema originilor noastre; cercetarea începe cu Dacii sau Geţii şi aminteşte de marele lor rege Boerebista; trece apoi la împăratul Traian şi la luptele lui cu Dacii; precizează hotarele Daciei Romane şi soarta ei sub noua stăpânire. Cu acest prilej explică numele de Vlahi şi combate basna cu originea din tâlhari, scoasă din letopiseţul unguresc de Simion Dascălul. Foarte interesantă – cu argumente valabile şi azi – este pledoaria pentru continuitatea

elementului romanic în Dacia. De asemenea, impresionantă este proclamarea unităţii ca neam şi ca origine a Românilor, pe care o face Stolnicul. «fără noi… credem – zice el – adeverindune din mai aleşii şi mai adeveriţii bătrâni istorici… că noi Românii suntem adevăraţi Romani şi aleşi Rômani în credinţă şi în bărbăţie, din care Ulpie Traian i-au aşezat aici, în urma lui Decheval… şi apoi şi alalt tot şireagul împăraţilor aşa i-au ţinut şi i-au lăsat aşezaţi – aici şi dintr-acelor rămăşiţă să trag până astăzi Românii aceştia. Însă Românii înţeleg nu numai ceştia de aici, ci şi den Ardeal, care încă şi mai neaoşi sunt, şi Moldovenii şi toţi câţi şi într-altă parte se află şi au această limbă, măcar fie şi cevaşi osebită în neşte cuvinte… (aluzie la Aromâni I)… Pe aceştia… tot Români îi ţinem, că toţi

aceştia dintr-o fântână au izvorât şi cură». «Istoria Ţării Româneşti» merge – din nefericire – numai până la stăpânirea Hunilor şi la domnia lui Attila. Bogat documentată, referindu-se la o serie întreagă de clasici şi moderni, această lucrare precede «Hronicul» lui Dimitrie Cantemir, închinât aceloraş probleme; se poate chiar ca învăţatul domn al Moldovei să fi ştiut de această lucrare – cum a ştiut şi de harta Munteniei – şi să fi găsit în ea Un imbold în plus pentru realizarea importantei sale opere.

S-a atribuit Stolnicului şi o «*Cronologie tabelară*» care cuprinde, în 177 de articole, cronologia Ţării Româneşti, pe domni, de la descălecat – fixat în 1215 – până la 1666. O cercetare recentă, a profesorului Al. Vasilescu, a dovedit însă că ea nu poate fi opera

Stolnicului, deoarece cuprinde trimiteri la persoane care au trăit în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Se pare că, în realitate, autorul este Popa Florea «dascăl slovenesc» la şcoala domnească de la Sf. Gheroghe din Bucureşti, şi că alte versiuni ale «Cronologiei» mergeau până în 1765.

În ce priveşte traducerile de texte religoase, Stolnicul, emerit cunoscător al limbii greceşti şi al problemelor teologice, a ajutat cu sfatul său pe traducătorii contemporani – pe fraţii Greceanu, de pildă – a revizuit traducerile, fiind, aşa cum se spune în prefaţa «*Pravoslavnicei Mărturisiri*» tipărite la Buzău în 1691, Ht ajutoriu şi îndireptătoriu mai grelelor cuvinte şi noime...». El însuşi a tradus în întregime «*Molitva către Dumnezeul Savaoth*...», o rugăciune mai întinsă, tipărită în «Acatistul» din 1746 de la

Râmnic şi reprodusă apoi şi în alte cărţi bisericeşti.

În sfârşit, Stolnicul este iniţiatorul unor traduceri sau alcătuiri de opere. Din îndemnul lui, traduce din bizantină în greaca modernă Hrisant Notara, Patriarhul Ierasalimului, lucrarea *a* despre *oficiile palatului din Constantinopol şi despre oficiile marei biserici*», atribuită – pe nedrept – lui Codinos Cur op alates. De asemenea «după cererea prea nobilului şi învăţatului boier, domnul Constantin Cantacuzino» şi spre a răsptinde la întrebările puse de acesta, alcătuieşte *Ioan Cariofil*, marele logofăt al Patriarhiei din Constantinopol, un «*Manual despre câteva nedumeriri»,* tipărit la Snagov în 1697. Istoric, geograf, teolog şi filolog, Stolnicul s-a bucurat, ca învăţat, de un prestigiu deosebit; mărturiile

contemporanilor străini şi localnici, sunt, în această privinţă, unanime.

Cronica lui Mitrofan Grigoras. Reluând tradiţia lui Matei al Mirelor, dar cu mai puţin succes decât acesta, alcătuieşte clericul grec Mitrofan Grigoras, în Bucureşti, în primele luni ale anului

1717 – şi în limba greacă veche – o «*Istorie*» a Ţării Româneşti. Ea povesteşte evenimentele anilor 1714 – 1716, arătând pe scurt pieirea lui Brâncoveanu – pedeapsă trimisă ţării de Dumnezeu

— Apoi aceea a lui Ştefan Cantacuzino şi a Stolnicului, autorii morali ai morţii predecesorului, şi insistând asupra domniei lui Nicolae Mavrocordat. Cu privire la acesta din urmă, ne dă uâxele detalii necunoscute celorlalte izvoare contemporane. Povestirea se

isprăveşte printr-un elogiu hiperbolic, de curtean solicitator, la adresa noului domn, a lui Ioan Mavrocordat; se ştie că, în realitate, sub acesta, şi, în parte, din vina lui, s-a pierdut, pentru două “ decenii, Oltenia. Mitrofan Grigoras, corector al cărţilor greceşti tipărite la Bucureşti, în răstimpul 1705 – 1715, şi-a sfârşit zilele în ţară, nu mult după Iulie 1730, la adânci bătrâneţi.

Cronica stolnicului Dumitrache. Războiul ruso-turc, isprăvit prin pacea de la KiuciukKainargi, a fost povestit în amănunţime de biv vei stolnicul Dumitrache – numele de familie nu i se cunoaşte –, într-o «*Istorie*» care cuprinde răstimpul Noiembrie 1769 – Februarie 1775. Stolnicul relatează cele văzute de el personal; se foloseşte însă şi de acte şi lucrări oficiale precum şi de informaţii

orale date de diverse persoane. Povesteşte şi evenimente din ţări vecine; astfel, arată împrejurările care au precedat prima împărţire a Poloniei; reproduce manifestele date de cele 3 puteri cu prilejul acestei împărţiri; descrie luptele dintre Turci şi Ruşi în Asia Mică şi în Mediterană; de asemenea, împrejurările din Egipt. «Istoria» a fost scrisă în Bucureşti, înainte de 15 Ianuarie 1782; ea cuprinde un mare număr de grecisme. Dumitrache ştia această limbă, precum şi turca, poate şi italiana. Om de credinţă al Ghiculeştilor, el e numit epitrop al Pantelimonului, loc pe care-l ocupă până la moarte (1796, între 12 Februarie şi 28 Martie). A participat, împreună cu fiul său Răducanu, şi la fixarea hotarului Ţării Româneşti spre Transilvania, în 1792.

Mihai Cantacuzino prezintă, prin

viaţa şi opera sa, unele asemănări cu Dimitrie Cantemir. Învăţat şi poliglot ca şi acesta

— Ştia limbile greacă, turcă, latină şi franceză, mai târziu şi rusa – a fost de asemenea partizan al Ţarului, trebuind, la sfârşitul războiului din 1768 – 1774, să-şi părăsească ţara şi să se ducă la Petersburg. A alcătuit o importantă lucrare de caracter istoric, geografic şi statistic asupra ţării sale – o adevărată «Descriptio Valachiae», după cum Cantemir dăduse «Descriptio Moldáviáé”; a întocmit de asemenea, o genealogie a familiei, pe când învăţatul domn scrisese viaţa părintelui său.

Mihai Cantacuzino s-a născut în 1723, ca fiu al lui Matei şi al Păunei; cariera sa boierească a fost remarcabilă. Vei medelnicer în 1747, el este vei stolnic

în 1753 iar peste doi ani vei vistier. La patruzeci de ani e numit vei logofăt iar în timpul războiului ruso-turc, în 1770, conduce de fapt întreaga ţară, cu titlul de vei ban. Silit să se expatrieze, capătă în Rusia şapte sate cu 2...000 de suflete în gubernia Moghilev, gradul de generalmaior şi titlul de «sfetnic de stat». A murit între 1790 şi 1793.

Înainte de a pleca din ţară, alcătuieşte el în limba greacă «*Istoria Ţării Romaneşti*», terminând-o la data de 30 Ianuarie şi. V. 1776. Cuprinde o expunere a evenimentelor din răstimpul 12151 – dată fixată pentru aşa zisul descălecat din Ardeal – şi 1774 – tratatul de la Kiuciuk-Kainargi; cuprinde de* asemenea o serie de date amănunţite, geografice şi statistice: ele formează partea cea mai interesantă şi preţioasă a

lucrării. Aceste date privesc hotarele ţării şi ale raielelor turceşti; munţii cu vârfurile dinspre Ardeal şi cu potecile; apele, mari şi mici; drumurile, cu distanţa în ceasuri, podurile şi trecătorile; împărţirea pe eparhii şi pe judeţe, în fiecare judeţ arătându-se oraşele, mănăstirile şi căpităniile; se indică de asemenea punctele de vamă şi tariful vamal, apoi industriile, comerţul, minele. Deosebit de însemnate sunt capitolele privind împărţirea pe categorii sociale, dările, judecata, şcolile, spitalele, veniturile Domniei şi ale boierilor, reforma lui Constantin Mavrocordat, tributul dat Porţii, etc. Avem de a face cu o adevărată enciclopedie asupra Munteniei din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Această lucrare a lui Mihai Cantacuzino a servit atât generalului Bauer la alcătuirea operei

sale «*Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*», Frankfurt şi Lipsea, 1778, cât şi lui Naum Râmniceanu şi lui Dionisie Fotino. (vezi mai jos, p. 826). A fost publicată, fără nume de autor însă, de către fraţii Tunusli, laviena, în 1806, în greceşte, sub titlul: "Ιστορία της Βλαχίας. O *bună* traducere în româneşte a acestui preţios text este, încă, un deziderat de seamă al istoriografiei naţionale.

Cea de a doua lucrare a lui Mihai Cantacuzino, «*Ghenealogkia Cantacuzinilor*», terminată în 1787, după 4/15 Mai, interesează prin partea ultimă a ei, aceea începând cu postelnicul Constantin Cantacuzino; aflăm aci date noi asupra familiei şi asupra evenimentelor din ţările noastre. Parteade la început însă, cu descendenţa «din neamul de

Valoa, din perii de Franţiia, începându-se de la anul 800» – cum citim în titlu – are un caracter fantezist, fără o bază serioasă documentară. «Ghenealoghia» avea ca anexe «trei condici pe limba românească”; ele conţineau acte, corespondenţă şi manifeste din timpul războiului ruso-turc (1768 – 1774). Din nefericire, s-au pierdut; cunoaştem numai cuprinsul celei dintâi, tradus în greceşte.

Ianache Văcărescul. Cea mai pregnantă figură culturală din Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, a fost fără îndoială «Ianache Văcărescul»: aşa îşi spune în titlul lucrărilor sale, tipărite sau manuscrise. Înrudit, după mamă, cu Ioan Neculce, marele cronicar al Moldovei, Ianache a fost fiul vei spătarului Ştefan Văcărescu, dintr-o veche familie, ajunsă la notorietate încă din

vremea lui Matei Basarab. A parcurs întreaga ierarhie boierească, de la vei căminar în 1760, până la vei ban în 1792. Şi-a însuşit o cultură aleasă; vorbea turca, greaca şi italiana, ştia franceza, latina şi persana; era un remarcabil diplomat şi politician. Şi-a încheiat viaţa la 12 Iulie 1797: data se află în r-un manuscris de la Academia Română.

Deschizător de drumuri nouă în *poezia* şi în *gramatica* românească (vezi mai jos, p. 846), Ianache Văcărescul s-a remarcat şi în domeniul istoriografiei, prin opera sa «*Istoriia a prea puternicilor împăraţi otomani*». Începută în 1788, la Nicopole, în Bulgaria, şi isprăvită «la veleatul 1794» în ţară, ea cuprinde o serie de vieţi ale Sultanilor – 31 de toate – din răstimpul 1300 – 1791; fiecare viaţă se termină printr-o caracterizare în versuri a

Sultanului réspectiv. Partea de la 1300 până la 1757 e foarte succintă şi se întemeiază pe izvoare turceşti şi bizantine precum şi pe diferiţi scriitori apuseni. Partea ultimă, mult mai dezvoltată, are caracterul unor adevărate memorii: cuprinde fapte trăite şi văzute de autor. Judecata sa nu este însă imparţială; ca exemplu pot servi pasagiile referitoare la Mavrogheni, la a cărui cădere, de altfel, a contribuit.

Călugării cronicari. Protosinghelul Naum Râmniceanu şi Dionisie Eclesiarhul

Spre sfârşitul epocii Fanarioţilor, apar în istoriografia munteană doi călugări cronicari; unul este Naum Râmniceanu, celălalt Dionisie Eclesiarhul.

Naum Râmniceanu, născut în satul Corbi (Muşcel) la 27 Noiembrie şi. V. 1764, era originar, prin bunicul său după

tată, din satul Jina, de lângă Sibiu. Copilăria şi-o petrece în Bucureşti unde învaţă temeinic greceşte. Îmbracă apoi rasa monahală – îl întâlnim la Hurez în 1784 – stă ca refugiat în Ardeal între 1788 şi 1795; mai târziu e preot şi protosinghel – rang onorific călugăresc – în eparhia Buzăului iar spre sfârşitul vieţii se retrage la mănăstirea Cemica unde şi moare în 1839.

Naum Râmniceanu a alcătuit mai multe lucrări dintre care relevăm aci numai două: o *Cronică a Ţării Româneşti*, în limba greacă, povestind sobru, în stil de anale, fără explicaţii cauzale, dar cu indicaţii cronologice precise, evenimentele din răstimpul 1768 – 1810, şi o «*Hronologie a Domnilor Ţării Româneşti*» cuprinzând domnii de la Radu Negru până la 1800 şi precedată de un «*Cuvânt*

înainte». Această «Hronologie», terminată la 9 Iunie şi. V. 1800 şi păstrată într-un manuscris al Bibliotecii Metropolitane din Blaj, a fost continuată ulterior până la Constantin Ipsilanti (1802); ea cuprinde şi o reproducere a părţii descriptive, geografice şi statistice, a operei lui Mihai Cantacuzino, atribuită însă greşit fratelui acestuia, lui Pârvu.

În «Cuvânt înainte» – partea cea mai interesantă din întreaga sa operă – Naum Râmniceanu se ocupă de problema originilor noastre, începând cu Dacii – din care crede că un milion şi un sfert au rămas în Dacia după cel de al doilea război al lui Traian – şi până la întemeierea Principatelor. Patriot înflăcărat, Naum vrea restabilirea, în folosul poporului român, a hotarelor vechii Dacii; combate «mincinoasa defăimare» şi

«bârfeala de nimic» asupra descendenţii noastre din tâlhari, pusă în circulaţie de Unguri «pururea duşmanii neamului nostru», şi nu se dă în lături chiar a plăsmui un act, «hrisovul Clococioştenilor» de la leat 1396, ca să dovedească vieţuirea neîntreruptă a Daco-roma* nilor pe pământul patriei.

Câteva din ideile «Cuvântului înainte» le-a expus Naum şi în limba greacă în 1802, când şi-a continuat «Hronologia“.

Dionisie Eclesiarkul, originar din părţile Mehedinţului, a fost un călugăr cărturar în slujba Episcopiei Râmnicului. Caligraf vestit şi “ dascăl slovenesc», ştiind adică să citească şi să traducă textele slave, el a descifrat mii de acte de proprietate ale mănăstirilor oltene şi chiar ale particularilor, transcriindu-le apoi

frumos, în româneşte, în condici groase. În 1819, isprăvise de alcătuit a douăzeci şi cincea condică de acest fel, aceea a boierului Almăjanu.

În acelaşi an, Dionisie Eclesiarhul se hotărăşte să povestească – sunt propriile-i cuvinte – «câte am auzit de la cei bătrâni şi câte îmi sunt prin ştiinţă în zilele stării vieţii mele». Fusese – în vremea războiului turco-austriac din 1788 – 1791 – şi peste hotare, în Ardeal, împreună cu Naum Râmniceanu, însoţind amândoi pe episcopul Filaret; străbătuse apoi Banatul şi ajunsese până la Buda, unde văzuse «palaturile» craiului Mateiaş. Citise şi câte ceva – se pare că în afară de limba slavă a documentelor, se putea descurca binişor şi în turceşte şi ruseşte. Dar valoarea «*Cronografului Ţării Romaneşti de la 1764 până la 1815* *b* nu stă în informaţia *străină*

– aceasta, de mâna a doua, e naiv redată – ci în felul bătrânesc, simplu şi limpede, în care povesteşte întâmplările din locurile noastre şi mai ales din Oltenia. Tabloul, de pildă, pe care-l face despre belşugul şi ieftinătatea din vremea lui Alexandru Ipsilanti (1774 – 1782) – când oaia cu miel era un leu, găina două sau trei parale, ouăle zece de o para, făina de grâu, fasolea, lintea, mazărea, o para ocaua, vinul zece parale vadra (12,5 litri!) «pe ales», iar icrele tescuite de morun treizeci de parale ocaua (cele proaspete numai douăzeci!) – face o impresie extraordinară: este imaginea însăşi a vieţii ieftine şi îmbelşugate de la noi, din timpurile de linişte şi prosperitate.

Se pare că Dionisie Eclesiarhul a închis ochii în 1820, în orice caz înainte de răscoala lui Tudor de care nu aminteşte

nimic.

Sintezele în limba greacă despre istoria şi geografia «*României*». *Daniii Philippide şi Dionisie Fotino*. Ca o încununare a istoriografiei din epoca Fanarioţilor, apar, la finele acestei epoci, în limba greacă, operele lui Damil Philippide şi Dionisie Fotino. Favorabile Românilor, ele au în vedere întreg poporul nostru; de aceea şi titlurile respective: «*Istoria României*» şi «*Geografia*

României» – e prima dată când apare acest nume «România» în ştiinţă – la Philippide şi «*Istoria vechii Dacii*» la Fotino.

Dimitrie Philippide, năsQut în satul Milies, în Tesalia, între 1760 şi 1770, îmbracă de tânăr rasa monahală, sub numele de Daniil şi pleacă în Apus la studii. După ce peregrinează prin Franţa,

Austria, Elveţia, Italia, îl întâlnim la Iaşi în 1801. Rămâne apoi mulţi ani în Ţările noastre, mai ales în Moldova, străbătând între timp aproape întreg pământul românesc; numai Oltenia n-a cercetat-o. A stat şi în Bucureşti: odată, se pare, în tinereţe, a doua oară sub Caragea. Asupra anului morţii sale există discuţie: ultimul său biograf îl aşază înainte de 1826, în timp ce în familie s-a păstrat data de 7 Noiembrie 1832; sfârşitul ar fi avut loc la o mănăstire din judeţul Bălţi.

Ca un rezultat al interesului şi simpatiei arătate de Daniil Philippide neamului nostru au apărut cele două lucrări ale sale: «*Istoria României*» (Ιστορία της – Ρουμουνίας) şi «*Geografia României*», (Γεωγραφία της – Ρουμουνίας), ambele formând un singur volum – partea întâi şi a doua – imprimat

la Leipzig în 1816, de Tauchnitz.

Cea dintâi înfăţişează istoria veche a «ţărilor din stânga Dunării de-jos», de la «năvălirea Egiptenilor» (şic!) până la întemeierea Principatelor, subliniind vechimea şi continuitatea poporului Român în Dacia Traiană; utilizează izvoarele vechi greceşti şi cele bizantine precum şi o istorie universală în limba germană. În «Geografia României», alcătuită aşa cum aflăm chiar din titlu, «ca mijloc pentru o mai bună şi mai deplină înţelegere a istoriei ei», se face, în bună parte, pe baza celor văzute personal, descrierea întregului pământ românesc sub raportul fizic, economic şi politic; lucrarea e însoţită de trei hărţi.

Pentru aceste lucrări, atât de favorabile nouă, Daniil Philippide a avut de suferit o aspră critică din partea

connaţionalilor săi, grupaţi în jurul organului «Λόγιος Ἑρμης» (Hermes cel învăţat) din Viena. El a răspuns apăsat, dar ne fiind sprijinit, n-a putut continua «Istoria» care a rămas astfel neterminată·

Ceea ce n-a împlinit Philippide, a izbutit să ducă la bun sfârşit *Dionisie Fotino*, cu a sa «*Istorie a vechii Dacii*» (-Ιστορία της πάλαι Δακίας) în 3 volume, apărută la Viena, în anii 1818 – 1819.

Fiu al lui Atanasie Fotino, doctorul sultanului Abdul H amit, Dionisie, născut în 1777, după ce-şi face studiile la Constantinopol, vine în Ţara Românească în anul 1800 şi-şi găseşte un protector în marele ban Dimitrie Ghica. Bun cunoscător al muzicei religioase bizantine, el începe prin a alcătui un volum de cântări bisericeşti pe care-l dedică în 1801 vistierului Constantin Filipescu. În acest

an, poartă titlul de vătaf; în 1819 şi 1821 iscăleşte ca serdar; a îndeplinit în 1812 şi slujba de ispravnic al judeţului Ialomiţa. A murit tânăr încă, la 10 Octomvrie 1821 şi a fost înmormântat în biserica Sfinţilor din Bucureşti; avea 44 de ani.

Fire studioasă, iubind trecutul şi simţindu-se bine în mediul nostru care l-a preţuit de la început, Dionisie Fotino se hotărăşte să alcătuiască o mare sinteză asupra istoriei româneşti. Începe să-şi strângă deci materialul documentar, se informează cu grijă şi, după o muncă de zece ani, dă la tipar «*Istoria vechii Dacii*» adică – aşa cum ne lămureşte titlul însuşi – «a Transilvaniei, Valahiei şi Moldovei». Lucrarea tratează istoria pământului românesc din cele mai vechi timpuri – «cu multe secole înainte de Christos» – până la 1818. Se ocupă de istoria Dacilor, de Dacia

Traiană – părăsirea e pusă în anul 275 – apoi de perioada evului mediu; cu acest prilej se analizează numele de Valahi, Moldoveni şi Bogdani, limba română şi alfabetul chirilic. Întemeierea Principatelor se face prin descălecate din Transilvania şi din Maramureş. Urmează expunerea domniilor până la Ioan Vodă Caragea şi Scarlat Calimachi. La sfârşit se dă o descriere amănunţită, fizică, economică şi administrativă a Munteniei şi una, mai sumară, a Moldovei.

Ca izvoare, Dionisie Fotino s-a folosit de un mare număr de cronici – în primul rând cele interne, muntene şi moldovene, apoi cele polone – Cromer, Dlugosz, Miechowki, Strikowski, etc.

— Cele ungare, bizantine, sârbeşti şi turceşti. Utilizează de asemenea acte oficiale: o hotărnicie a Ţării Româneşti din

1741, hrisoave din sec. XVIII privind organizarea internă, o foarte importantă statistică administrativă munteană din 1815, statistici financiare din anii 1767 – 1768 şi 1816 – 1818, hatişerifuri turceşti – cele din sec. XIV – XV nu sunt autentice însă – manifeste ruseşti, etc pentru epoca veche întrebuinţează izvoarele greceşti, romane şi unele bizantine – de la Herodot şi Tucidide până la Ovidius.

— Cassius Dio şi lexicograful Suidas; pentru epoca sa, se foloseşte de experienţa celor 18 ani petrecuţi în ţară şi de notele date de contemporani, cum e de pildă nota autografă a lui Iacovachi Rizo referitoare la sfârşitul lui Mavrogheni. Uneori face apel la inscripţii mormântale sau la resturi arheologice, alteori la istorii universale şi cosmografii în genul aceleia a lui Sebastian Münster. Într-un cuvânt, o

mare mulţime şi varietate de izvoare. Dacă astăzi, sinteza lui Dionisie Fotino, scrisă într-un spirit înţelegător şi de simpatie faţă de neamul nostru, nu mai are valoare pentru perioada până la Constantin Mavrocordat, ea şi-o păstrează – ca izvor istoric însă – în ce priveşte răstimpul de la acest domn până la 1818. O bună traducere a ei în limba română se impune, aceea a lui Gheorghe Sion fiind foarte defectuoasă, cu omisiuni, adaose şi prescurtări inadmisibile.

Dionisie Fotino a mai scris – înainte de 1807 – şi o serie de *Vieţi ale Sultanilor*, de la Othman I până la Mahomed II, lucrare împodobită cu frumoase miniaturi, dar rămasă neterminată; a avut de asemenea o remarcabilă activitate în domeniul *muzicii bisericeşti*, ca profesor şi compozitor; de la el ne-au rămas un «*Nou*

Doxasticar», un *Triod*, un «*Nou Anastasimatar*» şi alte lucrări.

Subliniem, în sfârşit, că «din îndemnul prietenilor săi culţi şi nobili din Bucureştii Valahiei» – cum declară însuşi în prefaţă

— A dat Dionisie Fotino, sub numele de «*Noul Erotocrit*» (Νέος Έροτοκρίτος) şi o prelucrare modernă în versuri variate a vechii epopei cretane. De o însemnătate deosebită pentru istoria literaturii greceşti, ea a apărut în două volume, la Viena, în 1818, odată cu «Istoria vechii Dacii".

Povestirile istorice în versuri. Ca şi în Moldova, secolul al XVIII-lea aduce şi în Muntenia, moda povestirilor în versuri. De o valoare literară redusă, cu imagini şi rime îndeobşte banale, aceste povestiri s-au bucurat totuşi – · probabil prin

noutatea genului – de trecere în faţa contemporanilor: o dovadă este şi faptul că unele din ele ni s-au păstrat în mai multe versiuni şi că asupra aceluiaş eveniment s-au alcătuit mai multe asemenea povestiri.

Începutul îl face «*Cântecul lui Ştefanvodă cu a lui Constantin-Vodă, când l-au tăiat împăratul*» care este, în realitate, o eronica rimată a cumplitei tragedii brâncoveneşti. Autorul, un contemporan anonim – pare mai curând un om de mijloc, decât un boier – povesteşte mazilia voievodului, apoi schimbul de cuvinte Intre acesta şi Ştefan Cantacuzino, drumul la Ţarigrad şi execuţia.

O sumă de detalii, între altele popasul în Giurgiu şi îndemnul dat de Brâncoveanu fiilor săi, în ceasul morţii,

sunt confirmate de celelalte izvoare contemporane, cum e, de pildă, relaţia lui Del Chiaro, secretarul italian al Curţii. Cântecul ni s-a păstrat în mai multe versiuni; cele mai vechi copii sunt din 1756,1778 şi 1809.

Războiul din 1768 – 1774 între Ruşi şi Turci a prilejuit alcătuirea a doua povestiri în versuri. Una, intitulată *Trâmbiţă Românească*, tipărită fără nume de autor, la Râmnic în 1769, este un manifest îndemnând pe Români să se ridice împotriva Turcilor, alăturându-se armatei ruseşti eliberatoare. S-a atribuit acest manifest lui Ianache Văcărescul; argumentele nu sunt însă convingătoare. Cealaltă povestire, cu titlul *Istoria Ţării Româneşti la leat 1769*, descrie sugestiv intrarea «stupailor» adică a Ruşilor şi a partizanilor lor în Bucureşti; textul ni s-a

păstrat în mai multe variante; autor pare a fi un anume *Ştefan Rusănescu*.

1 Sfârşitul năprasnic al lui Grigore Ghica a produs o adâncă impresie nu numai în Moldova unde s-a alcătuit – aşa cum am arătat – o cronică rimată păstrată în 14 versiuni şi una în proză dar şi în Muntenia unde a dat naştere la o povestire în versuri asemănătoare. Păstrată în manuscrisele româneşti nr. 830 şi 2507 ale Academiei Române, această povestire are 339 de versuri de o valoare literară redusă. Ea dă însă, în privinţa întrevederii dintre domn şi trimisul sultanului, o altă relaţie decât cea moldoveană.

O scurtă cronică rimată, păstrată fragmentar – 109 versuri – s-a alcătuit în legătură cu fuga fiilor lui Alexandru Ipsilanti (Decembrie 1781); autorul,

anonim şi fără talent, pare a fi bucureştean; el a scris îndată după întâmplare.

Figura atât de interesantă şi de ciudată a lui Nicolae Mavrogheni, voievodul Ţării Româneşti (1786 – 1790), felul său de a se purta, reformele introduse, atenţia pe care a dat-o armatei, organizând un corp de oaste băştinaş şi participarea sa, cu rang de comandant, la războiul turco-austriaő, au provocat o serie întreagă de povestiri istorice în versuri. Două dintre ele sunt în limba greacă; e vorba, mai întâi, de povestirea extrem de elogioasă – un adevărat «encomion» de curtean – a marelui căminar *Manolachi Persiano*, povestire din care se pot scoate totuşi unele ştiri utile istoricului; ea á fost tipărită la Bucureşti în Fevruarie 1789; cealaltă, numărând 168

de versuri, e, dinpotrivă, un atac violent, determinat de stoarcerile de bani la care erau supuşi boierii şi de alte abuzuri. Alte două povestiri istorice în versuri sunt adevărate cronici rimate ale domniei lui Mavrogheni. Una din ele numărând nu mai puţin de 1328 versuri şi alcătuită de un autor anonim, un martor ocular al evenimentelor povestite, este o prezentare, în genere fidelă, a actelor neobişnuitului voievod. Ea pare a fi servit drept model celeilalte povestiri, scrise de asemenea de un martor ocular, Pitarul Hristache. Şi această a doua cronică rimată e destul de lungă: cuprinde 1100 versuri şi înfăţişează, fără patimă, întâmplările domniei de la început până la intrarea trupelor austriace în Bucureşti, eveniment pus în ziua de 29 Octomvrie stil vechi 1789. Pitarul este un patriot;

priveliştea defilării armatei naţionale, alcătuită din «Românaşi voinici» de către Mavrogheni, îl face să găsească accente de deosebită satisfacţie. În schimb, îi critică pe Greci care credeau că ai noştri nu pot să fie «buni pentru ostăşie». Ca valoare literară, povestirea lui Hristache este superioară celor dinainte; versurile sale, de factură populară, se citesc uşor; ici colo, întâlnim chiar câte o rimă nouă, ca de pildă; “ Brava, Mavrogheni, brava! altul ca tine mai sta·va?».

O slabă încercare de cronică rimată – mai mult o însăilare – s-a făcut cu prilejul mazilirii lui Alexandru Ipsilanti (1796), Păstrată fragmentar în manuscrisul nr. 1437 al Academiei Române, această cronică are 90 de versuri şi cuprinde unele detalii asupra sosirii maziliei în Bucureşti. N-are valoare literară.

Un eveniment care a impresionat adânc pe contemporani a fost executarea de către Turci a hrăpăreţului voievod Constantin HangerHu, în propriul său palat din Bucureşti (1 Martie 1799). După cum executarea lui Grigore Ghica determinase alcătuirea în Moldova a unui cronici rimate în mai multe versiuni – (vezi mai sus, p. 810), tot aşa executarea domnului din Bucureşti face să apară aci o astfel de povestire iarăşi în mai multe versiuni. Cunoaştem până acum cinci; nu· e exclus să se mai descopere şi altele; autorul, rămas anonim, ţi aparţinând – se pare – păturii de mijloc, scrie curând după moartea lui Hangerliu, probabil chiar în 1799; talentul lui literar este destul de modest.

Un amestec de versuri şi proză ne oferă opera lui *Zilot Românul*: sub acest

pseudonim care înseamnă, de fapt, «Românul zelos», se ascunde un cărturar oltean ce şi-a petrecut tinereţea în casa vei vistierului Nicolae Brâncoveanu. El scrie mai întâi, între 1812 şi 1821, o «*Dăsluşire*» în versuri, intercalând şi unele explicaţiuni în proză. Este o alegorie în care, punând să vorbească «cinci hiare» şi anume mistreţul (Românul), leul (Turcul), vulpea (Grecul) lupul (Neamţul) şi ursul (Muscalul), Zilot arată, în realitate, în lumina ultimelor războaie, situaţia noastră politică proclamă ideile naţionaliste, pe care le va susţine şi Gheorghe Lazăr. În cea de a doua scriere, în «*Istoria*» sa, iarăşi un amestec de versuri şi de proză, el descrie întâmplările din Ţara Românească de la *a* două domnie a lui Alexandru Vodă Ipsilanti (1796 – 7) şi până la răscoala lui Tudor Vladimirescu

(1821). Zilot este un patriot cu durere de ţară; nu poate suferi pe Greci; împotriva lor are accente de revoltă; aceştia au ajuns stăpâni din «bunătatea cea cu prostime (şic!) a Românilor». Altfel, vrea să fie obiectiv; o afirmă şi în Cuvântul către cititori şi în câteva versuri care merită a fi cunoscute: «Istoric sunt, n-am frate, N-am rudă, n-am vecin, Stăpân am p-adevărul, Lui cată să mă-nchin!» şi în această lu* crare, scrisă în anii ce urmează răscoalei lui Tudor, Zilot manifestă aceleaşi idei naţionaliste ca şi în «Dăsluşire». Se simte apropierea vremurilor noi.

Istoriografia· ardeleană, spre deosebire de cea moldoveană şi munteană, nu înregistrează opere remarcabile în veacul al XVII-lea şi al XVIII-lea; doar câteva cronici locale, cu interes limitat, în

legătură cu biserica. În schimb, însă, la începutul veacului al XIX-lea, ea trece pe planul întâiu prin lucrările corifeilor din «Şcoala ardeleană», lucrări având ca idei centrale *romanitatea* şi *continuitatea* noastră pe pământul Daciei Traiane·

Prima cronică din Transilvania, despre care ştim că s-a scris în limba română, este *Cronica popei Vasile* de la biserica Sfá Nicolae din Şcheii Braşovului. Alcătuită nu mult după 1633, poate chiar în acest an, ea priveşte viaţa bisericii amintite şi unele împrejurări locale, din Braşov şi Ţara Bârsei. Primul eveniment pomenit este; din 1392, când ar fi venit «Bulgarii * în Braşov; ultimul din 1633. E o cronică de mică întindere: 5 pagini în 4° şi ni s-a păstrat numai în traducere germană, în trei manuscrise.

La mai bine de o sută de ani după

popa Vasile, în 1742, un alt preot al bisericii Sf. Nicolae din Şchei, anume *Radu Tempea*, alcătuieşte o nouă cronică a lăcaşului în care slujea. El începe prin a rezuma opera predecesorului, fără să-l pomenească însă; arată apoi viaţa tuturor slujitorilor bisericii din Şchei – 44 la număr – neomiţând chiar certurile şi vrăjmăşiile dintre ei. Se dau şi unele fapte privind cetatea Braşovului; astfel, de pildă, se descrie cumplita epidemie de ciumă, din 1718, care a secerat, în oraş şi în suburbii, 17…000 de oameni, afară de cei ce au pierit neştiuţi. Radu Tempea e un adversar hotărât al Unirii cu Roma; el insistă asupra împrejurărilor în care a avut loc acest act, reproducând documente oficiale ale vremii, ba intercalând chiar şi o cronică rimată, alcătuită din 112 «stihuri», împotriva

Vlădicăi Athanasie. Ultimul eveniment povestit în «*Jstoriia beseărecei Şcheilor Braşovului*)) este din 23 Mai 1742.

Tot împotriva Unirii este şi «*Plângerea* sfintei *mănăstiri a Silvaşului, din eparhia Haţegului, din Prislop*», o cronică în versuri, alcătuită de un călugăr în anul 1782 sau puţin după aceea. «Plângerea» începe prin pomenirea lui Nicodim, întemeietorul, după tradiţie, al mănăstirii din Prislop, aminteşte apoi de refacerea, la 1520, a lăcaşului prin Zamfira, fiica lui Moise-Vodă, aminteşte de asemenea de Mihai Viteazul «ce vrea pe Români să uniască» pentru a critica după aceea violent Unirea cu Roma şi pe ierarhii uniţi, îndeosebi pe Petru Aaron. Nu e numai o despărţire de ordin religios, ci şi una naţională, prin aceea că se încearcă «să ne răspiască de fraţii din

Ţara-Românească şi din Ţara Moldovenească». Visarion Sarai, călugărul propovăduitor *împotriva* unirii, «om prea puternic şi luminat», este în schimb lăudat. Din altă parte n-a venit niciun ajutor în lupta contra «Blaşului», centrul uniţilor; împărăteasa Rusiei e prea departer iar fraţii de peste munţi nu pot face nimic, ţara lor fiind «cotropită de Turci şi de Greci jăfuită».

Faţă de aceste încercări, de importanţă locală şi confesională, lucrările istorice ale fruntaşilor «Şcolii Ardelene» se situează pe un plan naţional; ele nu constituie numai arme de luptă în mişcarea de dobândire a drepturilor politice şi sociale pentru Românii din Ardeal, dar sunt un izvor de încredere şi de mândrie pentru toţi Românii, de pretutindeni.

Cea dintâi din aceste lucrări este aceea a lui *Samuil MicuClain*; purtând titlul: «*Istoriia şi lucrurile şi întâmplările Românilor acum într***acest chip aşezată şi din mulţi vechi şi noi scriitori culeasă…*», ea a rămas până astăzi inedită; numai începutul *unui rezumat al ei* a apărut ca anexă la Calendarele de Buda pe 1806 şi 1807. Dacă împrejurările ne vor fi favorabile, întreaga lucrare, păstrată în patru volume manuscrise la Oradea Mare, va apare în editura Institutului de Istorie Naţională din Bucureşti.

Samuil Clain s-a născut în satul Sad (jud. Sibiu), în Septembrie 1745; tatăl său, protopopul, era fratele vestitului vlădică Inochentie (vezi vol* III, ediţia a doua, p. 395). Carte a învăţat întâi în sat, apoi la Blaj, în cele din urmă la Viena, unde ajunge şi prefect de studii al seminarului

Sfânta Barbara, întemeiat pentru tinerii români uniţi. Întors la Blaj în 1783, el rămâne aci două decenii, lucrând şi publicând. În toamna anului 1804, din cauza unui îndelungat conflict cu mediocrul, interesatul şi invidiosul episcop Bob, el pleacă la Buda, unde este numit revizor al cărţilor româneşti ce se tipăreau acolo. La Buda a şi murit, după un an şi jumătate, în ziua de 13 Mai 1806, fiind îngropat în biserica Sârbilor catolici.

Samuil Clain a arătat din tinereţe însuşiri de cărturar» A alcătuit şi tradus o serie de cărţi bisericeşti, a întocmit apoi în latineşte o *gramatică a limbii române*, operă capitală pentru vremea sa, în sfârşit a scris *Istoria Românilor*, amintită mai sus, în două redacţiuni, una dezvoltată şi una rezumată. Era pe punctul de a scoate şi un *Dicţionar* latin-român-german-ungar,

precum şi un altul român-latin-german-ungar. În acest scop a publicat şi două prospecte, la Buda, în Aprilie 1806; din nefericire, moartea l-a surprins înainte de a-şi realiza gândul. Totuşi munca lexicografică de ani de zile a lui Samuil Clain nu s-a irosit; manuscrisul său, continuat, completat şi remaniat de o serie întreagă de colaboratori, între care relevăm pe *Petru Maior*, se va tipări în 1825, la Buda: e vestitul «Lesicon» de Buda, care a servit decenii întregi cărturarilor români.

Istoria Românilor a lui Samuil Clain începe tocmai de la Troia, de la legendarul Aeneas şi de la întemeierea Romei, pentru a arăta apoi istoria acesteia din urmă, istoria Dacilor şi războaiele lor cu Romanii. Odată cu moartea lui Decebal, *dispare* şi poporul dac; pământul e ócupat,

în schimb, de colonişti romani. Traian este «săditorul şi părintele Românilor, celor ce astăzi sunt în Dachiia, adică în Moldova, în Ţara-Românească, în Ardeal şi în Ţara Ungurească, până în Tisă». Colonişti au rămas apoi în Dacia şi după părăsirea ei oficială de către Aurelian. Ungurii au găsit aşadar în Ardeal pe Români «moştenitorii cei vechi, carii era Romani şi pururea au rămas în moşiile şi sălaşele sale». Urmează, după aceea, pe scurt, istoria regilor unguri – despre Mateiaş se afirmă că e originar din Ţara-Românească şi «viţă de Domn» – apoi istoria Ai dealului până la dominaţia austriacă. Unirii cu Roma i ee acordă, evident, atenţie; împăratul Iosif al II-lea, autorul reformelor umanitare, e lăudat; Clain n-are însă aceeaşi înţelegere pentru răscoala lui «Horia, Cloşca şi Giurgiu»

(Crişan 1), «oameni blăstămaţi» I; povestirea se încheie în timpul împăratului Francisc I, deci după 1792, semnalându-se războaiele grele pe care le poartă cu Francezii. În ce priveşte pe Munteni, se expun legăturile cu Bulgarii – relevându-se rolul jucat de Asăneşti – descălecatul din Ardeal e fixat în anul 1259, iar pentru şirul Domnilor se urmează cronicile interne şi Cronologia tabelară. Pentru Moldova, expunerea e mai redusă decât pentru Muntenia; se utilizează pe lângă cronicile lui Grigore Ureche – Simion Dascălul şi Miron Costin, şi cronicile polone. Partea de la urmă – de mari proporţii – a «Istoriei Românilor», cuprinde «Istoriia bisericească a episcopiei româneşti din Ardeal"; întru cât neamul nostru dincolo de munţi n-a avut stăpânitori politici proprii, locul lor a fost ţinut de înalţii

ierarhi, de episcopi; ei corespund Domnilor noştri. Clain le face deci biografiile atât a celor de dinainte, cât şi a celor de după Unire; în special sunt preţioase ştirile pe care le dă despre Inochentie, unchiul său, vajnicul apărător ai drepturilor româneşti. Povestirea se opreşte în timpul păstoriei lui Grigore Maior; ea ni s-a păstrat şi într-o formă mai prescurtată, dar cu unele interesante amintiri personale, formă publicată de Timotei Cipariu, sub titlul de *Istorie eclesiastică*».

În dezvoltarea istoriografiei româneşti, Samuil Clain poate fi çonsiderat drept primul susţinător al *teoriei puriste*, Românii fiind – după el – descendenţi numai din coloniştii romani; poporul dac fusese nimicit în urma războaielor. Această teorie à fost însuşită

atât de Gheorghe Şincai, cât şi de Petru Maior; prin operele lor *tHronica Românilor by* tipărită fragmentar în 1808 – 1809, şi «*Istoria*, *pentru începutul Românilor în Dachiab*, apărută în 1812, aceştia i-au asigurat o largă difuziune în opinia publică românească şi străină. Evident, teoria este lipsită de temei, deoarece Dacii – caşa cum au arătat cercetările din ultimele trei sferturi de veac – au continuat, şi încă în număr mare, bă locuiască vechea lor ţară, alcătuind baza etnică a neamului nostru Nu e mái puţin «adevărat însă că această teorie s-a bucurat de o deosebită trecere, timp îndelungat, şi că ea a influenţat atât istoriografia, dar mai ales filologia veacului al XIX-lea.

Gheorghe Şincai s-a născut – ne-o spune el însuşi – la 28 Februarie 1753, sau

1754, în satul Şamşud (judeţul Sălaj), din părinţi aparţinând micii boierimi. A învăţat carte la colegiul Reformaţilor din Târgu-Mureşului, apoi la Jezuiţii din Cluj – unde a fost primul – şi la Bistriţa. Numit canonic la Blaj – avea 19 ani – el plecă după puţin timp cu o bursă de studii la Roma, unde îl găsim în August 1775. Muncind sârguincios, îşi ia doctoratul atât în teologie, cât şi în filösofie, la 28 Ianuarie 1779. Un nou stagiu de un an la Viena, pentru dreptul canonic, şi apoi îl întâlnim la Blaj, unde e numit profesor şi, după câteva luni, director al şcolii 4 naţionale ь de aci, înfiinţate, ca atâtea altele, din ordinul împăcatului filosof Iotiif al II-lea. Avansat «director peste şcolile Românilor din Ardeal», Şincai desfăşoară – timp de 13 ani – o intensă activitate didactică, alcătuind manuale şi înfiinţând trei sute de

şcoli noi pentru copiii de Români. E perioada cea mai plină din viaţa lui. După aceea, începe epoca grea. Temperament viu, «uimitor de impulsiv» şi «nedisciplinat», el fusese de la început, din 1782 – ca şi Samuil Clain şi Petru Maior – împotriva mediocrului episcop Bob, luând partea contracandidatului acestuia, mult mai bine înzestratului Ignatie Darabant. În 1794, conflictul devine acut. Şincai e destituit din slujba de director, mai mult chiar, e maltratat şi apoi închis timp de zece luni, în temniţa din Aiud, sub învinuirea – nefondată – de conjuraţie contra episcopului şi a ţării. Ne mai având slujbă, Şincai, pentru a-şi ţine zilele, e nevoit să intre ca preceptor la copiii contelui Daiţiil Vass; după ce stă aci şase ani, pleacă la

Buda; în 1804, el dă ajutor lui Clain

la corectarea tipăriturilor româneşti. În urma morţii lui Clain, neputând lua locul vacant, ве întoarce la foştii săi elevi, conţii Vass, cari-şi aveau aşezarea în satul Sinea, din Ungaria. Aci a şi murit, la 2 Noiembrie 1816, cu durerea de a nu fi izbutit să-şi tipărească opera de căpetenie la care lucrase o viaţă întreagă (vezi şi fig. 56.

Într-adevăr, *tHronica Românilor şi a mai multor neamuri*», a cerut o muncă de 34 de ani. Şincai a început să-şi strângă materialul în 1774; în 1808 cronica era gata şi abia în 1812 cenzura oficială cerceta redacţia latină a ei. Căci, – în afară de redacţia românească, păstrată în 2 manuscrise, la Oradia şi la Cluj, Şincai a întocmit

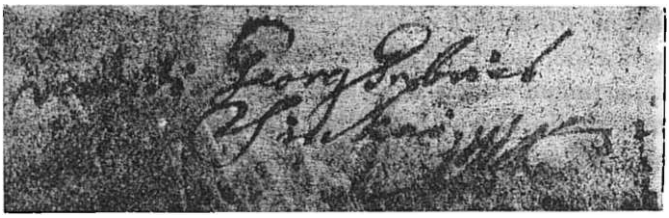

Fig. 56.

— Iscălitura autografă a lui Gheorghe Şincai, pe un act de vânzare: «Vendidl. Georg Gabriel Sinkai» (Biblioteca Academiei Române, secţia manuscrise)

Şi o redacţie latinească, sub titlul: *tEhronicon Daco-Romanorum sive Valachorum et plurium aliarum nationumb*; aceasta din urmă nu ni s-a păstrat însă în întregime.

Cronica începe cu anul 86 diipă Christos şi merge până în 1739; povestirea trebuia să fie dusă, după cum cetim în titlul fragmentului publicat la Buda, până în anul chiar al publicării, adică în 1808;

împrejurările, ca de atâtea ori în trecutul nostru, n-au îngăduit-o însă. Întemeindu-ee pe un foarte mare număr de izvoare şi studii – am numărat nu mai puţin de 451 asemenea izvoare citate în text – cronica priveşte pe Românii de pretutindeni, atât cei din stânga, cât şi cei din dreapta Dunării («Cuţovlahii»); povestiréa se face *pe ani*, după sistemul vechilor anale, sistem care fragmentează însă expunerea, scăzând interesul cititorului.

Ca şi Samuil Clain, Şincai susţine şi el că Românii sunt urmaşii coloniştilor romani aduşi de Traian, colonişti cuprinzând-nu numai gloate mişcale, ci şi familii frunte к Dacii fuseseră aşa de rău înfrânţi* aşa de «stânşi» > «cât n-au rămas nici carii să agonisească pământul, nici carii să lăcuiască prin cetăţi», Când, mai târziu, în «anul cel însemnat» 274 (şic

I), Aurelian părăseşte Dacia, s-a retras atunci numai armata sau «leghioanele» şi «o parte a coloniei», restul adică «cei mai mulţi dintre coloni» rămânând pe loc, ca unii ce se îndeletniceau cu «economia"; aceasta înseamnă agricultura şi creşterea vitelor.

Din cronica lui Şincai s-a publicat în timpul vieţii lui, numai începutul – primele 80 de pagini, cuprinzând răstimpul 86 – 264 d. Chr.

— Ca adaos la *Calendarele de Buda* pe anii 1808 şi 1809. În întregime ea a apărut mult mai târziu, anume în 1853, la Iaşi. Nici cea de a doua lucrare istorică a lui Şincai, de proporţii mult mai reduse, anume răspunsul pe care l-a dat el, în latineşte, învăţatului *Eder* la critica ce acesta din urmă făcuse memoriului *iSupplex libdlus Valachorum*» (1791), n-a

putut apărea; cenzura n-a dat aviz favorabil.

Petru Maior este cel de al treilea corifeu al Şcolii Ardelene, şi totodată acela care, prezentând eu mai multă logică, argumentare şi sistemă, concepţia despre descendenţa noastră numai din Romani – fără amestecul Dacilor – şi despre continuitatea noastră în stânga Dunării, i-a asigurat, prin lucrările sale, tipărite încă în cursul vieţii, o largă difuziune şi popularitate în masa românească.

Fiu al protopopului Gheorghe de la Căpuşul de Câmpie, Petru Maior s-a născut pe la 1760; ca şi Gheorghe Şincai, a învăţat întâi la Târgul-Mureşului, apoi la Cluj; de la Blaj obţine şi el în 1775, o bursă pentru Roma. Paralelismul continuă: după o şedere de cinci ani în Cetatea Eternă, în care timp studiază teologia şi

filosofia, el vine pentru un an la Viena; apoi, după ce îşi însuşeşte aici dreptul canonic, se întoarce îndărăt la Blaj, devenind profesor de logică, metafizică şi dreptul firii. În 1784 părăseşte cinul călugăresc iar în anul următor e numit paroh şi, îndată după aceea, protopop de Reghin (15 August 1785). Aci păstoreşte el, cu excepţia unei scurte întreruperi de un an (1792), când predă dreptul canonic la Blaj, mai bine de două decenii, până la 2 Septembrie 1808. La această ultimă dată are loc, în urma recomandării lui Samuil Vulcan, episcopul de Oradea, numirea sa ca revizor al cărţilor româneşti la tipografia din Buda, în locul răposatului Clain. Îşi ia postul în primire în primăvara următoare, la 18 Martie 1809 şi aci rămâne apoi până la moarte (14 Februarie 1821)

Răstimpul petrecut ca protopop la Reghin unde a cunoscut pe istoricul Sulzer, care publicase de curând o operă defavorabilă continuităţii noastre în Dacia – a însemnat pentru Maior un răstimp de pregătire, de strângere de material, de elaborare şi chiar de redactare a unor lucrări. Tipăriturile sale – 11 la număr – au apărut însă toate în vremea cât a état la Buda, deci în ultimii doisprezece ani ai vieţii.

Sub raportul istoriografiei, Petru Maior a alcătuit două lucrări: «*Istoria pentru începutul Romanilor în Dachia*», apărută în 1812 şi «*Istoria besearicei Romanilor, atât a cestor din coace, precum şi a celor din colo de Dunăre*», ieşită de sub teascuri în anul următor; ambele în «crăiasca tipografie a Universităţii Ungureşti dúr Peşta» *

Lucrarea cea dintâi a fost scrisă – o aflăm în * Cuvântul înainte» – spre a combate «minciunile * şi «nălucirile» unor ct streini scriitori» asupra Românilor: e vorba deSulzer; Eder şi Engel. «... De la o bucată de vreme – continuă Maior – precum măgariu pre măgariu scarpină, aşa unii de la alţii împrumutând defăimările, fără de nicio cercare a adevărului de iznov le dati la stampă». Trebuie, prin urmare, să le răspundă.

De aceea nici nu scrie întreaga istorie a Românilor, ci se mărgineşte la «ceale ce mai vârtos se ţin de începutul lor în Dachia». Dar mai e şi un al treilea motiv – de ordin educativ – pentru care să străduieşte, anume acela ca a văzând Românii din ce viţă strălucită sunt "prăsiţi, toţi să se îndeamne strămoşilor săi întru omenie şi în bună cuviinţă a le urma...». A

scris *repede*: n-a avut timp nici să transcrie pe curat; de aceea declară că va fi recunoscător celor ce-i vor semnala «vreo sminteală“.

Teoria lui Maior este aceasta: Dacii au fost complet distruşi, întocmai ca odinioară Cartaginezii, iar colonişti romani nu s-au căsătorit cu localnice dace, ci au venit cu femeile lor. De aceea şi limba ni s-a păstrat atât de bine, fără influenţe străine, barbare. Aurelian împăratul n-a putut, pe de altă parte, să strămute toată populaţia i au plecat numai colonişti mai noi şi cei de la margini. Nu se poate admite nicio revenire a celor de la sudul Dunării la nordul ei. Aşadar, origine curat romană şi continuitate în stânga Dunării».

«Istoria pentru începutul Românilor în Dachia» a fost recenzată de filologul

slav Kopitar; Maior îi răspunse în trei broşuri, apărute în 1814 – 1816; e începutul unei polemici care, cu modificările impuse de sporirea materialului documentar şi de perfecţionarea metodei, durează – *în ce priveşte continuitatea* – până în zilele noastre.

«Istoria besearecei Românilor» scrisă şi ea repede, în «uneprezece săptămâni» trebuia să fie, judecând după titlu, o sinteză – prima sinteză – asupra trecutului întregii biserici naţionale. De fapt, ea nu tratează istoria bisericii în Muntenia şi în Moldova, nici aceea a Românilor din dreapta Dunării, ci se mărgineşte la trecutul bisericii ardelene, insistând asupra Unirii, asupra urmărilor ei şi asupra ierarhilor uniţi. Expunerea mergea până în vremea sa, cuprinzând şi păstoria

lui Bob. Acesta din urmă însă, susceptibil şi vanitos, nemulţumit fiind de felul în care era înfăţişat, a obţinut, prin cenzura oficială, să se scoată paginile respective. Aşa încât, în multe din exemplarele ajunse la noi, sunt rupte zeci de pagini, iar altele retipărite.

Conflictul între mediocrul episcop Bob şi cei trei mari cărturari – Samuil Clain, Gheorghe Şincai şi Petru Maior – a făcut mult rău culturii noastre; vina este a lui Bob; atitudinea lui faţă de cei trei corifei ji-a fost – aşa cum bine a caracterizat-o ultimul cercetător al chestiunii, d-l Zenovie Pâclişanu – «nici vlădicească, nici românească». Dacă ar fi ştiut să şi-i apropie, dacă nu i-ar fi silit, prin persecuţiile sale, să ia calea pribegiei – cazul lui Şincai – sau a înstrăinării de Blaj, cultura românească ar fi cunoscut,

desigur, o epocă de înflorire excepţională. Dar şi atâta câtă a fost, opera celor trei – operă de ştiinţă şi de luptă în acelaşi timp – este suficientă pentru a da numele ei unei perioade întregi din dezvoltarea noastră istorică şi de a asigura Transilvaniei primatul cultural în această perioadă.

Opere filologice. În domeniul lucrărilor originale, îndată după operele istoriografice vin, sub raportul importanţei, în răstimpul dintre 1601 – 1821, *operele filologice*. Faptul e normal, deoarece preocupările privind originea şi trecutul nostru au fost împletite cu acelea privind limba. Momentul culminant, în această privinţă, se situează spre sfârşitul răstimpului amintit, atunci când se manifestă corifeii şcolii ardelene.

Operele de caracter filologic se pot

împărţi în trei categorii: gramatici, ortografii şi dicţionare; de fapt, primele două sunt contopite, adeseori, în una şi aceeaşi lucrare.

Mai întâi apar dicţionarele: slavo-române, latino-române, grecoromâne. Din prima categorie face parte *Lexiconul slavo-român* din 1649 alcătuit de călugărul *Mardarie de la Cozia*; fiecăruia din cele 4575 de cuvinte slave îi corespunde echivalentul în româneşte. Izvorul şi modelul lui Mardarie a fost Lexiconul slavo-rus, tipărit de ieromonahul *Pamvo Berânda* – de origine, se zice, moldovean – la Chiev, în 1627. Alte două dicţionare slavo-române se alcătuiesc în veacul al XVIII-lea în Moldova: unul în 1740, păstrat în manustrisul Nr. 312 al Academiei Române, şi având ca model tot Lexiconul lui Berânda; celălalt, spre sfârşitul

veacului, cunoscut sub numele de *Păcurariu*; autorul lui este *Macarie ieromonahul* care a alcătuit şi o gramatică românească. Semnalăm de asemenea două dicţionare ruso-române: primul, al binecunoscutului protopop *Mihail Strilbiţki*, tipărit în tipografia acestuia din Iaşi în 1789 şi cuprinzând vreo 1500 de cuvinte; cel de al doilea, întocmit după 1812, a rămas inedit. Cât priveşte dicţionarele latino-române, vin, în ordinea cronologică, două dicţionare alcătuite în Banat, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Cel dintâi din aceste dicţionare, numit «*Anonymus Caransebesiensis* % – autorul e necunoscut iar locul redacţiei a fost Caransebeşul – este un dicţionar român-latin, scris cu *litere latine* şi ortografie maghiară, sub influenţa cercurilor catolice; cuprinde peste 5000

de termeni, dintre care unii dialectali, bănăţeni. Cel de al doilea este un dicţionar latino-maghiaro-român; se păstrează între manuscrisele generalului conte Marsigli, în biblioteca Universităţii din Bologna (Italia). La acestea se adaugă dicţionarul latinromân – *Dicţiones latinae cum valachica interpretatione* – al lui Teodor Corbea, învăţatul fiu al preotului Ioan din Şcheii Braşovului; a fost scris din îndemnul şi cu ajutorul material al lui Mitrofan, episcopul Buzăului (1691 – 1703). Urmează apoi seria de dicţionare alcătuite în Ardeal în veacul al XVIII-lea, care η-au fost studiate mai de aproape; printre ele este lexiconul germano-latino-român din 1792, al slujbaşului militar «Aurelius Antonius Praedes care-şi datează opera, solemn, în anul de la fundarea Romei 2546!

Încununarea eforturilor lexicografice trebuia să vie tot de la fruntaşii şcoalei ardelene. Ca o ilustrare a *romanităţii* limbii noastre, pentru a arăta şi celor mai neîncrezători *originea latină* a lexicului românesc, iar pe de altă parte pentru a înfăţişa acest lexic în haina, nouă şi străveche în acelaşi timp, a *literelor latine*, lucrează *Samuil Clain* timp îndelungat la întocmirea unui mare dicţionar. În Aprilie 1806, munca fiind gata, apăreau la Buda prospectele, anunţând viitorilor subscriitori că lucrarea se va prezenta în două redacţii: Un dicţionar latino-româno-germano-ungar, în 2 volume, având în total 110 coaie şi un al doilea, românolatino-germano-ungar, asemănător ca proporţii. Dar moartea lui Clain, întâmplată în luna următoare (Mai 1806), impiedecă realizarea operei. Planul este

reluat de *Vasile Kolosy*, protopop de Săcărâmb, apoi de canonicul *Ioan Corneli*, în sfârşit de *Petru Maior*. Acesta revede manuscrisul şi îi aplică normele din «Ortografia» sa, apărută în 1819, adică acelea ale ortografiei *italiene* iar nu maghiare sau germane, aşa cum făcuseră o serie de scriitori care se foloseau de literele latine. Dar nici Maior nu are norocul să vadă tipărit Dicţionarul (vezi şi fig. 57). După moartea sa (14 Februarie 1821) şi după ce manuscrisul mai sufere unele prefaceri prin munca altor colaboratori – Ioan Teodorovici şi profesorul Alexandru Theodori – el apare, în sfârşit, în 1825, la Buda, ca un volum de aproape 900 de pagini în 4°, sub titlul: «*Lesicon romanescu – Iatinescu – ungurescu – nemtescu quare de mai mulţi autori, în cursul a trideci şi mai multoru*

ani s-au lucrat». Cel de al doilea titlu precum şi toate explicaţiile cuvintelor sunt *în latineşte*. Acest dicţionar a adus remarcabile servicii, timp de decenii, întregii intelectualităţi româneşti, de o parte şi de alta a Carpaţilor.

În ce priveşte dicţionarele greco-române, merită o menţiune specială acela, autograf, în nouă volume, păstrat în biblioteca Universităţii din Iaşi şi provenind de la fosta mănăstire Sf. Sava din acelaşi oraş. E vorba de dicţionarul lui *Luca Ianuleos*, grec născut în Constantinopol, interpret al Porţii şi delegat al ei pe lângă Domnii români; unuia din ei – nu ştim căruia anume – i se şi dedică lucrarea. Alcătuit între 1769 şi 1780, acest dicţionar inedit dă echivalenţa termenilor în zece limbi şi patru dialecte greceşti, limba «valahă» fiind ultima,

Termenii româneşti sunt

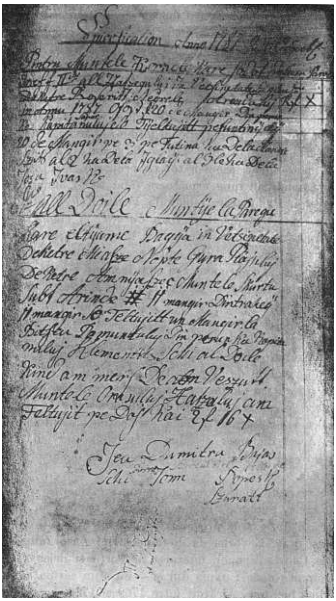

Fig. 57.

— O pagină din Condica Haţegului, scrisă româneşte cu litere latine şi ortografie maghiară. Anul 1787, Decembrie 12.

Scrişi însă cu litere greceşti. Un alt dicţionar neo şi paleogrec – român, tot

inedit, şi al cărui autor e necunoscut, se păstrează în copie la mănăstirea Neamţ, având data 4 Iulie 1796; ca izvoare i-au servit lexiconul neogrec-latin-italian al lui Gherasim Vlahos (1784) şi acela paleogrec-neogrec-latin-italian al lui Gheorghe Constantin, apărut în a doua ediţie la Veneţia, în 1786. Mai există şi alte dicţionare greco-române inedite – cum e Lexiconul moldovenesc (Λεξιλόγιον Μολδαβικον) de la Biblioteca Naţională din Atena sau marele lexicon al lui *Iordaehe Golescu*, în 8 volume (4136 pagini numerotate) – dar ele n-au fost studiate până acum.

Nu putem încheia partea rezervată lexicografiei, fără să amintim şi de *dicţionarele aromâneşti*, alcătuite de câţiva reprezentanţi de seamă ai ramurei sud-dunărene a poporului nostru. Ne

referim, în primul rând, la *Protopiria* (Πρωτοπείρea) lui *Teodor Cavaliotti1* acel dicţionar greco-aromâno-albanez, apărut la Veneţia în 1770, apoi la vocabularul în patru limbi (greacă, aromână, bulgară, albaneză) al lui *Daniil din Moscopole*, având două ediţii, una la Veneţia, în 1794, cealaltă la Constantinopol în 1802 J în sfârşit la *Pentagtosarul* (paleogreacă, neogreacă, aromână, germană, maghiară) lui Nicolae Ianovici, rămas în manuscris. (Vezi pentru tustrele vol. III, 1, ediţia a doua, p. 423 – 425).

Preocupările gramaticale şi ortografice apar în ţările noastre abia în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, odată cu înmulţirea şcolilor şi creşterea nivelului cultural. Cea dintâi încercare în această direcţie se datoreşte lui *Dimitrie Eustatievici*, dascăl la şcoala din Şcheii

Braşovului şi fost student la Chiev. El termină la 1/12 Septembrie 1757 o «gramatică românească», după modele «elineşti, sloveneşti şi latineşti» – sunt propriile-i cuvinte şi o dedică lui Constantin Mavrocordat. Lucrarea a rămas inedită; sunt o serie de reguli, un «methodos prea folositor şi prea trebuincios», fără vreuna din ideile înnoitoare, revoluţionare, care caracterizează gramaticile de mai târziu ale Şcolii Ardelene.

Acelaşi caracter tehnic îl păstrează şi diversele gramatici alcătuite în Moldova. Astfel, este, de pildă, gramatica lui *Toader Şcoleriu*, isprăvită de tipărit la 8 Noiembrie 1789 «în tipografia cea politicească, în târgul Eşului». Ea urmăreşte, ca şi gramatica ruso-română tipărită la Chişinău în 1819, să uşureze

învăţarea limbii româneşti pentru Ruşi şi a limbii ruseşti pentru Români.

Nici gramatica lui *Macarie ieromonahul*, alcătuită în răstimpul 1789 – 1791, nici aceea ulterioară din 1809 – 1811, păstrată în manuscrisul nr. 539 al Academiei Române şi al cărei autor, anonim, cunoscuse opera lui Eustatievici, nu se disting prin vreo idee nouă; se poate releva cel mult neobişnuita terminologie tehnică întrebuinţată; prima din aceste două lucrări întrebuinţează termeni ca «acumnic unitoriu» şi «dăunăznic unitoriu», «rugătoare plecare» şi «neivită plecare», «graiu hotărâtoriu pătimitoriu» etc., iar cea de a doua «neamuri» pentru genuri, ca pronumele îeţeşti» pentru cele personale, «dunga sau mica opritoare» pentru virgulă, etc.

Cu totul altă valoare are gramatica

lui *Ianache Văcărescul*, terminată de redactat încă din 1780 – aşa cum ne asigură Sulzer – dar care nu s-a tipărit decât în 1787 şi anume în două ediţii, una la Râmnicul Vâlcei, la începutul anului, şi cealaltă la Viena, la sfârşitul lui. Intitulată modest «*Observaţii sau băgări dă seamă asupra regulilor şi orânduielelor gramaticii rumâneşti*», ea cuprinde două părţi: în cea dintâi se analizează ct ce iaste gramatica» şi se arată «împărţeala slovelor» şi «părţile cuvântului"; cea de a doua e· rezervată e$ păntru pronunţie, ortografie, păntru constitutione, adică syndaxis şi păntru poetică sau facere de stihuri». Ca model, la partea întâi, a avut *Gramatica geografică* (Γραμματική γεωγραφική) a preotului Gheorghe Faţea din Cerigo, tipărită în 1760 la Veneţia; la partea a doua, capitelul *poetica*, s-a servit

de *Gramatica greacă completă* (Γραμματική ελληνική άκριβεστάτη) a lui Antonio Catiforo, tipărită în 1734, iarăşi la Veneţia. Tocmai fiindcă s-a folosit de un model italian, terminologia gramaticală pe care o introduce Văcărescu, e fericit aleasă, apropiată spiritului limbii noastre şi de aceea o mare parte a ei s-a impus şi a rămas, fiind utilizată şi astăzi în aceeaşi sau aproape în aceeaşi formă. Astfel, el zice *exemplu*, *neutru*, *gherundiu*, *positiv*, *comparativ*, *superlativ*, apoi *nominativă* (i. E.: cădereI, în loc de caz!), *ghenetivă*, etc., după aceea *nome*, *pronome*, *verbu*, *adverbiu*, *propoziţione*, *congiunţione*, *interieţione*, *partiţipiu* şi aşa mai departe. Chiar şi termenii luaţi din greceşte prezintă aceeaşi caracteristică de fericită alegere: spunem şi astăzi *prosodie*, *apostrof*, *pleonazm*, *laconizm*, *metaforă*,

exametru, etc. Cu atât mai rău ne pare că Văcărescu n-a izbutit să realizeze şi *Dicţionarul* de care vorbeşte

În prefaţa «Observaţiilor» sale; cu deosebitul său simţ al limbii, el ar fi dat la iveală, desigur, o operă remarcabilă.

În 1780, anul în care Ianache Văcărescul isprăvea de redactat Gramatica sa, apărea la Viena o operă de acest fel, care avea să exercite cea mai mare influenţă asupra studiilor de limbă şi să determine un curent însemnat în istoria culturii româneşti. Este vorba de Gramatica lui Samuil Clain, completată de Gheorghe Şincai şi publicată în latineşte sub titlul: *nElementa linguae dacoromanae sive valachicae* Alcătuită pentru elevii români ai colegiului Sfânta Barbara din Viena, această lucrare cuprinde, în prefaţă, *premizele principale*

ale Şcolii Ardelene: coloniştii romani au rămas în Dacia, după părăsirea ei de Aurelian, sub stăpânirea barbarilor: o arată nu numai Jordanes, dar şi şase sute de istorici, mai vechi şi mai noi. În timpul acestei stăpâniri, limba strămoşilor s-a corupt şi procesul s-a accentuat după ce voievozii ţărilor jomâne au introdus, pe timpul conciliului de la Florenţa, literele chirilice şi limba slavă în biserică. Concluziile rezultă clar, chiayr dacă nu sunt formulate deocamdată: limba trebuie curăţată de impurităţile care i s-au adăugat în timpul stăpânirii barbarilor, iar în locul literelor chirilice, trebuie revenit la literele latine ale strămoşilor. Este ceea ce vor căuta să facă scriitorii şcolii ardelene, este ceea ce vom întâlni – în întregime sau parţial – în toate lucrările – gramatici, ortografii, cărţi de lectură –

care vor apare în răstimpul 1780 – 1821, sub influenţa acestei şcoli.

Prima este gramatica oculistului român *Molnar*, scrisă însă în nemţeşte – limba oficială a statului, în urma decretului lui Iosif al II-lea – şi publicată la Viena în 1788, subtitlul *iDeutsch-walachische Sprachlehre*». Ea reproduce întocmai împărţirea gramaticei lui Clain-Şincai, precum şi toate regulile acesteia; cuvintele româneşti sunt redate cu *litere latine*. Urmează în Decembrie 1797, la Sibiu, *Gramatica românească*, alcătuită de «*Radu Tempea*, directorul şcoalelor neunite naţionaliceşti prin marele Prinţipat al Ardealului», Scrisă cu chirilice, ea recunoaşte totuşi că «stricarea» şi «înţelenirea» limbii noastre provine din epoca în care am primit * slovele» şi cărţile «sloveneşti». Linxba nu

se mai poate aduce, într-adevăr, «în curăţenia şi originalul ţ ei, căci poporul η-ar mai înţelege-o; totuşi, ea trebuie «curăţită» de «neghina» ce o au cuprins, aşa cum fac, prin cărţile lor, părintele

Samuil Clain şi doctorul Molnár. Tocmai spre a o apropia de «original», Radu Tempea scrie unele cuvinte, ţinând seamă de etimologia lor latină, aşadar *sore* în loc de soare, *omeni* în loc de oameni, *duo*, iar nu două, etc. E interesant de relevat că autorul acestei gramatici nu e unit, ci ortodox; rezultă de aci că *întreg Ardealul* – fără deosebire de confesiune – participă la noul curent. Aceeaşi concluzie se aplică şi Banatului; dovadă este cartea «*Observaţii de limba românească*» a lui *Paul Iorgovici*, tipărită la Buda, în 1799. Dedicată episcopului de Vârşeţ, Caransebeş, Lugtfi şi Orşova-Mehadia,

această lucrare insistă asupra originii latine a limbii noastre; chiar în cuvântul către cetitor, Iorgovici spune; «vei vedea cuvintele limbii noastre româneşti ca neşte remeşiţe a limbii unei naţii care au numerát cândva mulţi puternici imperaţi». EI îi îndeamnă, în acelaşi timp, să meargă la «rădăcina» cuvintelor spre a-şi da seama de originea lor; în acest scop, dă, în partea a doua a cărţii sale, o serie de «ecsempluri». Contemporanul Ţichindeal laudă această idee şi, în prefaţa unei traduceri din Dositei Obradovici, spune că Iorgovici» a arătat «cum am putea aduce limba noastră la orighinalul ei cel adevărat“.

Cel care alcătuieşte însă pentru prima dată *un sistem întreg* de scriere a limbii române cu caractere latine este Samuil Clain. O primă schiţă dăduse el la

finele tipăriturii sale «*Carte de rogacionib* apărută la Viena în 1779. Forma completă se află însă în introducerea * Acatistuluiſ său, tipărit cu caractere latine, la Sibiu în 1801. El arată, în mod precis, cu exemple, cum trebuie redate diferitele sunete; se observă clar preocuparea de a face să apară etimologia latină a cuvintelor. El transcrie astfel: qváre (care), quand (când), pament (pământ), cuvent (cuvânt), me· (mă), imperat (împărat), etc. Totuşi o serie întreagă de transcrieri ale lui Clain, unele inspirate din italiană, au rămas până astăzi. Aşa e de pildă, semnul î în cuvinte ca urât, râu, apoi transcrierea lui ч prin ce, ci (cine, face) iar a lui y prin ge, gi (ger, geamăn, ginere).

În 1805 apărea la Cluj «*Ortographia latino-valachica*», o broşură atribuită unui Körösi (Crişan în româneşte I) şi

cuprinzând, aşa cum arată titlulde la începutul textului, «Recta ratio litteris latinis valachice scribendi» (Calea dreaptă de a scrie româneşte cu litere latine). Ortografia este cea etimologică: cuvintele aunt scrise astfel încât se pot observa uşor originalele latine din care derivă. În prefaţă, se atrage de altfel atenţia că numele de Roman «dópa ce l-am dezbraccat d-in flóccele lui Cyrilla», acuma «extralucesce», chiár (clar 1), înalt şi suliéget». În acelaşi an, 1805, ieşea de sub teascuri, la Buda, *a doua ediţie* a Gramaticei lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai. Dar nici cel de al treilea corifeu al Şcolii Ardelene nu lipseşte din această dezbatere asupra ortografiei româneşti. În 1819 apărea, tot la Buda, lucrarea lui Petru Maior intitulată «*Ortografia romană sive latino-valachicab*. În prefaţă, autorul

se ridică împotriva acelora care, scriind cu litere latine, întrebuinţează ortografia ungară sau germană. El propune pe cea «*italică*»: ea se potriveşte cea mai bine cu limba noastră; de altfel italiana şi româna – adaugă Maior – sunt înrudite foarte de aproape. Am arătat mai sus că şi Ianache Văcărescul recursese tot la limba italiană atunci când trebuise, în «Observaţiile» sale, să creeze terminologia gramaticală; de asemenea Clain, pentru unele din transcrierile sale. La finele lucrării, Petru Maior dă un tablou de echivalenţe a caracterelor chirilice cu cele latine; trebuie relevat faptul că, inspirându-se din tabloul alcătuit de Clain în a Acatistul» său, el propune însă şi unele soluţii noi care, fiind practice, s-au impus şi au rămas până astăzi. Astfel sunt semnele *ţ* pentru chirilicul ц şi *ş* pentru ui. (De la noi,

semnul *ş* a fost luat de Turci atunci când, sub Atatürk, s-a introdus alfabetul latin în locul celui arab!)».

În urma atâtor îndemnuri, încep să apară tipărituri româneşti cu litere latine. Şi mai înainte, în secolul al XVIII-lea, se imprimaseră, sub influenţa catolică, asemenea texte, de obicei cu ortografie ungurească. Citǎm astfel *Catechismul* de la Sibiu din 1709, apoi *Bucoavna* de la Cluj, din 1744, după aceia *Evanghelia* de la Kalocza, din 1769, reeditată la Buda în 1799; citǎm de asemenea diferite cărţi de cântece religioase sau laice cum e aceea cfè «*Cântece câmpeneşti*» (Kintyets Kimpenyesty) apărută la Cluj în 1768. Cel dintâi text românesc însă, care se tipăreşte după normele şcoalei ardelene, este *în Carte de rogacioni pentru evlavia hornului chrestin*» a lui Samuil Clain

însuşi, apărută la Viena în 1779, cu un an înaintea gramaticei. Urmează apoi două *Abecedare* sau *Bucoavne*, unul la Blaj, altul la Sibiu, tipărite amândouă în 1783, «spre folosul scolelor niamului romanesc».

— Dintre celelalte texte, relevăm o carte de bună cuviinţă, publicată sub titlul «*Omu de lume seu sontice jgule çuviêntâei*...» de către r «Vasile Gergely de Csokotis, theologu absolutu din Diecesul Muncaçiului...» În Cuvântul înainte, acest ardelean din părţile Sătmarului mărturiseşte „Io nu ρ o tu scrie bucuria şi uşiorare que aflu acum dedatu cu ortografia aqueasta nóua în limba românéscă...», Admite totuşi ca literele chirilice să rămâie în textele bisericeşti: e o concesie pe care mulţi adepţi ai Şcolii Ardelene au făcut-o la începutul acţiunii lor. Chiar şi în cercurile *aromâneşti*,

obişnuite de atâta vreme cu literele greceşti, îşi face drum noul curent. Aşa se explică de ce studentul în medicină Gheorghe Roja, originar din Moscopole, tipăreşte la Buda în 1809 lucrarea intitulată «*Maestria ghiovăşirii* (*Lecitirii*!) *româneşti cu litere latineşti care sunt literele Românilor ceale vechi, spre polirea a toată ghinta românească ceii din coace şi ceii din colo de Dunăre*». Argumentele pentru care trebuie să scriem cu litere latine, iar nu chirilice sau greceşti, Roja le înşiră astfel: 1, «suntem din sângele Romanilor» deci litere mai bune «nu pot fi decât ceale latineşti»; 2) Moldovenii până la 1439 au avut litere latineşti (ideie «– greşită – luată de la ct Bişing», (Büsching), comentatorul lui Dimitrie Cantemir); 3) Naţiunile cele învăţate ale Europei scriu cu litere latine.

Ideea fericită a scrierii cu astfel de litere şi cu ortografie apropiată, inspirată din latină şi italiană, idee emisă de reprezentanţii Şcolii Ardelene, va câştiga teren, încet, dar sigur. Ea va străbate şi dincoace de Carpaţi, prin învăţământul lui Lazăr, apoi al lui Eliade Rădulescu şi, în cele din urmă, renunţând la unele exagerări inerente oricăror începuturi, va triumfa. Pornită din 1779, bătălia va dura până în 1863, când prin decretul lui Alexandru Cuza, alfabetul latin se va introduce în mod obligator în întreaga viaţă de sat.

Opere literare. În domeniul literaturii propriu-zise, dacă facem abstracţie de valoarea literară a cronicelor (vezi mai sus, ţ. 806) nu întâlnim opere demne de a fi menţionate înainte de sfârşitul veacului al XVIII-lea. Oda de zece versuri; în limba

română alcătuită de învăţatul bănăţean Mihail Halici şi tipărită cu itere latine, în 1674, nu are valoare poetică; tot astfel. Cele 80 de versuri româneşti publicate de prietenul său, poetul sas Valentin Frank von Frankenstein. Ca să găsim ceva acceptabil în această direcţie, trebuie să ajungem tocmai la *Ianache Văcărescul*, personalitatea culturală aşa de complexă, pe care am întâlnit-o şi în domeniul istoriografiei şi al gramaticei. Nu e vorba însă de cele opt poezii publicate în gramatica sa din 1787 – mai mult exemplificări ale regulilor prosodiei – nici de caracterizările în versuri ale sultanilor 33 la număr – alcătuite în anul următor: de au o valoare poetică redusă. Ci de poeziile păstrate în manuscrisul Academiei Române şi din care câteva, şi anume «*Urmaşilor mei Văcăreşti*», – un excelent

motto – «*Amărâtă turturea*» – de fapt o prelucrare şi o amplificare a poeziei populare cu acelaşi titlu – şi **Intrfo grădină*», au ajuns cunoscute de întreaga obşte românească. Celelalte poezii ale lui sunt de un pronunţat caracter lirico-erotic («Spune, inimioară, spune”; «Tu eşti puişor canar» etc.); excepţii constituie rugăciunile în versuri, alcătuite în 1795, pentru însănătoşirea soţiei sale, şi poeziile religioase în limba greacă, tipărite la Veneţia în 1771, August 30. Şi cei doi fii ai lui Ianache, *Afecu* (e. 1762 – e. 1800) şi *Nicolae* (născut după 1784 – mort înainte de 1 Oct. 1827), din două căsătorii deosebite, au moştenit înclinările poetice ale tatălui. Primul a alcătuit poezii de dragoste, în gustul epocii – pline de «ohtături”; cel de al doilea are o notă mai bărbătească, · tratând uneori chiar câte o

temă haiducească. Factura, la” ambii, este acea populară, întrebuinţată, de obicei, şi de părintele lor.

Aceeaşi temă erotică, aceeaşi tratare cu ahturi, suspine şi leşinuri întâlnim şi la boerii contemporani moldoveni, *Matei Milu* sau *Milo* (e. 1750 – 1801 – 2) şi *Costache Conachi* (14/25 Oct. 1777 – 4/16 Febr. 1849). Dar Milu, care învăţase în Rusia, de unde se întoarce în 1775 cu o întreagă bibliotecă, are şi poezii· *satirice* prezentate sub formă de ghicitoare; acestea din urmă ne înfăţişează diferitele personaje simandicoase ale vremii. Costache Conachi îşi începe opera poetică în – 1802 printr-o odă preaslăvind pe Alexandru Moruzi care înzestrase oraşele moldovene cu cişmele; în poezia următoare, cu unele însuşiri de descriere, înfăţişează moartea tatălui său (1803); în

genere însă, el e preocupat de dragostele sale pe care le cântă într-un mod care azi ne provoacă un zâmbet. Tonul, lipsit de discreţie şi duioşie, e mai mult «lăutăresc”; cât drum de la aceste modeste începuturi până la splendida sinteză a lui Eminescu! Conachi suferă, ceva mai târziu, spre sfârşitul epocii fanariote, influenţa liricului grec *Athanasie Hristopol*, supranumit «noul Anacrçon». Opera lui Hristopol tipărită la Vienar în 1818, va influenţa şi pe *Barbu Paris* Momuleanunoul poet muntean. Născut la Slatina, în 1794, fiu de târgoveţi, acesta din urmă era un autodidact. Ştia greceşte şi franţuzeşte, cunoştea pe marii scriitori ai antichităţii. Broşura sa ct *Rost de poezii adică stihuri*» apărută în prima ediţie Ja Bucureşti, în 1820, cuprinde o serie de bucăţi de

caracter liric, după modelul lui Hristopol. Versurile au plăcut, dovadă că o a doua ediţie apare-în 1822.

Nu ştim mai de aproape Cuprinsul tipăriturii «*Poezii noo de J. K.*», a cărei hârtie poartă în filigran data 1795* Posesorul cărţii, Pr. D. Furtună din Dorohoi, nu precizează dacă e vorba de o lucrare originală sau de o traducere.

(Ca şi în istoriografie şi filologie, Transilvania este ţinutul românesc care deţine întâietatea şi în literatură în această vreme. Aci apar primele opere versificate de mari proporţii; tot unui transilvănean şi anume lui *Ioan Budai Deleanu* i se datoreşte şi cea dintâi realizare poetică puternică, poema eroi-coipică, *Ţiganiaday* care poate fi pusă cu cinste alături de operele similare ale literaturii universale; ea întrece cu mult,

ca valoare artistică, producţia poetică munteană şi moldoveană contemporană.

Loan Budai Deleanu, fecior de preot, din Cigmău (Hunedoara), dintr-un neam de cărturari, s-a născut pe la 1760. A învăţat cşte la Blaj, apoi la Viena, luând doctoratul în teologie; ştia latina, italiana şi franceza; cunoştea de asemenea bine literatura clasică. Ar fi vrut să-şi facă yieaţa ta, Blaj; nu s-a putut înţelege însă – ca şi Clain/ Şincai şi Maior – cu meschinul episcop Bob şi a trebuit să plece. Numit, prin concurs, secretar de tribunal la Lwów în Galiţia, apoi consilier, el a rămas acolo până la moarte (24 August 1820).

Opera de căpetenie a lui Budai Deleanu, Ţiganiada, este povestea, în douăsprezece cânturi, a isprăvilor făcute de Ţiganii din Muntenia, pe care Vlad Ţepeş îi eliberase spre a lupta împotriva

Turcilor. Ea s-a păstrat în două redacţii: aceea din 1800, mai dezvoltată, prin intercalarea unui episod parazitar – isprăvile nemeşului Becicherek Iştoc de Uramhaza care-şi caută iubita Anghelina; cea de a doua, datată «12 Martie 1812», fără episodul amintit, mai unitară şi mai reuşită sub raportul artistic; niciuna n-a fost terminată însă. Impresionează imediat bogăţia şi savoarea lexicului; Budai Deleanu are – aşa cum a relevat G. Călinescu pe hună dreptate – «un adevărat geniu verbal»; este, în această privinţă, un precursor al lui Eminescu. Pe Ţigani se vede a-i fi cunoscut bine; apucăturile, limba şi psihologia lor sunt exact redate. Când e vorba de luptă, ı ei se roagă de Turci să-i ierte: «O, iertaţi-ne, luna să vă ajute, Mahomed mulţi ani să vă trăiască, Hie uitate hele trecutei Dumnezeu pe loc

să ne trăsnească, Dă suntem noi dă vină într-ahastă, Da iaca a fost pe noi o năpastă I». Raiul ţigănesc este înfăţişat într-un chip pitoresc şi sugestiv; «Râuri dă lapte dulce pe vale, Curg acolo şi dă unt pârae; Ţărmurile dă mămăligă moale, Dă pogace, dă pite şi mălael… O, ce sfântă şi bună tocmeală; mănânci cât vrei şi bei fără osteneală I» Ţiganiada, rămasă în manuscris, a fost tipărită, abia în 1875 – 76 şi apoi, în întregime, cu cele 2 redacţii, după războiul pentru unitatea neamului; ea n-a putut influenţa deci, aşa cum s-ar fi cuvenit, viaţa literară a neamului.

Faţă de opera lui Ioan Budai Deleanu, aceea a versificatorilor *Vasile Aaron*, *Ioan Barac* şi *Ioan Teodorovici-Nika* apare eu mult mai puţin însemnată. Vasile Aaron (1770 – 1822) fiu de preot şi el, cu studii la Blaj şi Cluj, a fost jurat procurator la

Sibiu, Pe lângă traduceri – între altele din *Aeneida* lui Vergilius – el a alcătuit şi câteva lucrări proprii în versuri. Mai cunoscute sunt «*Patimile şi moartea a Domnului şi Mântuitorului nostru Is. Hs.* “, apărute, în prima ediţie la Braşov (1805,432 p. În 8°), într-a doua la Sibiu (1808). Deşi n-o spune, se pare că a avut drept model lucrarea lui Klopstok, *Der Messias*. Versurile, de 7 – 8 silabe şi rimând câte două, sunt în genere corecte, dar fără vreo valoare poetică deosebită; ici şi eolo numai, câte o imagine sau rimă care reţine atenţia. Acelaşi lucru se poate spune şi despre o altă lucrare a sa «*Anul cel mănos. Bucuria lumii. Un cântec în stihuri...*» (Sibiu, 1820) în care se înfăţişează, pe lângă cele patru anotimpuri, şi diferite «glume» şi «lucruri moraliceşti».

Mai plăcute sunt versurile, de factură populară, ale lui *Ion Popovici Barac* (1776 – 1848 Iulie 11), dascăl «normalicesc-neunit» la Avrig, apoi la Braşov, unde ocupă şi slujba de «maghistrattranslator» al Primăriei. El tipăreşte la Sibiu, în 1801, o % *Istorie despre Arghir cel frumos şi despre Elena cea frumoasă şi pustiita crăiasă*». E o alegorie sau, cu propriile-i cuvinte, «o închipuire ßupt care ве înţelege luarea ţării Ardealului prin Traian chesariul României». Lucrarea – de fapt o prelucrare după *Argirus Hi$toriaja* a scriitorului ungur Albert Gergey – s-a bucurat imediat de o bună primire în publicul românesc şi s-a răspândit pretutindeni, până în fundul munţilor, la ciobanii de la stâne; astăzi încă, ea constituie una din lecturile populare preferite; am citit-o, copil fiind, şi am

rămas adânc impresionat; recitind-o acum, constat că unele pasaje şi-au păstrat farmecul. O a doua ediţie a apărut la Braşov, în 1809. Cealaltă operă mai însemnată în versuri a lui Barac «*Risipirea ce de pre urmă a Ierusalimului*...», tipărită la Bucureşti, în anul răscoalei lui Tudor, este de asemenea o prelucrare, după povestirea scriitorului antic Josephus Flavius, împărţită în 9 cânturi, ea are şi nobila ambiţie – citătm înseşi cuvintele autorului – «să crească cât de cât măcar măiestriia poeziei în limba românească». O făcuse cu mult mai mult succes Budai Deleanu. O menţiune merită şi *tEântareab* – alcătuită sub influenţa ideilor lui Petru Maior – a studentului *Ioan Theodorovici-Nika*, «*despre începutul şi starea de astăzi a Românilor*». Tipărită la Buda, în 1813, pe două coloane, una cu litere chirilice,

cealaltă cu litere latine, ea nu are valoare poetică, ci numai una de mărturie a influenţei exercitate de şcoala ardeleană. În aceeaşi categorie ar putea intra şi versurile româneşti, tipărite cu caractere latine, Ia Viena, în 1808, de către *Gheorghe Lazăr*, în cinstea împăratului Franz I.

Dacă în ce priveşte poezia, Ţările Româneşti se înscriu, de la sfârşitul veacului al XVIII-lea încolo, cu opere originale şi cu prelucrări valoroase, nu tot astfel stau lucrurile cu *romanul*, *nuvela* şi *schiţa*. Sub acest raport, nu găsim nimic: manuscrisele şi tipăriturile nu cuprind decât traduceri şi iarăşi traduceri (vezi mai jos, p. 871 – 877).

Opere ştiinţifice. Capitolul privind ştiinţa e mai sărac în lucrări originale decât acela referitor la istoriografie,

filologie sau literatură. Împrejurărilede la noi au fost mai puţin favorabile creaţiei ştiinţifice; n-a existat nici mediul tehnic sau de laborator necesar· Totuşi ne-am afirmat şi în acest domeniu*

Contribuţia cea mai preţioasă o formează lucrările de caracter *cartografic*. Am arătat mai înainte (p. 799 şi 820) realizările lui Constantin Cantacuzino Stolnicul şi Dimitrie Cantemir, anume

Harta Moldovei şi Harta Ţării Româneşti. E vorba de două opere originale, de mare valoare, alcătuite în primul rând pe baza observaţiilor proprii şi care au adus reale servicii cartografiei apusene· O a treia hartă originală este aceea a Aromânului *Rhigas din Vdestin* sau *Velestinliul*, tipărită la Viena în 1797. Ea înfăţişează, într-o serie de planşe mari, Peninsula Balcanică, inclusiv Muntenia şi

Moldova. În cele două ţări româneşti sunt reprezentate, sub raportul fizic, *ape* – fluvii, râuri, lacuri şi canalul de derivaţie al lui Alexandru Ipsilanti – *munţi*, şi *păduri*; sub raportul politic, *hotarul ţărilor*, *hotarul judeţelor* şi al *raialelor*, apoi *oraşe*, *cetăţi sate* şi *mănăstiri*; sub raportul istoric, *urme arheologice*. Nu cuprinde podurile peste ape, ca harta Stolnicului, iar indicaţiile despre minerale sunt extrem de reduse. Sub acest raport, e un regres faţă de hărţile celor doi predecesori; are, în schimb însă, *un număr – mai mare de sate şi târguri*; înregistrează de asemenea schimbările survenite în întinderea şi numele judeţelor. Toate numirile sunt în greceşte. O altă realizare cartografică, de valoare însă mai mult didactică decât ştiinţifică, este *Atlasul* publicat de Gheorghe

Golescu, fiul marelui vornic Răducanu la Viena, în 1800. Este de fapt o planşă mare (93 X 120 cm) cuprinzând 9 hărţi unele duble, – apoi 20 de figuri şi reprezentări geografice şi astronomice (planetele şi simbolurile lor, sistemul solar, zodiacul, zonele pământului, etc.), în sfârşit chipul lui Alexandru Moruzi, voievodul «ambelor Dacii». Intre hărţi se află, în mici dimensiuni (9 X 18,5 cm), şi una a Munteniei, fără o valoare deosebită, cuprinzând totuşi câteva elemente interesante; celelalte hărţi înfăţişează continentele şi oceanele. Numirile sunt iarăşi toate în greceşte.

Spre sfârşitul epocii fanariote apar şi primele *teze de doctorat* susţinute de Români4n străinătate. Cea dintâi este teza susţinută la Facultatea de Medicină din Paris în ziua de 25 Iulie 1815 de către J”

Séraphin «născut la Bucureşti, în Valachia» şi, după toate probabilităţile, grec de origine. Poartă drept titlu *Disertation sur les fièvres bilieuses en général"; s-a tipărit în acelaşi an, având XII + 126 pagini în 16°. Teza e închinată voievodului Ioan Caragea, mitropolitului şi marilor dregători ai Munteniei, în semn de recunoştinţă: desigur, autorul primise o bursă de studii din partea acestora. Interesant de semnalat e faptul că a apărut, tot în 1815, şi o traducere greacă a tezei, efectuată de un Gheorghe Typaldos.

Peste doi ani, în Julie 1817, îşi trecea la Viena doctoratul în medicină interpretul aulic de limba română, transilvăneanul *Ladislaus Basilius Popp*, cu o teză despre înmormântarea la ţăranii români («Dissertatio inauguralis historico-medica

de funeribus plebeys Daco-Romanorum»...) în raport cu aceea a vechilor Romani. Tipăritura, de 56 p. În 4°v e dedicată Contelui Adam Nemeş de Hidvég. Autorul tezei e doctorul *Vasilie Popp*, care-şi luase şi doctoratul în filosof le, tot la Viena, în 1814, Decembrie 24. De la el ne-a rămas, în româneşte, şi o lucrare de caracter "balneomedical, intitulată «*Despre apele minerale de la Arpătac, Bodoc şi Cpvasna şi despre întrebuinţarea aceloraşi în deschilinite patimib* (în diferite bolii). Este cea dintâi lucrare ştiinţifică scrisă de un Român în limba maternă. Terminată de redactat în Braşov la 15 Aprilie 1820, ea s-a tipărit în anul următor, în "acelaşi oraş.

În domeniul fizicei, semnalăm voluminoasa «*Fizică experimentală*» (12 + 781 p. În 8°), manualul lui *Constantin*.

Vardalah, profesor la Academia din Bucureşti. Scrisă în greceşte, ea s-a tipărit ia Viena în 1812. Printre subscriitori figurează nu mai puţin de 69 din Bucureşti şi 7 din Craiova, în marea majoritate Români.

Pentru a încheia acest capitol, amintim şi lucrarea de caracter filosofic apărută, în greceşte şi franţuzeşte, la Viena, în 1787, sub titlul «*Refutarea tratatului lui Ocellus despre natura Universului*». Ea se datoreşte *clucerului Ίοαη Geanet*, grec de origine, din insula Mit ilene, aparţinând familiei care a dat pe voievodul Ţării Româneşti, Manole Geani. Este o critică adusă concepţiei aşa zisului Ocel din Lucania – filosof pitagoreic, dinainte de Hristos – care susţine că universul este veşnic, n-are început şi nici sfârşit. Lucrarea e dedicată lui Nicolae

Mavrogheni căruia i se aduc în prefaţă mari laude; voievodul n-a rămas insensibil şi a înălţat pe autor la rangul de mare logofăt. Geanet, trimiţând opera sa lui *Evghenie Vulgaris*, cunoscutul filosof grec contemporan, a determinat un comentariu al acestuia care a fost apoi tradus în româneşte de dascălul *Petru Stamatiadi* şi tipărit la Iaşi între 1815 şi 1819.

Opere religioase. Pe cât sunt de numeroase *traducerile* de opere religioase care se fac la noi în intervalul 1601 – 1821, pe atât sunt cJe puţine cele originale. Câteva *vieţi de sfinţi*, ale căror moaşte se aflau în ţările româneşti, sau *vieţi de călugări de seamă*, care iarăşi şi-au petrecut zilele pe meleagurile noastre; în sfârşit, câteva *lucrări de propagandă sau luptă bisericească* şi aceasta e totul. Influenţa greacă în primul rând, venită

atât prin Patriarhia din Constantinopol cât şi prin celelalte patriarhii răsăritene, influenţa rusă în al doilea rând erau prea puternice ca să mai îngăduie şi înflorirea unei bogate literaturi religioase autohtone.

Cele dintâi opere de acest fel la noi în intervalul arătat sunt *Viaţa Sfintei Parascheva* şi *Slujba Sfântului Grigore Decapolitul*, alcătuite ambele în greceşte de mitropolitul *Matei al Mirelor* (vezi şi mai sus, p. 811). Cea dintâi a fost scrisă între 1605 – 1621 şi cuprinde două părţi: prima e o prelucrare a unui text alcătuit de Eftimie patriarhul Târnovei (1375 – 1393); ultima este originală şi ne dă informaţii noi asupra împrejurărilor din biserica constantinopolitană, spre sfârşitul veacului al XVI-lea. În ce priveşte slujba Sfântului Grigore Decapolitul, ea a fost

scrisă în 1611 – 1612; moaştele sfântului se păstrează în mănăstirea Bistriţa din Vâlcea. Ambele aceste texte, împreună cu o *viaţă* – autorul nu-l cunoaştem – a aceluiaşi Grigore Decapolitul, au fost tipărite la Bucureşti, în Iunie 1692 de către Antim Ivireanul. Mai târziu, în 1753, s-a tipărit la Râmnic şi o traducere în româneşte – din slavoneşte – a «vieţii» Decapolitului. Se pare că şi textul grec publicat de Antiin Ivireanul e tot o traducere a acestei redacţii originare slave. O altă operă originală de acelaşi fel este «*Slujba cuviosului părintelui Dimitrie de la Basarabov*... * alcătuită de kir Filaret, mitropolitul Mirelor; ea s-a tipărit în Martie 1779, la Bucureşti, «fiind ostenitoriu la acest sfânt lucru Stanciul Logofătul»; a doua ediţie e din 1801. Ni se povesteşte viaţa sfântului, originar «dintr-

un sat din ţara sârbească, ce să cheamă Basarabov (compară cu numele dinastiei noastre Basarab 1), după margenea apei Lomului». Moaştele lui a încercat un voievod al Munteniei să le aducă în ţară, dar lângă «Ruşi» (Rusciukl), ele n-au mai putut fi urnite. Înapoiate în satul de baştină, voievodul a pus să se ridice acolo o biserică «în numele cuviosului Dimitrie». Mai târziu, în timpul războiului ruso-turc terminat prin pacea de la Kiuciuk-Kainargi, şi anume în Iulie 1774, racla cu moaşte a putut fi adusă în ţară şi aşezată la Mitropolie; urmările – continuă povestirea – s-au văzut de îndat: «flacăra războiului au potolit» şi ciuma a încetat. Pomenirea sfântului Dimitrie Basarabov, ale cărui moaşte se află şi astăzi la Mitropolia din Bucureşti – o încercare a armatei de ocupaţie bulgare în 1918 de a

le lua n-a izbutit – are loc în fiecare an în ziua de 27 Octomvrie.

O ultimă lucrare în acest sens este *Viaţa* lui Paisie Velicikovski, stareţul reformator de la Neamţ, a cărui activitate a influenţat adânc monahismul nostru. Tipărită în 1817 la mănăstirea Neamţ de către *Gherontie ieromonahul*, unul din ucenicii lui Paisie, ea cuprinde şi o serie de scrisori ale marelui stareţ către aceşti ucenici şi către diferiţi preoţi, călugări sau comunităţi călugăreşti; cuprinde de asemenea un reuşit portret al lui în xilografie (gravură în lemn 1), cu data1817.

Alături de descrierea vieţii unor figuri de seamă ale ortodoxiei există şi *descrieri de locuri sfinte* san *proschinitare*. În această categorie intră, de pildă, *Proschinitarul Sfântului Munte9*

alcătuit în greceşte de către doctorul *Ioan Comnen*, medicul curant al lui Constantin Brâncoveanu şi învăţatul care a determinat pe stolnicul Constantin Cantacuzino să alcătuiască harta Munteniei. Proschinitarul s-a tipărit la Snagov, în tipografia Ini Antim Ivïreanul. Prefaţa poartă data: «Bucureşti 1701, Maiu». Printre stampele care însoţesc lucrarea, una înfăţişează muntele Athos cu numeroasele lui mănăstiri.

Dar dacă Ioan Comnen, ajuns mai târziu Mitropolit al Dristrei (Silistra), a scris în greceşte, un alt străin, *Antim Ivireanul*, asimilându-se perfect, şi-a alcătuit în româneşte cea mai însemnată dintre lucrări, *Didahiile* sau *Predicile* sale. Originar din părţile Iberiei sau Iviriei (Caucaz), Antim a fost chemat – mirean fiind încă şi numindu-se Andrei – de către

Brâncoveanu, pentru a-l aşeza în fruntea tipografiei de la Mitropolie. Pe lângă meşteşugul tiparului, noul venit cunoştea şi desenul, gravura în lemn, pare-se şi broderia. Activitatea desfăşurată a fost remarcabilă (vezi mai jos, p. 898 – 9.), atâtinainte de a ajunge episcop (16/27 Martie 1705) şi mitropolit (28 Ianuarie / 8 Februarie 1708) cât şi după aceea. Dar, temperament puternic, arătându-se pe faţă favorabil partidului creştin, Antim, după ce îşi pusese odată în cumpănă scaunul sub Brâncoveanu, şi-l pierde definitiv sub Neculai Mavrocordat. Caterisit, în condiţii umilitoare (1716, August), şi surghiunit la muntele Sinai, el este ucis pe drum, de garda turcească ce-l însoţea, şi aruncat în râul Tund ja, un afluent al Maritzei.

În alcătuirea «Didahiilor» sale, Antim

s-a inspirat din diferite modèle şi mai ales din didahiile celebrului predicator greo Ilie Miniat – pe care în unele părţi le traduce chiar; opera rămâne totuşi o operă personală, prin întocmirea ei, prin fraza atât de neaoş românească şi prin adaptarea la situaţiile specifice ale societăţii noastre. Antim se ridică vehement împotriva celor se «măscăresc legea» adică înjură de lucruri sfinte, împotriva «zavistnicilor», a clevetitorilor şi făţarnicilor, împotriva femeilor trândave şi sulimenite. Împotriva tuturor çelor nu păzesc poruncile Domnului. Fraza sa prezintă o mare varietate; ea trece, rând pe rând, de la indignare la persuasiune, de la întristare la îndemn; este vie şi colorată. Predicile lui Antim Ivireanul se citesc şi astăzi cu interes şi plăcere.

În ce priveşte lucrările de luptă

religioasă, amintim în primul rând *a Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*» alcătuit de Mitropolitul Moldovei *Varlaam* şi tipărit în anul 1645 (38 foi în 16°). Este o critică documentată, cu argumente scoase din Evanghelie, din Faptele Apostolilor şi din Epistolele acestora, a Catechizmului calvinesc, ce apăruse în româneşte, cu litere chirilice, în satul Prisaca din Ardeal, în Iulie 1642. Varlaam poate fi considerat drept tip reprezentativ al înaltului ierarh româp; el a fost o podoabă a bisericii noastre. Născut în satul Purceleşti, după alţii în Cofeşti (ambele în Putna), din neamul de răzăşi Moţoc, s-a călugărit la mănăstirea Secul, al cărei stareţ îl găsim în 1610. Ajuns duhovnic al alesului voievod Miron Barnowski, e trimis de acesta în iarna anului 1628, în Rusia, pentru procurare de

icoane; cu acest prilej vede pe Ţar, la Moscova, şi pe Petru Movilă, la Chiev. Graţie însuşirile sale deosebite, este făcut apoi Mitropolit al Moldovei, la 23 Septembrie şi. V. 1632 şi păstrează scaunul până după căderea lui Vasile Lupu, când se retrage în mănăstirea de unde plecase, la Secul. La 18/28 August 1657 îşi scrie testamentul, lăsând acestui lăcaş o mare parte din averea sa; spre sfârşitul anului trece la cele veşnice.

O altă lucrare de luptă religioasă a fost «*Înfruntarea jidovilor, asupra legii şi a obiceiurilor lor*» alcătuită de monahul Neofit, un fost rabin botezat. S-a tipărit la Iaşi în 1803, în trei ediţii; o traducere în limba greacă, făcută de Ioan Gheorghiu, a apărut tot la Iaşi, în 1818.

În sfârşit, menţionăm un *manual practic de cronologie eclesiastică* alcătuit

în mod ingenios de *Damaschin*, episcopul de Râmnic (28 Ianuarie şi. V. 1708 – 5/16 Decembrie 1725) şi numit din această pricină «*Mâna lui Damaschin*». Editorul de mai târziu al manualului, Ioan Halmaghi, tipărindu-l la Sibiu, în 1793, explică titlul prin aceea că tot meşteşugul de a afla pashalia şi toate rânduielile Bisericii «pe mână să arată şi tot cluciul (i. E. Cheia I) pashaliei pe mână să socoteaşte“.

Traduceri· Un loc însemnat în cultura veacurilor XVII ŞI XVIII au ocupat, la noi, *traducerile*... Într-o vreme când operele originale sunt relativ puţine şi cele mai importante dintre ele – cronicile – netipărindu-se, nu au difuziunea necesară, trar ducerile, religioase şi laice, formează lectura de căpetenie a păturii noastre culte. O serie dintre textele religioase, precum *Vieţile Sfinţilor*, satisfac nu numai

nevoi de ordin religios, dar şi de ordin literar, ele înlocuind în multe cazuri, *romanul* şi *nuvela*. De asemenea *Psalmii* răspund şi înclinărilor poetice ale clericilor şi laicilor noştri; iar, pe de altă parte, în împrejurările napraz* nice ale vremii, când nu numai averea, dar şi onoarea şi viaţa erau adesea în joc, în ceasurile grele ale războaielor şi bejeniilor, psalmii, bibua şi, în genere, cărţile de rugăciune sunt şi fun puternic sprijin sufletesc, o mângâiere şi un îndemn.

În veacul al XVII-lea şi în prima jumătate a celui de al XVIII-lea, predomină traducerile de texte şi lucrări *bisericeşti*, din limbile *greacă*, *slavă bisericească* şi *rusă*; după 1750 însă începe să sporească numărul traducerilor *laice* şi anume din limbile apusului, din *franceză* în primul

rând, apoi din *Germană*, *italiană*, precum şi din *sârbă*, *ungară*, *polonă* şi *latină*. Se fac şi traduceri din *spaniolă* şi *engleză*, dar nu direct, ci prin intermediul unor alte limbi mai accesibile precum rusa, greaca sau franceza…

După cuprins, traducerile efectuate la noi între 1601 şi 1821 sunt: în primul rând, *opere religioase sau de caracter bisericesc*, apoi *romane* – populare şi culte – *lucrări astrologice*, *opere istorice* şi *geografice*, *manuale şcolare*, lucrări privind *gospodăria*, în sfârşit, *calendare*. Unele din aceste traduceri se bucură de o deosebită preţuire din partea cititorilor; ediţiile sunt numeroase şi apar pretutindeni. Astfel, de pildă, *Alexandria* sau povestea minunată a lui Alexandru Machedon, tradusă din sârbeşte, înainte de 1620, – data celui mai vechi manuscris

cunoscut – a fost tipărită mai întâi în Muntenia în timpul lui Brâncoveanu, poate în 1713 (la Târgovişte?); o altă ediţie se datoreşte preotului Mihail Strilbiţki: ea a apărut *în târgul Movilăului*, la 15/26 Ianuarie 1795. O a treia ediţie, fără indicarea locului de apariţie, se constată în 1809; o a patra la Sibiu, în 1810. Din «*Viaţa şi pildele preaînţeleptului Esop**, tradusă de pe un text slav – una din gravurile tipăriturii din 1795 are legenda бзопъ кдснотκорщт* adică Esop alcătuitorul de poveşti – au apărut în intervalul 1795 – 1816 nu mai puţin de 5 ediţii, dintre care 4 la Sibiu.

Traducătorii se recrutează, în genere, dintre înalţii ierarhi, dintre boierii cărturari şi dintre dascălii şcolilor superioare. Uneori numele lor figurează în titlul tipăriturii, alteori în cuprinsul sau la

finele cuvântului către cititor; câteodată însă, el nu e amintit de loc sau înlocuit prin semnificativa perifrază·: «un iubitoriu de neamul românesc». Dat fiind mediul social şi cultural din care se recrutau traducătorii, nu e de mirare că întâlnim printre ei personalităţi ca *Udrişte Năsturel*, învăţatul cumnat al lui Matei Basarab, şi Stolnicul *Constantin Cantacuzino*, unchiul lui Brâncoveanu, fraţii *Greceanu*, mitropolitul *Antim Ivireanul*, episcopii de Râmnic *Damaschin*, *Chesarie* şi *Filaret*, în Muntenia; mitropoliţii *Varlaam*, *Dosoftei*, *Iacov* şi *Veniamin Costachi*, episcopul *Amfilohie Hotineanul*, arhimandritul *Leon Asaki*, tatăl lui Gheorghe Asaki, şi boierii *Nicolae Milescu* spătarul, *Nicolae Costin* logofătul şi *Alexandru Beldiman* postelnicul în Moldova; mitropolitul *Simion Ştefan*, cei

trei corifei ai Blajului, *Samuil Clain*, *Gheorghe Şincai* şi *Petru Maior*, apoi doctorii *L Molnár* şi *Vasilie Popp* în Ardeal.

Cele mai numeroase traduceri în răstimpul dintre 1601 şi 1821 s-au făcut în domeniul religios. S-au tradus din nou textele fundamentale ale bisericii, îmbunătăţindu-se vechile tălmăciri ale veacului al XVI-lea; s-au tradus *pentru prima oară* cărţi de ritual şi literatură ascetică, iar literatura apocrifă, mult gustată încă înainte de 1600, îşi vede completată acum traducerea în româneşte mai a tuturor textelor.

Biblia, în întregime sau în parte, s-a bucurat, cum era şi normal, de mai multe traduceri şi a apărut într-o serie de ediţii din care se cuvine să relevăm următoarele:

1. *Noul Testament* tipărit la Bălgrad

(Alba-Iulia) în 1648 Ianuarie 20 şi, v., din iniţiativa mitropolitului Simion Ştefan; traducerea s-a făcut – potrivit titlului – «den izvod grecesc şi slovenesc pre limba rumânească"; în predoslovie se spune totuşi că s-au utilizat toate izvoadele «câte am putut afla, greceşti şi sârbeşti şi latineşti» precum şi un «izvod slovenesc» adică în limba slavă veche bisericească. Normativ a fost însă izvodul grecesc* deoarece cuvântului Domnului s-a scris mai întâi în această limbă. Cât despre felul în care s-a făcut traducerea, Simion Ştefan spune că a ales cuvinte pe care să le înţeleagă Românii de pretutindeni. Căci – adaugă el – «cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni carii imblă în toate ţările, aşia şi cuvintele acealea sunt bune carele le înţeleg toţi".

2. Biblia tradusă de spălarul Nicolae

Milescu (vezi mai sus, p. 796).

3. *Biblia lui Şerban Cantacuzino*, tălmăcită «dupre limba elinească», cu «porunca» voievodului Şerban Cantacuzino şi cu «îndemnarea» lui «Costandin Brâncoveanu, marele logofăt», a fost o *operă colectivă*. Au lucrat la traducere mai mulţi cunoscători ai limbii greceşti: arhiereul *Ghermano din Nyssa Capadociei*, aflător la curtea munteană, apoi fraţii *Şerban şi Radu Greceanu*, care se pare că au făcut grosul lucrului, în sfârşit stolnicul Constantin Cantacuzino ale cărui lămuriri vor fi ajutat, ca şi în alte împrejurări, la lămurirea pasagiilor dificile sau a termenilor tehnici. Traducătorii au avut la îndemână şi tălmăcirea mai veche a spătarului Nicolae Milescu de care s-au folosit. Tiparul a început în Noiembrie 1687, sub Şerban Cantacuzino, şi s-a

terminat la 10/20 Noemvie 1688, la începutul domniei lui Brâncoveanu. În titlu se arată că această lucrare «pentru cea de obşte priinţă s-au *dăruit neamului rumânesc*». Şi, într-adevăr, ea a avut o largă răpândire peste întreaga faţă a pământului nostru, în Muntenia, în Moldova şi în Ardeal; astăzi încă se găsesc exemplare în bisericile de sat din Munţii Apuseni şi din Maramureş. 4, «*Bibliea adică dumnezeiască Scriptură a legii vechi şi a ceii noao toate*», apărută la Blaj, în 1797/ Noiembrie 15. Traducătorul, Samuil Clain, a pornitde la textul Bibliei lui Şerban, pe care I-a revăzut sub raportul stilului; el afirmă totodată că Vechiul Testament l-a tradus «mai mult de (din I) nou dupre cel elinesc a çelor şapte zeci de dăscăli» (adică Septuaginta, textul stabilit de Sanhedrinul din Alexandria în sec. III –

II înainte de Christos). Tiparul a durat doi ani şi cincisprezece zile, fiind început la 1 Noiembrie 1793. Şi această nouă traducere, ca şi cele anterioare e destinată «pentru folosul Besearecii *a tot neamul românesc*». 5. *Biblia de la Petersburg*, tipărită în capitala Rusiei în 1819; ca model a servit aceea apărută «în Transilvanie"; se pare că e vorba de Biblia lui Clain.

Alături de textul însuşi a Bibliei, s-au tradus şi tipărit o serie de *comentarii* ale Evangheliilor; li se mai spune şi *Cazanii* sau *Evanghelii cu învăţătură*: ele se citeau Duminica şi la sărbătorile mari de peste an. Prima lucrare de acest fel în răstimpul cercetat este *Evanghelia cu învăţătură* apărută în 1641 în Ardeal, Ia Bălgrad (Alba Iuliai). Tiparul se începuse sub mitropolitul Ghenadie şi s-a isprăvit sub

succesorul acestuia, mitropolitul Iorest. De fapt, se retipăreşte vechea *Cazanie* a lui Coreei, din 1581, care fusese tradusă după un exemplar defectuos, cu pagine întregi lipsă, al *Omiliilor* patriarhului de Constantinopol, Ioan Caleca.

Îndată după aceea, în 1642, apare în Muntenia, la Govora, la 28 Septembrie şi. V, 1642, o **Evanghelie4nvăţătoare sau Cazanie*... scoasă şi primenită de pre limba rusească pre limba rumânească» de «Silvestru eromonah», cu voia şi cu cheltuiala lui Matei Basarab. E încă una din manifestările activităţii culturale patronate de Udrişte Năsturel; acesta e pomenit de altfel în Cuvântul către cititor.

Mult mai însemnată este lucrarea similară, datorită mitropolitului Moldovei Varlaam şi apărută la Iaşi, în 1643, sub titlul: «*Carte românească de învăţătură*

Dumenecele preste an şi la praznice împărăteşti»; e cunoscută deobşte sub numele de «Cazaniia lui Varlaam». Cuprinde 74 de comentarii ale textului Evangheliilor; apoi câteva vieţi de sfinţi şi mucenici, între care viaţa *Sfântului Ioan cel Nou*, care odihneşte la Suceava şi *Viaţa Sfintei Paraschiva*, ale cărei moaşte fuseseră tocmai aduse, cu doi ani mai înainte, de la Constantinopol la Iaşv (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 102). Lucrarea · – citim mai departe în titlu – · a fost «din multe scripturi tălmăcită, din limba slovenească"; nu s-a descoperit însă până acum modelul slav, probabil ucrainean, după care s-a făcut traducerea; cert este doar că din acelaşi imodel s-au tradus părţi şi în Cazania de la Govora. Se pare că Varlaam nu s-a mulţumit numai să tălmăcească textul slav, ci l-a şi prelucrat,

adăugându-i o parte personală. Limba sa, în care se întâlnesc şi unele muntenisme, este plăcută; prin termenii latini şi slavi

— Azi dispăruţi – pe care-i întrebuinţează, ea are un parfum arhaic ce-i sporeşte farmecul; întâlnim cuvinte ca: despuitoriu = poruncitor (lat. Dispono); chiar = limpede (lat. Clarus); curseră = alergară (lat. Curro); a dezvesti = a dezbrăca (lat. Devestio), apoi liubov = iubire (slav. Лювокъ); camene = pietre (slav. Кадишь); ciudese = minuni (slav. Чсудо), etc.

Un alt text slav care s-a bucurat de o deosebită trecere a fost *Psaltirea*. O citeau nu numai oamenii în vârstă, aproape de hotarul vieţii, şi cei în putere a fi, dar şi copiii, care, de obicei, la şcoală, îşi încheiau învăţătura cu acest text. S-au făcut câteva noi traduceri şi multe

tipărituri ale Psalmilor lui David în veacurile XVII ŞI XVIII. În 1651, apărea la Bălgrad în Ardeal *a Psaltiră* (şic!) *ce să zice cântarea a fericitului proroc ţi împărat David**. Titlul adaugă: «izvodită cu mare socotinţă, *den izvod jidovesc* pre limbă rumânească». De fapt, aşa cum reiese şi din «predoslovia către cetitori», traducătorii au urmat textele greceşti

— Între altele *Septuaginta* – colaţionându-le cu textul evreesc şi arătând locurile unde sunt deosebiri faţă de acesta din urmă. Valoarea literară a tradúcerii e cu totul redusă.

O nouă încercare, mult mai meritorie, face Dosoftei, episcopul de Roman şi apoi mitropolitul Moldovei. Acest Dosoftei – ne spune Neculce care l-a apucat încă în viaţă – «era neam de mazil, prea învăţat; multe limbi ştia: elineşte,

latineşte, slavoneşte şi altele. Adânc din cărţi grăia şi deplin călugăr...». Născut în 1624, a studiat în Polonia, probabil la Lwów, la şcoala Frăţiei ortodoxe de acolo. Călugăr la Pobrata, în 1649, el ajunge episcop de Huşi în 1658; în anul următor e episcop de Roman, iar în 1671 mitropolit al Moldovei. Partizan al Polonilor ca şi Miron Costin, el se va retrage, în două rânduri, în ţara prietenilor săi, în urma vicisitudinilor politice: odată cu voievodul Ştefan Petriceicu în Decembrie 1673, a doua oară, însoţind pe regele Sobieski, la finele campaniei din 1686. Stabilit în oraşul Stryi, aproape de hotar, Dosoftei nu va mai putea să se întoarcă în Moldova: moare acolo, în străinătate şi în lipsă, la 13/23 Decembrie 1693. A avut legături şi cu Moscova, al cărei patriarh l-a ajutat să refacă tipografia din Iaşi (vezi mai jos, p.

900).

Pe când era episcop de Roman, prin 1668 – 9, a început Dosoftei să traducă Psaltirea în versuri. Drept model i-a servit lucrarea similară a polonului *Jan Kochanowski*, apărută într-o serie întreagă de ediţii (prima la 1577); ritmica şi succesiunea rimelor e, în genere, ca la acesta. După cinci ani de muncă – «foarte cu osârdie mare» cum spune titlul – opera era gata; ea s-a tipărit la Uniev, în Polonia, în 1673; manuscrisul original autograf, din 1671, dedicat voievodului Gheorghe Duca, se păstrează astăzi la Academia Română.

Valoarea *poetică* a versurilor lui Dosoftei nu e mare; trebuie să se ţie seamă însă de greutăţile inerente oricărui început, de faptul că *pentru întâia dată* se încerca o versificare de atari proporţii. Totuşi, unele pasagii sunt izbutite; acela

privind robia babiloniană face chiar o puternică impresie, prin simplitatea lui şi prin arhaicele forme lexicale întrebuinţate: «La apa Vavilonului, jelind de ţara Domnului, acolo şezum şi plânsăm, la voroavă ce ne strânsăm… cine te-ar putea uită-te, Ierusalime cetate…». Dosoftei nu se sfieşte să întrebuinţeze, pentru a reda în româneşte străvechiul text, elemente locale, moldoveneşti; de aceea în traducerea lui se vorbeşte de «moşii ce se dau cu urice», de «ocine», de «descălecarea moşii», de «caftane», de «bucine de corn de bour», etc. Câţiva din psalmii traduşi de ei au pătruns în colinde şi în Vicleim, cântându-se până azi, pe întreaga faţă a pământului românesc.

Traducerea în versuri a Psaltirii de către Dosoftei nu este singura lucrare de acest fel. În 1697, ardeleanul *Ioan Viski*

face acelaşi lucru: drept model i-a servit însă o psaltire în versuri ungureşti. De o valoare poetică redusă, ea prezintă particularitatea că e scrisă *cu litere latine* şi cu ortografia unguresacă obişnuită pe atunci. O a treia traducere în versuri se datoreşte braşoveanului *Teodor Corbea*, «vei pisariu i canţilar al prea puternicii imperatorii moschiceşti». El dăruieşte la 10/21 Mai 1725 un exemplar manuscris din opera sa bisericii Sf. Nicolae din Scheii Braşovului, unde tatăl său slujise ca preot; astăzi acest exemplar manuscris se află în Biblioteca Centrală din Blaj. Superior în versificaţie lui Viski, Teodor Corb ea nu atinge însă nivelul marelui predecesor moldovean; în genere, are o tendinţă spre repeţire, spre dijuare, care devine uneori de-a-dreptul supărătoare.

Mitropolitului Dosoftei nu i se

datoreşte numai «Psaltirea în versuri», dar şi traducerea uneia din lecturile preferate ale înaintaşilor noştri: «*Viaţa şi petrecerea svinţilor*...» aceste «vieţi de sfinţi» în care se arată credinţa puternică şi minunile primilor creştini, credinţă ce-i făcea să sufere cu stoicism torturi îngrozitoare şi apoi moartea, erau orânduite pe luni, în fiecare zi a lunii serbându-se amintirea unuia din ei. Din cauza acestei orânduieli, volumul care cuprinde vieţile tuturor sfinţilor dintr-o lună poartă în biserică numele de *Mineiul* acelei luni (de la cuvântul grecesc μηναῖος = lună) · Dosoftei, urmând îndemnului voievozilor ţării şi boierilor, începe, încă sub Gheorghe Ghica (1658 – 1659), traducerea vieţilor de sfinţi. Izvor principal i-a fost ediţia neogreacă a Mineelor, alcătuită de episcopul Citerei, *Maximos Margunios*

(1549 – 1602); s-a mai folosit însă şi de mineele bizantine, tipărite la Veneţia, de cele două cronografe bizantine ale lui Doroteiu din Monembasia şi Matei Cigala (vezi mai jos, p. 878), în sfârşit de unele redacţii slave. Lucrul a durat mult, *două zeci de ani*, până sub Antonie Vodă Ruset (1675 – 1678), într-o epocă plină de frământări, războaie şi năvăliri sau – ca să întrebuinţăm cuvintele înseşi ale lui Dosoftei – «în aceşti vi aci grei a ţării». Pentru traducerea expresiilor neobişnuite, a termenilor necunoscuţi, s-a slujit de «lexicoane»: cuvântul apare chiar în titlul cărţii. La 27 Octomvrie şi. V. 1682, începea, în sfârşit, în tipografia mitropoliei din Iaşi, tipărirea operei; ea a durat până în Septembrie 1686, când Dosoftei urmează pe regele Sobieski în Polonia. Lucrarea – în 4 volume în folio – nu e

completă: vieţile sfinţilor din intervalul 11 Iulie – 31 August nu s-au mai putut tipări> tocmai din cauza plecării înaltului ierarh.

Pe lângă «viaţa şi petrecerea svinţilor» · – martiri şi pusnici – traducerea lui Dosoftei cuprinde şi o serie de capitole privind pe Iisus Hristos, familia sfântă şi pe apostoli. De asemenea câteva legende cum e, de pildă, legenda lui *Avgar*, toparhul Bău administratorul Édesei (în Mesopotamia nordică), cel care a primit de la Iisus năframa de în cu sfântul său chip, năframă care îl vindecă de lepră. (De aci înţelesul de amulet, talisman pe care cuvântul avgare, argave, devenit nume comun, l-a căpătat în româneşte! (Vezi şi fig. 58).

Pilda lui Dosoftei în privinţa traducerii Vieţilor de sfinţi a fost urmată mai târziu, în Muntenia, de episcopul

Chesarie al Râmnicului, una din personalităţile religioase reprezentative ale noastre din veacul al XVIII-lea. Mai întâi vicar, apoi titular al scaunului vechii eparhii oltene (26 Decembrie şi. V. 1773), el începe, în înţelegere cu mitropolitul ţării, traducerea şi tipărirea *Mineelor*. În 1776, ieşea, de sub teascurile tipografiei din Râmnic, Mineiul pe luna Octomvrie; în 1778, urma cel pe Noiembrie, iar în 1779 cele următoare, pe lunile Decembrie – Martie. Din prefeţele acestor Minee, şi în special din acelea ale lunilor Noiembrie, Ianuarie şi Martie, Chesarie apare ca un iubitor al trecutului ţării, mândrindu-se cu originea *romană* a neamului şi limbii româneşti. (Peste un an – în 1780 – avea să apară la Viena *Elementa linguae daco-romanae*... a lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai!). Chesarie e un cititor al

letopiseţului ţării şi al izvoarelor vechi precum Dio Cassius şi Zonaras; e, de asemenea, un preţuitor al arheologiei. Cunoaşte literatura greacă şi franceză; citeşte ruseşte, greceşte, franţuzeşte şi latineşte. Scrisul său este viu şi expresiv; neologismele nu-l sperie. Murind la 9/20 Ianuarie 1780, opera fu continuată de urmaşul său pe scaunul episcopal, de *Filaret*. Acesta colaborase de altfel la traducerea şi tipărirea primelor şase volume din Minee, iar răposatul îl rugase în ceasul morţii să isprăvească lucriil început. Se tipăriră deci, în 1780, şi celelalte şase volume, pe lunile Aprilie – Septembrie. Filaret a fost şi el un om de cultură, având cunoştinţe istorice şi filologice. În prefaţa Mineiului pe Aprilie citează * Enchyclopediiaſ adică Marea Enciclopedie franceză; cred că nu numai

el dar şi predecesorul său Chesarie au cunoscut această monumentală operă; sunt chiar printre cei dintâi cititori ai ei în Muntenia, fiind precedaţi, în Moldova, doar cu câţiva ani, de cronicarul Ioniţă Canta. Interesant de relevat este pasajul referitor la unele obiceiuri populare şi la unele sărbători băbeşti din prefaţa pe care o scrie Filaret Mineiului pe luna Maiá

Fig. 58.

— Pictură murală din Biserica Mântuleasa, înfăţişând năframa cu chipul Mântuitorului. Deasupra, inscripţia: «Sfântul Obru». În colţul de sus, dreapta, Iuda spânzurat. Jos, sfinţii: Harle, Paramon, Inochentie

«Eletere» (şic).

Cele douăsprezece volume de Minee muntene au fost retipărite la Buda, în două ediţii: una, în 1805, de către episcopul Argeşului *Iosif*, după ce, în prealabil, «s-au mai îndreptat la tălmăcire de multe greşale»: aşa citim în chiar titlul mineiului pe Septembrie. La retipărire a contribuit «râvna şi osârdia» doctorului Ioan Molnár «profesor al Academiei Clujului şi doftor de ochi în marele Prinţipat al Ardealului». Cea de a doua ediţie, din anii 1804 – 5, este specială

pentru Ardeal şi Banat; ea poartă în titlu menţiunea că s-a «dat la tipariu în zilele prea înăţatului împărat al Romanilor şi apostolicesc Crai Franţisc al doilea, cu blagoslovenia exelenţii (şic!) sale prea osfinţitului domn Ştefan Stratimirovici, arhiepiscopul şi metropolitul bisericii răsăritului din Carlovăţ».

În sfârşit, o ultimă traducere, «din slavoneşte, a *Vieţilor sfinţilor*, aceea a lui Ştefan Ieromonahul, are loc la mănăstirea Neamţului; se vede că vechea traducere, în 4 volume, a lui Dosoftei nu se mai păstra sau era socotită insuficientă. Lucrul începe în timpul şi din iniţiativa lui *Paisie Velicicovski* şi se isprăveşte în timpul şi cu ajutorul mitropolitului *Veniamin Costachi*. Primul volum, pe luna Septembrie, apare la Iaşi în 1807, Iulie 4; ultimul, pe luna August, în 1815 Martie 28; tipăritul celor

12 volume durează aşadar aproape opt ani de zile.

O prezentare a tuturor lucrărilor de caracter bisericesc – texte recunoscute şi texte apocrife, comentarii asupra acestora, antologii sau florilegii, cărţi de ritual, literatură patristică şi hagiografică, proschinitarii, cărţi de muzică bisericească, opere de propagandă şi contrapropagandă – traduse în intervalul 1601 – 1821, ar cere ea singură o lucrare de proporţiile celei de faţă. Aşa încât nu putem da aci decât un număr redus de opere reprezentative; nu putem de asemenea, indica decât pe câţiva dintre traducătorii de seamă.

O menţiune specială în privinţa aceasta, merită, în Muntenia, episcopul *Damaschin al Râmnicului*. Cunoscând bine limbile greacă şi slavă, el a tradus o serie

de texte care s-au tipărit mai târziu. Astfel *Triódul* tipărit în 1731, *Peniicostarul* în 1743, *Antologhionul* în 1745, *Evanghelia* apărută în 1746. Într-o notiţă finală a acestei ultime tipărituri i se dă lui Damaschin, pentru învăţătura lui, calificativul de «dascalul cel mare». Iar Chesarie, urmaşul său de mai târziu pe scaunul eparhiei, arată, în prefaţa Mineiului pe

Noiembrie, că tălmăcirea cărţilor bisericeşti, începută – credea el – sub Matei Basarab, a atins culmea sub Brâncoveanu, «prin osârdia lui Damaschin, episcopul de Râmnic“.

În Moldova, dacă Mitropolitul cărturar *Iacov* (1750 – 1760), n-a tradus decât *Târnosenia* «ce s-au scos de pre elinie în limba românească» (Iaşi 1752) şi poate şi «*Sinopsis* adică adunare de multe

învăţături», (Iaşi 1757), în schimb, ucenicul acestuia *Vartolomeu Măzăreanul*, preface din ruseşte şi slavoneşte (slava veche bisericească 1) o serie întreagă de texte bisericeşti şi profane. În categoria celor dintâi intră «*Cuvinte din prologul moschicesc pe nouă luni*», «*Canoane de la pavecernii pe opt glasuri*» apoi «Ioan *Scăraşul*» sau Scărariul, «*Cuvântul lui Ipolit*», «*Dulce învăţătură* v», după aceea «*Orânduiala chipului celui mare îngeresc*» (Ianuarie 1768) şi «*Patimile Sf. Gheorghe*», în sfârşit un «*Panahidic sau slujba cea mare a parastasului*», Pentru textele profane, vezi mai sus p. 786.

Cel din urmă mare traducător şi organizator de traduceri al Moldovei în epoca cercetată este mitropolitul *Veniamin Costachi*. De origine boierească – era fiul lui Grigore Negel şi purtase ca

mirean numele de Vasile – el ajunge în 1792 episcop de Huşi, în Iunie 1796 episcop de Roman, iar după mortea lui Iacov Stamati (11/23 Martie 1803) arhipăstor al întregii ţări. Fusese ucenic al lui Paisie Velicicovski; ştia bine limbile greacă şi slavă. Din «porunca» lui, doi călugări ai mănăstirii Neamţul, *Gherontie* şi *Grigorie*, tâlmăcesc «din limba elinească» *întrebările* şi *Răspunsurile* lui Athanasie al Alexandriei; ele se tipăresc cu cheltuiala lui Veniamin, la Iaşi, în 1803. În acelaşi an apare – iarăşi cu blagoslovenia şi cheltuiala lui Veniamin – şi «*Apologhia*» lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului, tradusă din slavă de «ierodiaconul Ştefan din sf. Mănăstire Neamţ». Tot aceluiaşi îndemn i se datoreşte şi tălmăcirea «din limba elinească» de către cei doi, Gherontie şi

Grigorie, a «Tâlcuirii» lui Teofilact, arhiepiscopul Bulgariei (Iaşi 1805) precum şi a lucrării lui Ioan Damaschin «Descoperire cu amănuntul a preavoslavnicii credinţe» (Iaşi 1806).

Veniamin însuşi corectează vechea traducere a *Liturghiilor* Sfinţilor Trei Ierarhi, comparându-le cu redacţiile «elinograficeşti şi slavenoruseşti» şi adoptând unele emendaţiuni sau rectificări introduse de Gavril, mitropolitul Chişinăului (aşa, de pildă, expresia: «cu înţelepciune, drepţi»); mai mult chiar, traduce *în întregime* din greceşte o serie de lucrări. Mai întâi «*Tălmâcirea celor şapte sfinţite taine ale bisericii*», un text scurt tipărit la Iaşi în 1807, apoi lucrarea lui Papadopol Nicolau, cu titlul «*Cărticică îndemânatică*» în care e vorba de «adevărul şi covârşirea dumnezeieştilor

scripturi», după aceea importanta operă a filosofului grec Evghenie Vulgaris «*Adoleshia filotkeos, adică îndeletnicire iubitoare de Dumnezeu*» constând din lecturi şi comentarii biblice (t. I – V, Iaşi, 1815 – 1819), în sfârşit o *Istorie a Vechiului şi Noului Testament*, pe care o traduce, în 1822, refugiat din cauza Zaverei, în satele Colineăuţi şi Bosancea din nordul Moldovei.

În genere s-au tradus – cum era şi de aşteptat – lucrări bisericeşti de caracter ortodox; dintre operele celebre *ale apusului*, una singură s-a bucurat de o dublă tălmăcire la noi: e vorba de vestita *imitatiune a lui Iisus Hristos* de Thomas a Kempis. Cel dintâi care o traduce – din latineşte în limba slavă – este însuşi Udrişte Năsturel; traducerea să se tipăreşte cu cheltuiala surorii sale

Doamna Elena, soţia lui Matei Basarab, în tipografia din mănăstirea Dealului şi apare la 15 Aprilie şi. V. 1647, sub titlul: книга ιν҃кι подржашн (Cartea despre imitaţia lui Hristos). A doua traducere – de data aceasta *în româneşte* – se datoreşte lui Samuil Clain; terminată în 1803, în Mănăstirea Sfintei Treimi din Blaj, ea este tipărită în 1812 cu cheltuiala Vlădicăi Ion Bob şi poartă titlul: «*De urmarea lui Hristos*». Tot Samuil Clain traduce din latineşte şi lucrarea englezului Beveridge (1638 – 1708), *Synodicon sive Pandectaie canonum Apostolorum et conciliorum ab Ecclesia graeca receptorum* sub titlul *Canoanele Sfintelor Săboară*, Blaj, 1789 (păstrată în manuscris).

Opere literare. Pe lângă mulţimea de texte şi opere bisericeşti, s-au tradus la noi, în intervalul 1601 – 1821, o serie

întreagă de romane populare şi culte precum şi diferite alte produse literare. În veacul al XVII-lea, traducerile se fac din slavă şi din greacă; în cel următor, şi în special în a doua jumătate a lui, ele privesc tot mai mult limbile apusene, *franceza* în primul rând. Încep a se ivi şi traduceri din *italiană*, fie direct, fie prin intermediul limbii greceşti. Câteva opere ale literaturii *spaniole* ajung la noi de asemenea indirect, prin traduceri greceşti, polone sau ruse; acelaşi procedeu se întrebuinţează şi pentru o operă din literatura engleză.

Alături de produsele literare apusene, trebuia menţionate însă şi acelea ale vecinilor noştri; câte o menţiune se cuvine, în această privinţă, literaturii sârbeşti şi maghiare.

Unele din aceste traduceri de texte

literare au avut norocul să fie tipărite şi s-au răspândit mai uşor; altele au rămas în manuscris şi s-au difuzat numai prin côpii.

«Alexandria» sau romanul fabulos al lui Alexandru Machedon circula de mult în mediul românesc (vezi şi mai sus, p. 861) când Udrişte Năsturel se hotărî să traducă un alt roman popular, intitulat *Varlaam şi Ioasaf*. E, de fapt, o prelucrare creştină a legendei lui Budha, înfăţişând permanenta luptă dintre trup şi suflet, dintre materie şi spirit. Romanul a luat naştere în Persia; de aci a trecut la Arabi, apoi la Greci iar de la aceştia la Slavi. Textul slav pe care l-a tradus în 1648 Udrişte este cel imprimat la Chiev, în mănăstirea Kutneinski, în timpul lui Petru Movilă, text care, la rându-i, pare să provină dintr-un manuscris adus din Moldova. Nu ni s-a păstrat traducerea originală a lui Udrişte;

avem însă copii numeroase de pe aceasta, dintre care două din 1671 şi 1673. Alte traduceri, ulterioare – una făcută în 1743 de pe un text italian de boierul oltean Vlad Boţulescu pe când se afla închis de Austriaci la Milano, alta, tot din italiană, de către Samuil Clain – n-au avut răspândire; o a treia, foarte rezumată, a fost intercalată în Minee, în ziua de 19 Noiembrie. Influenţa acestui roman asupra mediului românesc se vede nu numai din mulţimea copiilor manuscrise, dar şi din împrejurarea că întreaga povestire e zugrăvită pe zidurile mănăstirii Neamţului iar chipurile celor doi eroi principali figurează de asemeni în frescele lăcaşurilor noastre bisericeşti.

Un alt roman popular care s-a bucurat de răspândire la noi, este *Archirie şi Anadan*. El înfăţişează vechea temă a

nerecunoştinţei celor tineri faţă de cei bătrâni şi e întreţesut cu o sumă de maxime şi pilde moralizatoare. Acţiunea se petrece în părţile Asiriei; acolo a şi fost alcătuit romanul, încă în veacul al VI-lea înainte de Christos; din răsărit a ajuns la Slavi iar de la aceştia l-am luat noi. Traducerea s-a făcut în veacul al XVII-lea; cea mai veche copie păstrată astăzi, e din 1717, scrisă la mănăstirea Aninoasa (Muscel).

Tot din părţile răsăritului, din Persia, a venit şi «*Istoria Sindipii filosofului*"; tradusă în limba greacă, ea a fost apoi tălmăcită în româneşte şi s-a tipărit la Sibiiu, în 1802 «cu cheltuiala lui Simeon Pantea din satul Sălcioa de pe Ariaşi», acelaşi care acoperise şi costul imprimării «Alexandriei» în 1794.

Cu un fond moralizator pe care se

împleteşte o frumoasă poveste de dragoste şi aventuri, *Istoria lui Sofronim*, ucenicul orfan al lui Praxitelos, a fost tradusă pentru prima oară în Moldova de vei paharnicul Iordache Slătineanu, din limba neogreacă şi tipărită, ca o anexă la o altă bucată literară, la Sibiu, în 1797. Impresionat de cuprinsul ei, scriitorul Vasile Aaron (vezi mai sus, p. 853) o pune «în versuri» de câte 12 silabe şi o publică, tot la Sibiu, în 1821. Valoarea «versurilor» e redusă; chiar aplicându-le recomandaţia autorului de a te opri puţin la mijlocul «fieştecăruia stih» spre a putea «gusta din dulceaţa lor», ele rămân tot banale.

De alt gen – satiric-alegoric – este «*Istoria poamelor şi a tuturor legumelor*» tradusă de asemenea în veacul al XVIII-lea şi care s-a răspândit şi cu ajutorul şcoalei. De origine bizantină, ea înfăţişează

judecata dintre strugure de o parte, piper, chimen, cimbru şi o seamă de feţe deosebite de alta, în timp ce gutuia stăpânea ţara. Strugurele rămâne de lege şi e blestemat aşa: «de lemn strâmb să fii spânzurat şi de cuţit cârn tăiat şi de voinici tineri călcat; sângele tău să-l bea bărbaţii; mintea să li se veselească… ochii să li se roşească, (din) picioare să şovăiască… în tină să se tăvălească, barbele să-şi măscărească…». Cea mai veche traducere este – potrivit părerii lui Gaster, primul cercetător al cărţilor noastre populare – din 1773; ni s-au păstrat copii din 1781 şi 1784.

După atâtea traduceri din slavă şi greacă, ajungem, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, la traduceri din limba franceză. Începutul îl face Fénélon cu celebrul său roman «Télémaque»; o

copie a traducerii româneşti, cuprinzând primele 5 cărţi, şi datată 2/13 August 1772 se afla în posesiunea boierului francmason Iordache Darie Dărmănescu, ispravnicul judeţului Neamţ. O nouă traducere, indirectă, după un text intermediar italian, se datoreşte lui Petru Maior; ea a apărut la Buda în 1818. Tot în Moldova, în 1783, se traduce romanul *Histoire*· (*TAlcidalis et de Zélide* de Julie d-Angennes şi Vincent Voiture, sub titlul: «Istoria lui Alţidalis şi a Zelidiei», dându-ni-se lămurirea că ea cuprinde «întâmplările a doi tineri libovnici» şi că este «foarte frumoasă şi plăcută celor amorezaţi». După 180Or numărul traducerilor din franceză sporeşte, ajungându-se şi 1 & tipărirea lor.

Astfel în 1817 apare la Buda în 2 volume şi cu 24 de ilustraţii prima ediţie din «*Plutarh nou*» traducerea – amplificată

– a operei lui Pierre Blanchard (Paris, 1803,4 vol.); autorul traducerii şi totodată editorul ei este mecenatul şi patriotul braşovean Nicolau Nicolau. O a doua ediţie – cartea avusese deci succes – ies & după doi ani, în 1819. Din prefaţa prin care Nicolau dedică traducerea sa învăţatului episcop de Roman, Gherasim, care studiase la Leipzig, reţinem afirmaţia că «limba românească e una din cele: vechi ale Evropei». În Calendarul de Buda pe 1818 găsim apoi traducerea romanului Ini Jean François Marmontel (1723 – 1799) r sub titlul «*Adelaida sau păstoriţa alpicească*». În acelaşi an şi loc se isprăvea imprimarea traducerii romanului «*Moartea lui avel*» (La mort d-Abel) de elveţianul Salomon Gessner (1730 – 1788), Traducătorul era marele postelnic moldovean Alexandru Beldiman, cel care

va scrie «Jalnica Tragödie», povestea rimată a zaverei. Tot el isprăvise de tâlmăcit, «în stihuri poeticeşti», încă din vara lui 1817, «*Tragodia lui Orest*», binecunoscuta piesă a lui Voltaire. Tipărită la Buda în acelaşi an, ea nu se va pune în comerţ însă decât în 1820, odată cu «Moartea lui Avei», întârzierea pentru ambele cărţi datorindu-se editorului, Zaharia Carcalechi, care nu achitase complet preţul imprimării. Faţă de cele 4 traduceri apărute la Buda, Iaşii prezintă o singură tipăritură din franţuzeşte şi anume «*Bordeiul indienesc*», în 1821; e traducerea romanului «La chaumière indienne» a lui Bernardin de Saint Pierre (1790), făcută de arhimandritul Leon Asaki, tatăl lui Gheorghe. Cred că Leon, spirit cultivat şi cunoscând mai multe limbi, a tradus *direct* din franceză iar nu

după un intermediar rus – aşa cum va proceda cu «Nopţile» lui Young – un indiciu în acest sens îl formează «Vocabulariul» neologismelor romanice întrebuinţate de el, vocabular imprimat la finele volumului împreună cu un frumos «Sonet» al fiului său Gheorghe, tratând reînvierea limbii noastre «idioma Patriei», · «din cenuşa ei".

În Muntenia, ardeleanul Ladislau Erdeli, profesor la «şcoala naţională» alături de Lazăr, traduce clasica piesă a lui Molière, L-avare, sub titlul «*Zgârcitul*» şi tragedia lui Corneille · «*Pompeiu*». Se traduc de asemeni, dar în greceşte, în versuri iambice, două tragedii ale lui Voltaire: *Merope* şi *Brutus*. Reprezentate pe scena teatrului din Bucureşti, la 20 Aprilie şi. V. 1819 şi 17 Martie 1820, ele se tipăresc în acest din urmă an, în tipografia

«de curând întemeiată» în capitala ţării (vezi şi mai jos, p. 907).

Prima operă literară italiană de care avem cunoştinţă că s-a tradus în româneşte este *Fiore di virtu*, o culegere despre virtuţi şi viţii, alcătuită, după cât se pare, de călugărul benedictin Tommaso Gozzadini, la Bologna, în veacul al XIII-lea. Extrem de răspândită atât în apusul Europei – numai în Italia, între 1474 şi 1540 s-au tipărit vreo 40 de ediţii – cât şi în răsăritul ei, ea a fost tradusă în româneşte sub titlul sugestiv, de *Floarea darurilor* de către Gherman Valahul, *înainte de 1592*: la această ultimă dată ieromonahul Veniamin Ruşin o traduce, la rându-i, din româneşte în ruseşte. Din nefericire, nu ni s-a păstrat această veche tălmăcire din veacul al XVI-lea; avem, în schimb, una ceva mai nouă, indirectă,

printr-un intermediu *slav*: ea exista în 1620. O altă traducere, tot indirectă, printr-un intermediar *grec*, făcută de ieromonahul Filothei Svetagoreţul (adică: din Muntele Athos!) s-a tipărit în 1700 la mănăstirea Snagov, prin osârdia lui Antim Ivireanul. Ea a avut o largă răspândire, scoţând din circulaţie traducerile anterioare, şi a fost retipărită în trei rânduri, la Braşov în 1807 şi 1808, şi la Sibiu în 1814.

După «Floarea Darurilor» – i se mai spunea, la noi, şi «Albinuşa» – o lungă pauză, până la finele veacului al XVIII-lea, când se tipăresc, cam în acelaşi timp, traducerile a doua opere literare italiene. Cea dintâi este «*Ahilefs la Skiro*» apărută la Sibiu, în 1797Traducerea operei abatelui Metastasius (1698 – 1782), s-a făcut indirect, printr-un intermediar

neogrec, de către vei paharnicul Iordache Slătineanu din Bucureşti, cel care traduce, ca anexă, şi *Istoria lui Sofronim* (vezi mai sus, p. 873); el previne pe cititor că opera ce urmează arată cele «două repezi pătimi, de care se bântuieşte inima omenească, a dragostii şi a iubirii de slavă». Peste doi ani, ieşea de sub teascuri, tot la Sibiu, «*Viaţa, lui Bertoldo şi a lui Bertoldino*», traducerea unui «romanţ mic comicesc» cu a cărui citire «neamul italienesc se desfătează» de mai bine de 200 de ani. E vorba de opera lui Iulius Cezar Croce care într-adevăr s-a bucurat de o mare favoare. Traducătorul nedându-şi numele, arată totuşi, prin prefaţa sa, că era un om citit, dacă nu şi umblat; el aminteşte de «povestirile scrise în Sanhopanca» – cunoaşte deci pe Don Quijote al lui Cervantes – şi se referă şi la

«cântăreţii podului celui nou din Paris» (PontNeuf!).

Mai târziu, la sfârşitul epocii fanariote, se traduc în greceşte şi se tipăresc, în 1820, la Bucureşti două tragedii ale lui Vittoiio Alfieri (1749 – 1803); ele fuseseră reprezentate pe scena teatrului din capitală cam în acelaşi timp cu tragediile lui Voltaire şi anume *Orest* la 21 Noiembrie şi. V. 1819 iar *Filip* în Mai 1820.

Traducerile din spaniolă păstrează o oarecare similitudine cu cele din italiană. Găsim o primă traducere în jurul anului 1700, a celebrei opere «II *libro aureo*» a lui Antonio de Guevara (vezi mai sus, p. 794). După aceea, o pauză îndelungată, iarăşi până la finele veacului al XVIII-lea, când apare la Iaşi, în 1794, traducerea pe cale indirectă, din greceşte, a lucrării

moralizatoare «*Critil şi Andronius*» de Balthasar Gracian; ea se tipăreşte cu cheltuiala mitropolitului Moldovei kir Iacov. O mai veche traducere, din franceză în greceşte, dăduse stolnicul Ioati. Rali, la Iaşi, în 1754.

Nici lucrarea păstrată într-un manuscris din 1810, la mănăstirea Dobruşa (jud. Soroca), sub titlul «*Desiderie sau cărare cătră dragostea lui* Dumnezeu *şi cătră săvârşirea vieţii creştineşti*» nu s-a tradus direct din spaniolă, ci printr-un intermediar rus; e vorba de textul ierodiaconului Teofan, scris în anul 1688, la Moscova. Lucrarea are un caracter moralizator; accentul cade pe *smerenie*, virtute caracteristic creştină.

Din limba engleză, avem de înregistrat traducerea «*Nopţilor ь* lui Young, făcută de arhimandritul Leon Asaki

înainte de 12 August 1818, însă nu direct, de pe textul original, ci de pe o traducere intermediară, rusească.

Dacă trecem acum la literatura popoarelor vecine nouă, trebuie să luăm în considerare pe aceea a Sârbilor. Încă la finele veacului al XVI-lea sau la începutul celui de al XVII-lea, în orice caz înainte de 1620, data celei mai vechi copii păstrate, se tradusese, de pe un text sârbesc, *Alexandriia*. Ea a avut o răspândire extraordinară pe întreaga faţă a pământului românesc (vezi şi mai sus, p. 861). Urmează apoi o lungă pauză, în ce priveşte textele literare până când, la începutul veacului al XIX-lea, se înnoadă iarăşi firul. Noua operă tradusă este culegerea de fabule a învăţatului Dositeiu Obradovici care fusese preceptor în Moldova în familiile Balş şi Callimachi şi

însoţise la Leipzig ca oblăduitor pe doi studenţi moldoveni, pe Alexandru, nepotul mitropolitului Leon şi pe diaconul Gherasim, viitorul episcop. Această culegere se tălmăceşte de către bănăţeanul *Dimitrie Ţichindeal* (1775 – 1818), paroh în Becicherecul-Mic (Timiş-Torontal), şi se publică, la Buda, în 1814, sub titlul: «*Filosoficeşti şi politiceşti prin fabule moralnice învăţături*». Textului fiecărei fabule el îi adaugă şi comentarii sau «învăţături» patriotice, relevând, între altele, originea latină a poporului nostru şi prevestind unirea tuturor Românilor. Tot după Dositeiu Obradovici, tradusese Ţichindeal mai înainte o culegere de sfaturi morale, tipărindu-le la Buda în 1802, sub titlul:» *Sfaturile a înţeleajerii cei sănătoase*“.

Opere privind istoria şi geografia.

Dorinţa de a şti ce s-a petrecut şi ce se petrece în jurul nostru, în timp şi spaţiu, este veche, de când lumea şi va rămâne, cât va fi lumea. De aceea studiile de istorie şi geografie sunt printre cele dintâi pe care le reţine memoria umanităţii; de aceea, oricâte critici i s-ar aduce şi oricâte eclipse pasagere sau interpretări parţiale ar suferi, cercetarea trecutului va continua să preocupe continuu pe toţi cei ce gândesc. Şi chiar masele mari simt instinctiv nevoia de a găsi un sprijin, o justificare şi o pildă în viaţa înaintaşilor.

Nu e de mirare deci dacă operele care înfăţişau istoria omenirii au găsit la strămoşii noştri o bună primire” dacă ni s-au păstrat până astăzi zeci de manuscrise mari, în folio sau în quarto, cu multe sute de pagine, în care se povesteşte trecutul, începându-se cu «facerea lumii». Sunt aşa

zisele «*cronografe*», texte istorice ce-şi încep expunerea cu anul 5508 înainte de naşterea

lui Hristos, an în care, după concepţia bizantină, Dumnezeu a creat lumea. Ele înfăţişează apoi istoria biblică, trec la Asiro-Babiloneni, la Perşi şi războaiele lor cu Grecii, la Macedoneni şi bine înţeles la extraordinara figură a lui Alexandru cel Mare, după aceea la diadohi, la imperiul roman, la Bizantini şi încheie cu sultanii turci. Toată această lungă povestire e împănată cu diferite legende, profane sau biblice, cu extrase din vieţile sfinţilor, cu pasagii din romanele populare în genul «Alexandriei», cu liste cronologice de împăraţi şi patriarhi, de dogi ai Veneţiei, etc.

Cel mai vechi cronograf în limba română care se cunoaşte astăzi este

cronograful călugărului *Moxa* sau *Moxalie*, din mănăstirea Bistriţa (jud. Vâlcea), scris în anul 1620. Îndemnul de a-l alcătui i-a venit de la Episcopul de Râmnic, Teofil: ca izvoare i-au servit un *cronograf slav* şi alte texte istorice; între ele, şi o cronică în limba sârbă. Din acest ultim izvor, a tradus Moxa pasagiul impresionant privitor la lupta de la Rovine, unde «nu se vedea văzduhul de mulţimea săgeatelor» şi «se vărsă sânge mult cât era văile crunte». Ni s-a păstrat două manuscrise din cronograful lui Moxa.

Celelalte cronografe româneşti sunt de asemeni *traduceri*: cele mai multe din greceşte, iar restul din slavă. Astfel din cele 43 de cronografe aflătoare azi în secţia manuscriselor de la Academia Română, 35 redau modele greceşti, iar 8 modele slave.

Modelele greceşti au fost două: *Cronograful lui Dorotei mitropolitul Monembasiei*, apărut în prima ediţie la Veneţia în 1631 şi *Cronograful preotului Matei Cigala*, tipărit tot la Veneţia, în 1650 (deşi titlul operei poartă data 16371). Ambele au un izvor comun: aşa zisa *Cronică din 1570*, scrisă în limba greacă populară şi numită astfel deoarece duce povestirea până în acest an.

Traducătorii români urmează în special cronograful lui Dorotei al Monembasiei, iau însă unele pasagii şi din cronograful lui Cigala, aşa încât manuscrisele pe care le avem astăzi – şi din care cel mai vechi (Nr. 3517 Ac. Rom.) este din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, – reprezintă o combinaţie a acestora. Cunoaştem numele celui care a scris cea mai veche traducere păstrată

astăzi, a cronografului lui Cigala: e *Pătraşco Danovici*, fost «logofăt al treilea şi gramatio de scrisoare grecească» în Moldova; manuscrisul lui. Poartă o însemnare din anul 1689, Iunie 22; e probabil ca Danovici să fie chiar traducătorul în româneşte al cronografului.

Dintre operele istorice ale antichităţii, una singură a fost tradusă în veacul al XVII-lea: sunt «*Istoriile*» lui Herodot. La mănăstirea Coşula (jud. Botoşani), s-a găsit un manuscris din 1816 cuprinzând o copie a traducerii lor. Dintr-o propoziţiune intercalată în text, referitoare la cetatea Candiei ct *care nu o pot lua Turcii acum*», rezultă că traducerea s-a făcut cu prilejul unuia dintre asedii, deci sau în 1645 sau în 1649 sau, în sfârşit, în 1667 – 1669ă Numele

traducătorului nu e cunoscut: el ar putea fi Eustratie treti logofătul în cazul când traducerea datează din 1645 sau Nicolae spătarul Milescu dacă ea s-a făcut în anii 1668 – 9, când acest boier se află iarăşi în ţară; amândoi erau buni cunoscători ai limbii greceşti. Problema nu e lămurită; de altfel nu s-a făcut încă o cercetare temeinică asupra textului românesc al «Istoriilor".

Miron Costin traduce din latineşte înainte de 1675, sub titlul: «*Istoria de crăiia ungurească, de când şi cum au căzut pre mâinile Turcilor*», partea a doua a lucrării lui Laurentius Toppeltin, *Origines et occasus Transylvanorum* (Lyon 1667), aceea în care tratează despre «revoluţiile» din Ardeal. Traducerea este, în general, corectă ca fond şi reuşită ca formă.

Din veacul al XVIII-lea, încep să se traducă operele istorice şi geografice, alcătuite de contemporani în apus. Printre cele dintâi care pătrund la noi sunt acelea ale lui *Voltaire*. Atât generalul rus Bauer care a luat parte la războiul din 1768 – 1774 cât şi francezul Carra, secretarul şi bibliotecarul voievodului Grigorie Ghica (1775 – 1776) afirmă că operele marelui scriitor francez erau cunoscute în Ţările Româneşti cel puţin de tinerii boieri. Şi într-adevăr, găsim, în manuscrisul 499 al Academiei Române, traducerea făcută înainte de Mai 1772, a doua din lucrările acestuia anume: «*Le tocsin des Rois*» şi «*Traduction du poème de Jean Plokof, conseiller de Holstein, sur Ies affaires présentes*». Amândouă sunt un îndemn pentru creştini de a se uni contra Turcilor; ele elogiază pe ţarina Ecaterina şi

glorioasele armate ruseşti: au un caracter războinic. Numele traducătorului este necunoscut. Ceva mai târziu, în 1792, şi la Iaşi, arhimandritul Gherasim traduce în româneşte celebra operă a lui Voltaire «*Histoire de Charles*

Xllb. Şi aceasta a rămas tot ín manuscris (Nr. 17 al Bibliotecei Universităţii din Iaşi).

Generalul Bauer amintit mai sus a tipărit în franţuzeşte, la Frankfurt şi Leipzig, ín *i* 778, o preţioasă «*Descriere*» a Munteniei, cu date istorice, geografice şi etnografice. Lucrarea sa e tradusă în greceşte şi tipărită la Bucureşti, lucnjl isprăvindu-se la 17/28 Iunie 1789.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, constatăm şi cea dintâi traducere în limba română a unei opere de caracter geografic. Este Geografia lui P.

CI. Bouffier tradusă – mai exact prelucrată – după o ediţie italiană («Geografia Universale») de *Amfilohie, episcopul Hotinului*. Textul român servea ca manual în şcoala de la mănăstirea Putna, în anul 1777 – 1778, şi s-a tipărit sub titlul «*De obşte gheografie pe limba moldovenească*» la Iaşi, în 1795. În Transilvania, la Răşinari, lângă Sibiu, preotul Sava Popovici scria, în Martie 1785, textul traducerii româneşti a unei geografii ruseşti tipărite la Petersburg în 1759. Cine e traducătorul acestui text nu ştim; s-ar putea să fie chiar preotul Popovici. Cam în aceeaşi vreme trăia în Muntenia un alt cleric iubitor de geografie şi istorie, anume *Grigore Arhimandritul* care nu e tot una cu pedagogul Grigorie/ Moldoveanul, cum a crezut N. Iorga. El tipăreşte în 1798, la Bucureşti, un Triod a

cărui prefaţă, limpede şi plăcut scrisă, dovedind o aleasă cultură şi un simţ al limbii deosebit, cuprinde o serie de termeni geografici: «planită», «pol», «ochianuri» (oceane!), «noianul atmosferii», «meridian», «ecvator», «metahiri», etc, Vorbeşte de «aciastă grădină a Ţării Româneşti» care ajunsese în ultimul timp «maidan de războaie, zbor de oşti şi acoperite cu nori de lacrămi»; afirmă că am primit dreapta credinţă «din zilele marelui şi sfântului Constantin împărat"; despre Dositei mitropolitul arată că a fost un bun gospodar, lui datorindu-i-se, între altele, şi «tăiarea nelesnirii suişului la Mitropolie» adică a drumului săpat care a fost apoi atât de frumos lărgit în zilele noastre.

Cât erau de preţuite şi urmărite operele de geografie în ţările noastre se

poate vedea şi din numărul «prenumeranţilor» sau subscriitorilor care plătiseră anticipat preţul traducerii «*Gheografia sau scrierea pământului… Europa*, *Asia*, *Africa*, *America*», tăimăcită de «un iubitoriu de nçamul românesc» şi tipărită în 2 volume la Buda, în 1814 – 15. Ei sunt în număr de 486 din Muntenia, 460 din Moldova şi 385 din Ardeal şi Banat. Numeroşi, dar nu în aceeaşi măsură, sunt şi prenumeranţii unei alte lucrări geografice anume «*Descoperirea Americii*», alcătuită de «Ioann Hainrih Kampe», tradusa din nemţeşte de acelaşi anonim «iubitoriu de neamul românesc» şi apărută la Buda în 1816. Ei provin din oraşele: Iaşi, Roman, Focşani, Bucureşti, Făgăraş, Braşov, Sibiu.

În 1800 apare la Buda o «*Istorie universal adică de obşte*» tradusă de

medicul oculist I. Molnár din limba franceză după aceea a lui «signior Milot (Millot!), commembru Academii frânceşti din Lion». Pentru a reda textul în limba noastră, Moina? afirmă: «am împrumutat şi cuvinte de la maica noastră limba latinească".

Stăpânirea lui Napoleon şi în special perioada dramatică de la sfârşit au provocat în Europa o mulţime de scrieri dintre care o serie întreagă au fost traduse şi în româneşte şi tipărite la Buda în anii 1814 – 1815. Deşi numai la una din ele şi anume la «*întâmplările războiului Franţozilor*» (şic!) se precizează că e tălmăcită «de pre nemţie» – ne-o spunea şi forma «Franţozi» – cred că şi la celelalte – «*Trista întâmplare a cetăţii Dresda…*», «*Scurtă arătare despre luarea Parisului*», *a Napoleon Bonaparte, ce au fost şi ce*

iaste…», «*Vreadnica de pomenire biruinţă…*» asupra lui Napoleon în Rusia şi «*Arătare stăpânirei şi a caracterului lui Alexandru /…*» suntem, dacă nu la toate, dar la majoritatea lor, tot în faţa unor atari tălmăciri. Mai ales că la ultima din ele se precizează şi autorul: «I. D. F. Rumpf».

În 1820, apare la Iaşi, în 2 volume, «*Isloriea lui Numa Pompiliu, al doilea craiu al Romii*, tâlmăcită din limba franţuzească de dumnealui postelnicul Alexandru Beldiman şi dată în tipariu cu a dumisale cheltuială, spre podoaba limbii româneşti şi îndeletnicirea patrioţilor». Autorul e binecunoscutul scriitpr francez *Florian*. În prefaţă traducătorul Beldiman spune: «încă din cea mai fragedă vârstă a tinereţelor mele, т-ащ îndeletnicit întru tălmăciri din limba franţuzească întru acea româneaşc a Patriei mele». Şi îiţtr-

adevăr Alexandru Beldiman este unul dintre cei mai activi traducători ai epociiö

Lucrări privind gospodăria şi sănătatea. Spre sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul celui următor, constatăm o preocupare constantă îii ce priveşte *problemele de gospodărie*. Se tipăresc îndrumări pentru cultivarea de noi plante folosi*toare ca butiibacul şi cartoful sau pentru cultivarea în mai bune condiţiuni a celor cunoscute, pentru fabricarea din diferite substanţe, a zahărului – a cărui lipsă, în urma «blocului conti" – nental», decretat de Napoleon se făcea foarte simţită – pentru o mai bună lucrare a pământului, pentru îngrijirea vitelor, în sfârşit pentru învăţarea de diferite meşteşuguri. Paralel cu ridicarea niveluiui politic al maselor – în urma revoluţiei franceze –, se simte pretutindeni

şi nevoia ridicării nivelului ei economic şi sanitar, în vederea unui trai mai bun. Ecourile acestei preocupări ajung până în răsăritul Europei, în ţinuturile noastre, provocând traducerea sau prelucrarea în româneşte a o sumă de broşuri şi foi volante.

Prima lucrare în această direcţie – încă înainte de Revoluţie – este «*Economiea stupilor* acum întâi izvodită şi dată de Ioan Molnár doftorul de ochi în marele Prinţipat al Ardealului». Tipărită la Viena, în 1785, ea învaţă pe apicultori cum să scoată fagurii din «coşniţe», fără să mai omoare albinele, «acest obicei fără de milă”; cuprinde termeni tehnici luaţi «dintr-alte limbi», ei neexistând într-a noastră. Ceea ce mă face să bănuiesc că întreaga lucrare trebuie să fie o prelucrare, dacă nu o traducere chiar, a

unei broşuri similare străine. Tot Molnár publică la Sibiu, în 1808, ʋ «*Povăţuire cătră sporirea stupilor*». În 1794, apăreau la Lemberg, în Galiţia, «*Mijlociri… păntru strângerê foculuі*», de suedezul Nils Nyström; textul a fost «tâlmăcit din limba şveţască în nemţască şi moldovenească»; aceasta înseamnă că traducerea română s-a făcut nu direct de pe original, ci prin intermediul germanei.

Interesantă atât prin cuprins cât şi prin prefaţa în care se aminteşte de introducerea porumbului, năutului, anasonului şi a diferite «roduri şi poame» în agricultura noastră, este broşura «*Oarecare secreturi ale lucrării pământului şi ale meşteşugului* sădirit*…», apărută la Bucureşti, în 1796, Oct. 1. «Secreturile» sunt «tălmăcite dintru cУ carte a unui dascal vestit şi iscusit…» fără

să i se dea însă numele. Urmează în 1804, la «Liov» (Lemberg I) «*învăţătură despre sămănure inului*», în nemţeşte şi româneşte, textul român fiind o traducere a celui dintâi. În aceeaşi direcţie a cultivării textilelor, apare la Buda în 1810, «*învăţătura lui Carol Filibert de Lastririe despre sădirea bumbacului*; administraţia îngrijeşte ca simultan să se publice şi câte o ediţie germană, ungară şi sârbă a textului. În ce priveşte pomicultura şi viticultura, citǎm două broşuri, tipărite ambele la Buda. Cea dintâi poartă titlul: «*învăţătură pentru prăsirea pomilor*, scrisă deHaiqtl Franţisc, domnul Răşpacului şi Necsingului, a mai multe învăţate şi iconomiceşti soţietăţi împreună soţ». Iar cea de a doua: «*învăţătură despre agonisirea viţei de vie şi despre maestria de a face vin, vinars şi oţet*... de

abătul (abateleI) Ludovicu Mitterpacher».

Lipsa zahărului colonial, din trestie, în timpul războaielor napoleoniene, face pe Europeni să caute fabricarea lui din diferite plante şi produse locale. Se ştie că rezultatul final a fost extragerea zahărului din sfeclă; până să se ajungă aci însă, s-au încercat şi diverse alte procedee. Aşa se explică apariţia la Buda, în 1812, a doua broşuri, una cuprinzând o «*învăţătură de a face şirup şi zahar din mustul tuleilor de cucuruz*, după ce s-au cules cucuruzul de pre ei. Întocmită de D. Loan Nep. Neuhold», cealaltă «*Pentru facerea zaharului din mustureaţa* (adică seva I) *de jugastru*». Se ştie că şi astăzi încă, ţăranii din unele regiuni păduroase izolate întrebuinţează acest procedeu. O a treia broşură – 28 p. În 8° – în legătură cu produsul alimentar care avea gă

înlocuiască mierea, apare în anul următor, tot la Buda, sub titlul: “ Disertaţie… *despre zăhari*>v este traducerea lucrării lui J. Burger.

Eforturile oficialităţii europene pentru introducerea şi răspândirea cartofului suscită de asemenea o întreagă literatură. În româneşte se publică mai întâi o foaie volantă, datată 12 Iulie 1815 dar fără indicarea locului de apariţie, cuprinzând învăţături despre cultura cartofilor. Îi urmează, în 1818 Februarie 14, traducerea făcută de binecunoscutul boier Alexandru Beldiman, a lucrării germane a lui G. Christian Albert Rukert, sub titlul; «*învăţătură sau povăţuire pentru facerea pâinii cei de obşte mai neagră, pentru cea albă de casă, pentru făina cea spre întrebuinţarea bucatelor, pentru hrisi* (griş!) *şi altele; din cartoafle*.

Pentru sămănatul lor, *lucrarea şi păstrarea lor*», Un succedaneu al c art. or fulul, în vi-emuri de foamete, era aşa zisa «pită tătărască». O foaie volantă din 1815, fără indicarea locului, o descrie, arătând că rădăcina «pitei» are un «izu dulciu şi aşa de hränitör cât în Creame de lipsă numai cu aceasta pot trăi oamenii“.

Indicăm, în sfârşit, opusculul «tălmăcit după limba leşască e şi tipărit la Bucureşti, în 1806. De «Gavriil Vineţchi avgi başa», opuscul care, potrivit titlului, «cuprinde întru sine multe lucruri apre folosul a toată obştea, atât oamenilor cât şi dobitoacelor, cât şi pentru ceea ce vor sili cu toată inima a învăţa vreun meşteştig». Sunt o serie de sfaturi practice, experimentale, unele de caracter zootehnic.

În legătură tot cu zootehnia, apare la

Buda, în 1816, broşura «*învăţătură pentru ferirea şi doftoriia boalelor… vitelor*». Nu-se dă numele autorului, nici al traducătorului; acesta din urmă e însă un adept al şcolii ardelene; el întrebuinţează o serie de neologisme, dintre care citǎm: «sporadice» şi «contagioase».

Şi în domeniul *sănătăţii publice* se constată o activitate de propagandă îmbucurătoare. Cea dintâi lucrare în această direcţie, în româneşte, este «*învăţătura adevărată pre scurt a vindeca boala sfranţului*» adică sifilisul, tipărită la Sibiu, în 1803. Îi urmează, în 1804, tot la Sibiu, un «*Cuvânt pre scurt despre jiltuirea vărsatului*» explicând metoda vaccinării, descoperită nu de mult de inedicul englez Jenner. Autorul este «Mihail Naişteter (Neustädter 1), protomedicul în marele Prinţipat al

Ardealului» iar lucrarea a apărut mai întâi în limba germană. Acelaşi subiect îl tratează şi o foaie volantă tipărită la Sibiu în 1805, precum şi Ő broşură apărută la Chişinău, în Februarie 1816, sub titlul: «*învăţătură pentru ultuirea vărsatului*”; textul a fost tâlmăcit «din ruseşte în româneşte

Pentru readucerea la viaţă a celor înecaţi precum şi a celor asfixiaţi de gazele emanate în timpul fermentării mustului áau de gazele din fântâni, etc. Se publică la Sibiu, în 1807, o scurtă broşură (4 foi) cu învăţături sau sfaturi practice, – arătând cum trebuie practicată ct slobozirea Elngelui din grumazi» şi ce îngrijiri trebuie date.

Texte astrologice. *Calendare şi încercări de publicaţii periodice*. Textele astrologice adică textele care prevedeau

soarta omului şi vremea, plecândde la anumite – elemente sau manifestări – luna naşterii (*rojdanicul*), zodia (*zodiacul*), mişcările trupului sau ale diferitelor părţi din trup (*trepetnicul*), luna în care tună sau se cutremură pământul (*gromomicul*), etc. Au continuat să se bucure de favoarea nu numai a marilor mase, dar şi a păturei superioare/ E semnificativ că în una din primele tipărituri muntene din vremea lui Matei Basarab – miscelaneul din 1639 despre care s-a crezut mai înainte că ar fi fost imprimat la Alba-Iulia – două dintre texte sunt tocmai un *gromovnic* şi un *trepetnic*. O altă traducere de gromovnic – independentă de aceea apărută în 1639 – se face spre finele secolului al XVII-lea; o a treia, după un original grecesc, ni s-a păstrat într-o copie braşoveană din 1703.

Nu ştim când s-a tipărit prima ediţie

din *Gromomicul* «lui Iraclie împărat carele au fost numărătoriu de steale…”; a doua ediţie apare la Bucureşti în 1795; ea are la sfârşit un *Coliadnic*, tradus din slavă, adică o prevestire a vremii în anul următor, după ziua în care cade Crăciunul. Astfel, de pildă: «Duminică de va fi Naşterea lui Hristos, iarna va fi îndoită şi ploioasă; toamna vânturoasă; pre vremea secerişului vremi bună; şerpilor peirea; poame multe; miere multă; imblătitorilor puţin grâu…».

De timpuriu s-a simţit nevoia *calendarelor* adică a unor tipărituri care să arate în primul rând zilele în care cad *sărbătorile mobile* ale anului, în raport cu data Paştilor, apoi posturile şi, în genere, toate elementele cronologice.

La început, în vremurile de scumpete – şi de raritate a tiparului, ô-au alcătuit

calendare pe un număr mare de ani, o ută de jiildă, cum e calendarul tipărit în 1733 la Braşov, sau o Sută* doisprezece, cazul calendarului apărut la Iaşi în 1785. Mai târziu, începând de la finele secolului al XVIII-lea, s-au tipărit calendare *anuale*. Acestea din urmă, în afară de datele calendaristice, cuprindeau şi o serie de alte indicaţiuni. Dădeau astfel preziceri astrologice, în legătură cu zodia naşterii, reţete şi leacuri pentru boli, datele şi locurile unde se ţineau târgurile cele mari în ţară şi în ţările vecine, cursul banilor, mersul poştei şi alte ştiri folefcitoare. Calendarul devenea astfel *o mică enciclopedie practică*, foarte utilă, în special acelora care nu locuiau în centrele mari. Câteodată se adăugau şi bucăţi literare sau istorice, fie traduse din alte limbi, fie originale, dându-i astfel şi

aspectul de *magazin literar*.

Primul calendar de care se vorbeşte la noi în veacul al XVII-ea, este acela apărut la Sibiu în 1684. În acest an, episcopul Ştefan al Râmnicului scrie craibirăului din Sibiu să-i trimită «vro 2 călindare de ceale ce au ieşit estimp» «Nu avem mai multe detalii asupra lui, nu ştim sigur dacă. Era redactat în româneşte.

Constantin Brâncoveanu, a fost un cititor asiduu de calendare. El avea un cărturar anume, pe *Ioan Romanul* – câte odată îşi zice şi *Ioan Francul* – care-i traducea calendarele italieneşti, cu prognosticurile lor, *în româneşte*; ni s-au păstrat asemenea tra* duceri manuscrise pentru intervalul 1693 – 1704; avem şi un calendar manuscris în greceşte, pentru anul 1707. Niciunul n-a ajuns să vadă lumina tiparului, deşi acela pe 1693 era

redactat η acest sens, având gata chiar şi Cuvântul «cătră cetitori». Pe aceste calendare manuscrise, Brâncoveanu îşi face o serie de însemnări personale, *de taină*, unele sub formă de criptograme, nedescifrate încă; din ele se vede limpede sentimentul de ură înăbuşită pe care-l avea voievodul nostru faţă de unii meghistani din Constantinopol»

Tot pe vremea lui Brâncoveanu, mai circulau prin ţară, tipărite sau manuscrise, o serie întreagă de calendare; *italiene* – unul aparţinând stolnicului Constantin Cantacuzino şi cu «ex libris “ – ul acestuia a ajuns până în zilele noastre – apoi *ruseşti*, *germane*, *ungureşti*, *greceşti*, etc.

La 20 Februarie 1733 apărea la Braşov un Calendar românesc scos de dascălul Petcu Şoanul. În titlu citim: «acum întâi rumânesc alcătuit de pe cel

sârbesc… ca întru 100 de ani să slujască… fiind de un mare astrolog la Kiev scos, de un mare dohtor muscal s-au tălmăcit…». E o cărţulie în 4° mic, având 40 de foi. S-a afirmat că tot la Braşov ar fi apărut în 1737 un alt Calendar românesc, pe trei coaie, cu preţul de 60 de dinari exemplarul, scos de preotul român Petre din Şchei. Ultimii cercetători cred însă că e vorba tot de calendarul din 1733 şi că preotul şi cu dascălul Şoanul ar fi una şi aceeaşi persoană.

În Moldova prima tipăritură de acest fel este «*Calendariu pe 112 ani*», apărut la Iaşi, la 8 August 1785, prin îngrijirea protoiereului Mihail Strilbiţki şi a fiului său Policarp, care sunt şi autorii gravurilor ce-l împodobesc. Calendarul acesta, numărând 12 foi şi 273 pagine, este «scos din multe fealiuri de cărţi» şi

anume; din Biblie şi «Testamentul nou»; «din cartea lui Florin”; «din cartea lui Pedimontan doftorul”; «din Calendariul lui Petru împăratul Mos c vei“.

În Muntenia, nu ştim precis când a ieşit primul Calendar; în orice caz înainte de 1795 când apare un «*Calendariu acum a doao oară tipărit*», cuprinzând 23 de foi în 8°.

Cu un an mai înainte, se tipăriseră simultan două calendare: unul la Sibiu sub titlul: «*Cărindariu rumânesc pe anul de la H s. 1794... pe Ardeal şi pe alte învecinate locuri întocmit...*», celălalt la Viena, intitulat: «*Calendariu la anul...* 1794... *făcut spre întrebuinţarea norodului slaveno-sârbesc şi rumânesc care se află în ţinuturile chesaro-creeşti a leaqii răsăritului...*». Sibiul va continua să scoată calendare anual, Viena va ceda însă locul

său *Budei* unde vor apare, începând din 1806 binecunoscutele şi mult răspânditele *Calendare de Buda*. Într-un asemenea calendar şi anume în cel dintâi, pe anul 1806, s-a tipărit începutul *Istoriei Românilor* de Samuil Clain, urmat apoi, în calendarele pe 1808 şi 1809, de începutul *Cronicii lui Şincai*.

Nici Bucovina n-a fost lipsită de calendare proprii. În 1809, românul *Vasile Ţintilă* scoate un calendar de perete – o foaie volantă deci, nu o broşură – la Cernăuţi; el continuă apoi, în anii următori, făcând să apară, în 1814 chiar, şi un calendar perpetuu sau veşnic. Se zice că activitatea lui ar fi durat până în 1846.

Sfârşitul epocii pe care o cercetăm vede şi primele încercări 4e a asigura apariţia unor periodice româneşti. În

1814, publicistul *Alexie Lazar* din Buda, care tipărise broşura «întâmplările războiului Franţozilor...» tradusă de el, adaugă la sfârşitul acestei broşuri un prospect de gazetă românească. El începe prin a arăta că «toate neamurile Evropei céle deşteptate...» au «gazete sau novele». Au «şi Grecii, ba şi Sârbii», tipărindu-le la Viena, numai noi, Românii, nu avem. Face deci apel să se înscrie prenumeranţi; dacă vor fi destui ca să acopere cheltuielile ti* parului, atunci va scoate «Novele» de două ori pe săptămână, câte o jumătate de coală... Preţul va fi de 20 de «florinţi nemţeşti ţ anual sau 30 lei în «bani turceşti». Apelul lui Alexie Lazar se vede însă că n-a avut succesul dorit, de vreme ce gazeta lui n-a apărut.

Peste doi ani, Ia 17 Iunie 1816, un alt român, *Teodor Racoce*, «k (esaro) k

(răiesc) translator românesc» în Lemberg, cere voie guvernului să scoată o foaie literară în româneşte. Dându-i-se voie, el tipăreşte, Ia 8 Martie 1817, un *Prospect* vestind apariţia foii. Pricini pe care nu le cunoaştem bine, dar probabil, în primul rând, lipsa, ca şi în cazul lui Alexie Lazar, a unui număr suficient de prenumeranţi, fac ca ioaia amintită să nu apară deocamdată. Dar, mai stăruitor – decât colegul său de la Buda, Racoce publică totuşi, peste trei ani, Ia Cernăuţi, «*Chrestomaticul românesc* sau adunare a tot feliul de istorii şi alte făptorii, scoase din autorii-dipe osebite limbi. Pe anul 1820. Partea întâia...». E un magazin literar, numărând 195 de pagine în 12°, cu traduceri din franceză, germana şi greacă. «Chrestomaticul» s-a oprit la această parte întâi; cea de a doua n-a mai apărut

niciodată.

Un pas mai departe, în această direcţie, face *Zaharia Carcalechi*, «ferlegheru de cărţi a crăeştii … tipografii din Buda». EI scoate, la începutul anului 1821, o revistă literară subtitlul: «*Biblioteca românească* întocmită în 12 părţi după numărul celor 12 luni, întâia oară tipărită pentru naţiea românească»… (192 ρ. +-14 foi în 12°). Dedicată «onoratului boieriu Gheorghie Opri an» care se arată «ou mari ajutorinţe spre cultivirea (sici) românească» – îi dăduse desigur o subvenţie importantă – «Biblioteca» are un cuprins amestecat: bucăţi literare («Lauzua şi Lydia» şi «Istoria de Sandford şi Merton»); subiecte de ştiinţe naturale («Despre muşte şi furnici»); un fragment din Istoria Românilor, făgăduindu-se, în cazul când

cititorii o vor dori, urmarea ei; date statistice; «un stih al lui **; un «lexicon» de termeni româneşti neobişnuiţi, etc. Se adaugă şi o gravură înfăţişând pe «Romulus strămoşu Românilor». După acest prim număr, urmează o lungă pauză de opt ani: publicaţia se reia abia în 1829, cu două «părţi», apoi 4n 1830 tot cu două «părţi, iar în 1834 cu alte nouă-». Au apărut deci în total în patrusprezece ani, patrusprezece «părţi», pe când planul iniţial prevedea un termen de zece ori mai scurt (patrusprezece luniI). «Biblioteca rotiianească» poate· fi socotită drept prima noastră revistă literară.

Ziare n-am putut scoate până la 1821. Abia după restabilirea domniilor pământene, vor apare, în Principate, primele foi româneşti: *Curierul românesc* al lui Eliade, · în Muntenia (1829) şi,

îndată după aceea, în acelaşi an, *Albina românească* a lui Asaki, în1 Moldova.

În schimb s-au citit ziare străine. În 1776, condica Vistieriei moldoveneşti menţionează suma de 69 lei pentru «gazăturile de la Braşov”; fără vreo specificare. La 10 Fevruarie şi. V. 1770, suma se ridică la 188,60 lei, dându-ni-se şi următoarele lămuriri în «e priveşte provenienţa: «Gazăturile: 60 lei ce s-au dat prin mâna dum (nealui) Sard ar Sauli pentru gazăturile de la *Englitera*, osăbit de alte peceţi gospod ce s-au făcut pentru alte gazături de la alte locuri. 127 lei 60 bani (în realitate sunt 128,601), cheltuiala gazăturilor pe 6 luni», tot prin Sărdarul Sauli, «însă: ÎS lei gazăta dintâi nemţească de la *Altona* (lângă Hamburg I); 13,60 al doilea gazătă de la Lacu (şic I), nemţăsc; 20, al treile gazăt, de la *Colonie* (Cologne,

Köln 1), iranţuzască; 20, al patrăle gazătă de la *Londa* (London!), franţujască; 20, al cincile gazătă de la *Utreh* (Utrecht I); 20, al şasăle gazătă de Arsa de *Viena*, nemţască; 17, al op tul e gazătă de *Doi-Pont* (Deux-Ponts, în Bavaria renană 1) franţujască». În 1805 – 6, cheltuiala pentru gazete se urcase la 805 lei; ea se plătea acum «prin Sinior Comisar Mosiiu Flori». În. Afară de cele specificate mai sus, s-au mai citit la noi: *Le Journal En cyclopédique* (1785), *Spectateur du Nord* (1802Le *Journal** *Littétaire*, *Mercure de France*, *V Abeille du Nord*, *Almanach des Dames*; apoi din Italia: *Notizie del Mondo*, *Îl Redatore italiano* (1803 – 4); în sfârşit din Germania şi Austria: *Journal de Frandort*, *La Gazette de Vienne*, etc.

Tiparul. Activitatea tipografică din ţările româneşti precum 4ji cea

determinată de Români în ţările străine, în răstimpul dintre 1601 – 1821, constituie, prin caracteristicile ei, una din manifestările de seamă ale culturii noastre; mai mult chiar, ea interesează direct întreaga – ortodoxie, nu numai aceea din Europa dar – şi cea, din Orientul apropiat. Într-adevăr, o analiză a tipăriturilor din acest răstimp arată că ele au avut în vedere, încă de la început, *întreg neamul românesc*; s-au adresat tuturor Românilor, de pretutindeni. Matei Basarab tipăreşte cărţi nu numai pentru Munteni dar pentru, Moldoveni, iar pe Ardeleni îi ajută să-şi întemeieze tipografie proprie. Mitropolitul Varlaam al Moldovei, imprimând «Răspunsul» său la Catechismul Calvinesc, se adresează «către creştinii den Ardeal, credincioşi pravoslavnici… * iubiţi creştini şi cu noi de

un niam Români”; în prealabil convocase un sinod al ierarhilor din Moldova şi Ţara Românească. Iar mitropolitul Simeon Ştefan, în prefaţa «Noului Testament» apărut în 1648 la Alba-Iulia – sau, cum se spunea atunci, la Bălgrad – arată că a tipărit această carte pentru Românii de pretutindeni şi anume într-o limbă aşa încât să o înţeleagă toţi. «Noi – scrie înaltul ierarh – derept aceea ne-am silit, den cât am putut, să izvodim aşa cum să înţeleagă toţi; iară, să (dacă l) nu vor înţelege toţi, nu-i de vina noastră ce-i de vina celuia ce-au răsfirat Românii printr-alte ţări, de şi-au mestecat cuvintele, de nu grăesc toţi într-un chip». Biblia lui Şerban Cantacuzino (1688) poartă chiar în titlul său indicaţia că «pentru cea de obşte priinţă, s-au dăruit neamului rumânesc», iar în prefaţa, iscălită de Dositheiu,

învăţatul patriarh al Ierusalimului, se precizează: «Rumânilor, Moldoveanilor şi Ungrovlahilor». Gheorghe Duca, voievodul Moldovei, în precuvântarea «Dumnezeieştii Liturghii», apărută la Iaşi în 1679, se adresează către «toată semenţia românească, tutinderia ce se află într-această limbă pravoslavnici», dăruindu-i tipăritura sa. Nu mai vorbim de publicaţiile corifeilor şcoalei latiniste, de la sfârşitul veacului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, care vorbesc mereu de *Dacoromani*, sau de traducătorii anonimi ai lucrărilor litarare, istorice, geografice şi economice din aceiaşi epocă, înfăţişaţi adeseori numai cu calificativul, caracteristic, «iubitori de neamul românesc“.

Acest aspect panromânesc al tipăriturilor îşi găseşte un corespondent în

privinţa meşterilor tipografi şi chiar a instalaţiilor tipografice. O sumă de meşteri trec dintr-o parte a pământului românesc într-alta, din Muntenia în Moldova şi viceversa, precum şi de pe un versant pe celălalt al Carpaţilor. Astfel, *Barbul Вucиreşteanul tipograful* care tipăreşte o Psaltire în Bucureşti, în 1748, fusese «ostenitor… la tot lucrul typografiei» din Rădăuţi, cu patru ani mai înainte (1744), imprimând acolo un Catavasier. Un *Sandul Bucureşteanul* tipăreşte, împreună cu un Grigorie Stanovici, în 1762, Evanghelia din Iaşi. În schimb, Penticostarul din 1753 şi Molitvelnicul din 1754, apărute ambele tot în Iaşi, au fost tipărite «de cucernicul între dieaconi *Ioan Simeonovici*, *tipo** *graf ardelean*» iar «Tălmăcirea celor şapte taine» din 1807, de către Silvestru monahul şi *Dimitrie Iliiavici Bucovineanul*,

La Alba-Iulia, Chiriacodromionul apărut în 1699 a fost tipărit «*de Mihai Iştvanovici tipograful din Ungrovlahia*», trimis de Constantin Brâncoveanu în acest scop. La Blaj cel care inaugurează tipăriturile în 1747, *Dimitrie Pandovici tipograful*, tipărise la Râmnicul Vâlcei cu zece ani mai înainte un Antologhion. Tot la Blaj lucrează în 1762, la un Catavasier, *Dimitrie Râmniceanul* – poate unul şi acelaşi cu Pând-o viei – iar în 1773, la o Psaltire *Petru Papavici* (şic)! *Râmniceanul tipograful*, ambii originari din Râmnicul Vâlcii. În schimb, găsim la Râmnicul Vâlcii în 1783, pe *Mihail Dir Sibiianul* care împreună cu Radul Râmniceanul «jăţuiesc» şi «diortosesc» deci culeg şi corectează lucrarea «Pilde Filosofeşti» tradusă «din limba cea proastă grecească». Mai înainte, în 1726, tipărise

la Râmnic o Bucoavnă slavo-română tipograful «*Ilie* de la *Cernavoda*». În ce priveşte instalaţiile tipografice, amintim că aceea românească din Alba-Iulia (la început în satul învecinat Prisaca I) a fost instalată de *popa Dobre* din Muntenia, trimis de Matei Basarab, după cum la instalarea primei tipografii bucureştene, la Mitropolie, în 1678, a lucrat, un *Chiriac ieromonah tipograf de la sfânta mănăstire Agapia* (judeţul Neamţ) împreună cu «Nicodim ieromonahul de la sfânta mănăstire Brâncoveni» (judeţul Romanaţi). La Rădăuţi în 1744 «meşter mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou» a fost *Grigore Stan Braşoveanul*.

Dar pe lângă întregimea neamului românesc, foarte multe din tipăriturile răstimpului 1601 – 1821 privesc şi *întreaga ortodoxie*. Chiar în prefaţa celei

dintâi tipărituri a sa – Molitvenicul slavon din 1653 – Matei Basarab spune că-l face dar tuturor binecredincioşilor «fie Moldovlahi şi Ungrovlahi, *Ruşi*, *Sârbi şi Bulgari*. Pe bună dreptate, putea deci scrie călugărul catolic Franci se Marcanich, la 10 August 1637, că «Matei Vodă… are de gând a retipări cărţile bisericeşti de rit oriental de care se servesc preoţ şi călugării din principathl său şi din multe alte provincii precum: Moldova, *Rusia*, *Bulgaria*, *Serbia*, *Rascia*, *Herzegovina*, *cea mai mare parte din Tracia şi din Macedonia până la Sfântul Munte*». Doamna Elina, soţia lui Matei Basarab, tipăreşte pe socoteala ei un Triód – Penticostar sârbesc în 1649; la Râmnic, apare, Iα 1755, o *Gramatică slavonă* «spre folosul şi trebuinţa tinerilor sârbi, doritori de studii temeinice în ale dialectului

slavon”; tot. Acolo se tipăreşte în 1761, în slavoneşte, o ч *Pravilă de rugăciuni*, a sfinţilor luminătorilor sârbeşti… pentru slujba sfintelor mănăstiri şi biserici sârbeşti, ca amintire şi ca exemplu spre imitare pentru poporul sârbesc». Constantin Brâncoveanu face tipăriturii pentru Arabi; el trimite tipografii şi tipografi în Georgia, la Tiflis şi în Siria, la Alep; tot pentru Arabi se tipăresc două lucrări la laşi, în 1746, sub Ioan Mavrocordat. Am tipărit chiar şi pentru Turcii creştini din Asia Mică, Siria şi Palestina, patru lucrări în cursul veacului al XVII Mea. Primele două, «Proschinitarul Ierusalimului şi a toată Palestina» şi «Vecernia mică» apărute ambele în acelaşi volum la Bucureşti, în 1701, formează cea mai veche carte tipărită în turceşte din câte se cunosc astăzi; cea de a treia

poartă titlul «învăţătură creştinească», Bucureşti 1768, iar cea de a patra, în acelaşi loc şi an, este o traducere a epistolei enciclice din August 1727, a lui Paisie, patriarhul Conatantinopolului, pentru ajutorarea Sfântului Mormânt. Tuspatru lucrările au apărut *în turceşte*, dar cu caractere greceşti. În sfârşit, la Râmnicul Vâlcii, apare în 1806, *prima tipăritură în limba bulgară*, un «Chiriacodromion adică nedelnic. Învăţătură pentru toate Duminicile în bisericele ortodoxe la evangheliile ce se citesc peste tot anul…». La numeroasele cărţi în limba slavă veche bisericească – cele mai multe: 59 dintre care 35 slavo-române –, în limba sârbă, bulgară, rusă, georgiană, arabă şi turcă, trebuie apoi să se adauge *foarte bogata serie de cărţi tipărite în greceşte*, la Bucureşti, Iaşi,

Târgovişte, Râmnic şi Snagov: 119 de toate, dintre care o minoritate bilinguă (greco-române, greco-turce, etc.). În capitalele Princir patelor s-au înfiinţat chiar, în mai multe rânduri, *tipografii speciale greceşti*, care tipăreau numai astfel de cărţi, (vezi mai jos, p. 906). Adăugăm şi tipografia din Moscopole, vestitul centru aromânesc, unde de asemenea s-au imprimat o serie de cărţi în greceşte. Patriarhul Antiohiei, lăudând pe Constantin Brâncoveanu, îi spunea că tipăreşte pentru patru neamuri: Greci, Români, Arabi, Georgieni; din cele de mai sus se vede în & a că afirmaţia înaltului ierarh era incompletă: evlaviosul domn a procurat cărţi *bitregei ortodoxii*. Această trăsătură se poate aplica şi altor voievozi români din răstimpul cercetat; ea constituie un element de mândrie a vechei

culturi româneşti. E singurul imperialism pe care neamul nostru l-a exercitat în trecut: imperialismul cultural, ţările româneşti fiind pentru întreaga lume creştină răsăriteană adevărate focare de cultură.

La suirea pe tron a lui Matei Basarab, Muntenia nu mai avea tipar de trei sferturi de veac. După ce scosese la Târgovişte, în 1558, un Triod Penticostar, Coresi se mutase la Braşov şi continuase acolo activitatea sa. Cărţile ajunseseră rare, şi din pricină că nu se mai tipăriseră altele noi, dar şi din pricina distrugerilor provocate de necontenitele războaie şi năvăliri. Una din cele dintâi griji ale lui Matei Basarab este deci înfiinţarea unei tipografii. Asupra împrejurărilor în care a putut să realizeze acest gând, ne dă lămuriri gospodarul voievod în prefaţa

primei sale tipărituri, Molitvenicul slavon apărut la Câmpulung, la 30 Iulie 1635. Luând cârmuirea – spune Matei – «am văzut cum că în întreaga mea ţară e foame şi sete, nu însă de pâine şi apă, ci, după proroc, de vădită hrană şi adăpare sufletească». Aceasta «din pricina împuţinării sfintelor cărţi», urmare a deselor năvăliri şi împresurări ale feluritelor popoare, «ale necredincioşilor şi chiar ale unor credincioşi – aluzie la Unguri, pe vremea lui Radu Şerban – care nu s-a dat în lături chiar de la «prădarea sfintelor biserici». A hotărât deci să facă «tipografie adică tiparniţă». A venit atunci la el «din ţările ruseşti», «un bărbat străin, cuviosul ieromonah… Meletie Macedoneanul». S-a sfătuit cu acesta şi cu un tovarăş al lui, «bărbatul ieromonah Nectarie numit Pelagonianul» şi i-a trimis

pe amândoi, împreună cu «feciorul nostru credinciosul Ştefan, zis «Umblă iute»… după tiparniţă, în Rusia Mică», dându-le banii trebuitori, scrisori şi daruri către Petru Movilă, Mitropolitul Kievului, precum şi scrisori către judeţul şi ceilalţi cârmuitori ai Kievului. Ajunşi acolo, trimişii au obţinut, pe bani, «*tiparniţa… întreagă, desăvârşită, cu litere de cinci feluri, de asemeni şi tipograf iscusit dimpreună cu ea, anume Timotei Alexandrovici Verbiţki şi cu аЦИё*, cărora – continuă Domnul – şi loc hotărât pentru aceasta le-a arătat oraşul numit Câmpulung şi le-am poruncit acolo a vieţui şi a se hrăni, a se îmbrăca şi *a se folosi de darea oraşului şi în alte cheltuieli de meşteşug a o întrebuinţa*. Deci după săvârşirea instrumentelor de lemn trebuincioase meşteşugului» a început

lucrul şi prima carte tipărită a fost molitvenicul amintit mai sus. În încheiere, Matei roagă pe urmaşii săi la tron *să păstreze tipografia*, «căci este bogăţia mai de preţ şi mai cinstită de cât toate bogăţiile pământeşti» şi să se silească a tipări cărţi, înmulţind «sămânţa sfântă ce este cuvântul lui Dumnezeu“.

Molitvenicul din 1635, la a cărui tipărire a privegheat – a fost «ispravnic» cum se spunea pe atunci – marele vornic Ivaşco Băleanu, (boier cărturar deci I), a apărut şi într-o altă ediţie, singura deosebire fiind că prefaţa cea de a doua, aceea *către* Matei Basarab, în loc să fie iscălită de Băleanu, poartă numele lui «Ioan Glebcovici adunător aşezător de cuvinte» (zeţar!), unul din însoţitorii lui Timotei Verbiţki, ucrainean ca şi acesta. Verbiţki a stat în Muntenia până în 1642,

când găsim în locul lui pe un alt ucrainean, pe *Ivan Kunotovici*, care condusese tipografia mănăstirii Braţca din Lwów. Ei au format câţiva ucenici la noi: cunoaştem numele lui Procopie, Preda şi Radu Stanciovici (fiii lui Stanciul I) şi ale lui Teodor şi Lupin Dimitrievici.

Odată cu tipografia şi cu meşterii s-au adus şi modele pentru tipărituri, atât texte – tipărite la Kiev şi Lwów – cât şi gravuri. Astfel, de pildă, gravurile «Evangheliei cu învăţătură» din 1642 reproduc întocmai pe acelea ale Cazaniei apărute la Lwów în 1606.

Tipografia din Câmpulung şi-a continuat activitatea până spre sfârşitul domniei lui Matei Basarab, scoţând în 1642 «învăţături preste toate zilele» în româneşte, în 1643 un Antologhion slavon iar în 1650 o Psaltire, tot slavonă.

Începând din 1637, există însă şi o α două *tipografie munteană*, la mănăstirea Govora; meşter tipograf este chiar egumenul mănăstirii, acel «cuviqs ieromonah ş... Meletie Machedoneanul» de care a fost vorba mai sus. În prefaţa primei tipărituri de aci – Psaltirea slavă apărută la 30 Ianuarie 1637 – Meletie spunea: «m-am aprins de dragoste pentru acest meşteşug al tipografiei când am primit haina călugărească, în Sf. Munte al Athonului, în marea lavră călugărească numită mănăstirea Zograf». Tipografia şi-a continuat activitatea câţiva ani la Govora, mutându-se àpoi, între 28 Septembrie 1642 şi sfârşitul lui 1642 la Dealul unde prima tipăritură poartă data 2 Septembrie 1643 (anul începea cu luna Septembrie 1). De la Dealul, ea se mută din nou la Târgovişte; în acest ultim loc începe, la 27

Martie 1648, şi se termină, la 7 Iunie 1649, tipărirea «din porunca şi cheltuiala doamnei Elena ѣ a unui Triod – Penticostar slavonesc, destinat Sârbilor.

De sub teascurile celor două tipografii au apărut, între 1635 şi 1652, o serie de 23 de cărţi; 21 din acestea sunt de caracter bisericesc; dar chiar şi celelalte două, Pravilele de la Govora (1640) şi Târgovişte (1652), de caracter juruidic, se referă mult la treburile bisericeşti.

În Moldova, n-a existat tipar până la Vasile Lupu. Se pare că Miron Vodă Barnowski (1626 – 1629) care ajutase cu bani refacerea imprimeriei Frăţiei Ortodoxe din Lwów, distruse de un incendiu, voise să-l introducă; mazilirea lui l-a impiedecat, probabil, să-şi realizeze gândul. Lacuna e împlinită de Vasile Lupu.

Acesta aduce, tot cu ajutorul lui Petru Movilă, o tipografia de la Kiev şi o instalează la Iaşi, la mănăstirea Trei Ierarhi. Literele – slave şi greceşti – sunt turnate la Lwów, la Frăţia Ortodoxă de acolo, care depindea tot de Petru Movilă. La 20/30 Decembrie 1642, ies de sub teascuri primele două tipărituri: *Decretul sinodal al lui Partenie*, în greceşte, redând concluziile sinodului ortodox ţinut la Iaşi, şi un *Catehism*, în slavoneşte, care nu ni s-a păstrat însă decât în două copii manuscrise ruseşti din veacul al XVIII-lea. Urmează, în 1643, prima carte moldovenească, vestita Cazanie a lui Varlaam (vezi mai sus, p. 863). Conducător al tipografiei era ucraineanul *Sofronie Pociaţki*v el avea în acelaşi timp şi calitatea de egumen al Trei Erarhilor şi aceea de director al Şcolii Superioare

înfiinţate de Vasile Lupu. Venea de la Kiev unde avusese, tot aşa, o triplă însărcinare: egumen al mănăstirii Braţca (Frăţia I). Rector al colegiului de acolo şi director al tipografiei de la lavra Pecerska. La Iaşi s-au tipărit, în vremea lui Vasile Lupu, numai şapte lucrări, mai puţine aşadar ca în Ţara Românească.

În Transilvania, tiparul românesc care încetase în 1588, pe timpul fiului lui Coresi (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 604), este reluat peste o jumătate de secol, cam în aceiaşi vreme în care e introdus în Moldova. Reluarea s-a făcut, desigur, în legătură şi cu propaganda calvină sprijinită de principele Gheorghe Rákóczy I; cred însă că a fost şi un îndemn propriu al Mitropolitului Ardealului, Ghenadie, impresionat de activitatea tipografică din Muntenia. Căci în această vreme, aşa cum

vom vedea, acţiunile culturale într-una din ţările româneşti trezesc ecouri în celelalte, provoacă iniţiative similare. E începutul unui proces de interferenţă culturală care va merge uneori accentuându-se, alteori regresând, *fără însă a se mai întrerupe vreodată* şi care va atinge maximum de dezvoltare în veacul al XIX-lea, în preajma Unirii.

Prima tipăritură certă a noii tipografii româneşti din Ardeal este *Catehismul calvinesc*, apărut în 1640. Întrebuinţăm calificativul de «certă» de oarece publicaţia din 1639, în româneşte şi slavoneşte, cunoscută sub numele de «Paraclisul Precistei», nu pare, după ultimele cercetări, a fi fost tipărită la Prisaca, unde a funcţionat în prinlele timpuri tipografia ardeleană, ci la Govora, în Ţara Românească. Din titlul

Catehismului aflăm că «meşterul tiparului a fost popa Dobre di în Ţara Muntenească» şi că imprimarea, în «sat în Prisac», a durat de la 5 până la 25 Iulie. Tipografia românească din Ardeal s-a întemeiat, pe vremea lui Gheorghe Rákóczy I, *cu literă şi meşter trimise de Matei Basarab*; în schimb însă, până la înfiinţarea fabricei de hârtie de pe valea Oltului, în preajma Călimăneştilor, prin 1644 – 1645, hârtia tipăriturilor muntene. (Pravila 1640, Evanghelie învăţătoare 1642) provine din Ardeal.

De la Prisaca, tipografia s-a mutat curând la Alba-Iulia; aci apare în 1641 o «Evanghelie cu învăţătură», apoi o serie de alte tipărituri bisericeşti, dintre care cea mai însemnată este Noul Testament (1648); şirul îl încheie, cum îl şi începuse, o tipăritură *calvină*, anume replica la

«Răspunsul» lui Varlaam, apărută în 1656, Iunie 25, sub titlul «Scutul catichizmuşului». Demn de subliniat este faptul că toate tipăriturile din Ardeal în această epocă se fac *numai în româneşte*, aşa cum cerea de altfel, calvinismul. Reluată cam în aceeaşi vreme (în Muntenia în 1635, în Ardeal în 1640, în Moldova în 1642) activitatea tipografică românească se întrerupe aproape simultan, spre sfârşitul celor trei domnii contemporane: în Moldova în 1651, cu o «Bucoavnă» în greceşte, în Muntenia în 1652, cu o «Târnosanie» în slavoneşte şi româneşte, în Transilvania în 1656, cu «Scutul catichizmuşului». Domniile scurte ce au urmat, cu luptele, răscoalele şi frământările lor, n-au îngăduit continuarea acestei activităţi atât de folositoare. Întreruperea durează *cam un sfert de*

*veac în tus** *trele ţările*, paralelism ce merită iarăşi a fi remarcat.

Reînceperea activităţii tipografice are loc atât în Muntenia cât şi în Moldova, în timpul stăpânirii lui Gheorghe Duca, voievodul iubitor de fast şi de cultură, dar şi de arginţi. Vechile tipografii, ale lui Matei Basarab, se risipiseră, se vede; de aceea se face una nouă «de iznoavă», de către Mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei care o aşază la Mitropolie, în Bucureşti. În prefaţa primei cărţi ce apare aci: «Cheia înţelesului» (1678), înaltul ierarh arată că vrând – după expresia biblică – să sporească talantul ct între neamul mieu rumânesc... apucatu-m-am şi cu multă usârdie am nevoit şi dascăli de tipografie am adus în sfânta şi de Dumnezeu păzită mitropolie a scaunului Bucureştilor. Şi i-am aşezat şi de iznoavă tipografie adică

typariu de tipăritul cărţilor am rădicat, cu toate meşteşugurile câte au trebuit...». «Cheia înţelesului» este o traducere, făcută de «dascăli învăţaţi», a predicilor lui Ioanichie Galetovski, arhimandritul Cernigovului" apărute la Lwów în a doua ediţie, în 1665.

Tipografia mitropolitului Varlaam – *prima tipografie bucureşteană* – şi-a continuat activitatea sub Şerban Cantacuzino – când se pune sub tipar vestita «Biblie» – şi sub Constantin Brâu-» coveanu. Acesta din urmă a arătat o deosebită înţelegere artei grafice; se poate spune, fără exagerare, că tiparul românesc cunoaşte, sub învăţatul şi nefericitul voievod, cea mai frumoasă înflorire a sa din tot răstimpul dintre 1601 – 1821. Într-adevăr, pe vremea stăpânirii lui lucrează în Muntenia, *cinci* tipografii şi

apar cărţi nu numai în limba română, greacă şi slavă bisericească, dar şi în limba arabă şi turcă. Pe deasupra, se trimit tipografii şi meşteri în Georgia, la Tiflis şi în Siria, la Alep.

Cele patru tipografii din ţară, *nou înfiinţate*, se aflau la episcopiile de Buzău şi Râmnic, la mănăstirea Snagov şi în vechea reşedinţă a ţării, la Târgovişte. Tipografia din Buzău, de la Episcopie, scoate ca primă tipăritură, la 3 /13 Decembrie 1691 «Pravoslavnica mărturisire», o carte bisericească, tradusă din greceşte, din porunca voievodului, de către Radu Greceanu. Cu privire la înfiinţarea acestei tipografii, aflăm unele detalii în prefaţa «Octoihului» apărut în 1700, prefaţă alcătuită de Mitrofan, episcopul de Buzău…: «Meşteşugul acesta al tipografiei meale – spune înaltul ierarh

adresându-se lui Brâncoveanu – *care den tinereţele meale multe locuri umblând şi cu multă osteneală câştigându-l*, eşti Măriia Ta pricina de s-au pus la bună tocmire precum pohtiiam, şi se dă şi la ceilalţi ai noştri fraţi á… Care tipografie, măcar că, cu ajutorul lui Dumnezeu, *pren mâinile mele s-aur făcut*, iarăde la Măriia Ta îi iaste însufleţarea (şic I) şi viaţa ş pentru aceia se cuvine să se zică că iaste tot a Mariei tale». De aceia, chiar în titlul primei cărţi apărute aci, se spune: «Tipăritu-s-a în *tipografiea domnească*, la Episcopia de la Buzău».

Tipografia de la mănăstirea Snagov s-a înfiinţat la sfârşitul anului 1695 sau în primele zile din 1696, de oarece, la 6/16 Februarie 1696, apare cea dintâi tipăritură – «Pârgă şi roadă nouă», cum spune prefaţa – *Slujba sfinţilor Constantin*

şi Elena, o carte în 4°, având numai 42 de pagini şi 4 foi. Din aceiaşi prefaţă aflăm că lucrul s-a făcut «cu purtarea de grijă a cinstitului… părinte şi înduratului dascăl, a lui *Anthim Ivireanul*». Cheltuiala înfiinţării acestei noi tipografii a suportat-o Brâncoveanu; ne-o spune fostul egumen al Lavrei de la Muntele Athos, Galaction Vidali, în prefaţa Antologhionului ce tipăreşte la Snagov, în Ianuarie 1697. Adresându-se voievodului, el îi arată că a imprimat cartea «în tipografia ce aţi fundat cu propria voastră cheltuială şi îngrijire în această ţară». De aceea în titlul lucrării «Carte sau lumină», apărută în 1699, tipografia de la Snagov e calificată, întocmai ca şi cea de la Buzău, drept «domnească». Conducătorul şi sufletul tipografiei era însă învăţatul Anthim Ivireanu care, asemenea lui Mitrofan

episcopul Buzăului, cunoştea din proprie experienţă meşteşugul tiparului, pe deasupra se pricepea şi în gravură. Când el devine episcopul Râmnicului, constatăm că începe a funcţiona şi acolo o tipografie; cea din Snagov nu mai lucrează după anul 1701, deoarece în 1702,1703 şi 1705, Aprilie 2 /13, Anthim scoate o serie de tipărituri *la Bucureşti* (vezi şi fig. 59).

Tipografia din Râmnic, înfiinţată prin stăruinţa aceluiaşi Anthim, începe a publica în 1705. În acest an apar aci trei lucrări, dintre care una în greceşte: «*Tomul Bucuriei*» iar două în româneşte: o *Evanghelie şi* un *Anthologhion*. Tustrele sunt lucrări mari, în folio sau în quarto, şi voluminoase (respectiv 640 p. +18 foi; 406 foi; 406 foi) aşa încât e probabil ca tipografia săîşi fi început lucrul încă în 1704. Mai ales că lucrarea în greceşte a

apărut în Septembrie 1705 adică, dacă socotim după era bizantină, în *prima* lună a acestui an. În cazul când a pornit lucrul totuşi în 1705, atunci ea a trebuit să aibă un personal numeros, mulţi lucrători.

Cea de a patra tipografie nouă din timpul lui Brâncoveanu se înfiinţează la «Mitropolia» din Târgovişte. Prima publicaţie cu dată certă ce este de sub teascurile ei, este *Serviciul bisericesc*, în greceşte, un volum masiv de 1607 pagini, apărut în August 1709; în titlu se spune că a scos-o Anthim Ivireanul – ajuns acum

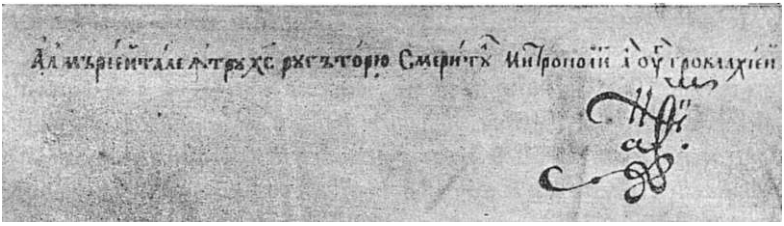

Fig. 59.

— Iscălitura autografă a lui Anthim Ivireanul. Rândul de deasupra are următorul cuprins: «Al Mariei Tale întru Hristos rugătorlu smeritul mitropolit al Ungrovlahiei» (Biblioteca Academiei Române, Secţia manuscrise).

Mitropolit al Ungrovlahiei – teu cheltuiala şi *cu tiparul său* Prin urmare şi aci, în vechea capitală a ţării, ca şi la Snagov şi Râmnic, imprimeria îşi leagă numele de pasionatul tipograf şi editor care a fost georgianul Anthim, cel venit din îndepărtata Ivirie sau Iberie a Caucazului. Tot la Târgovişte a apărut un *Evhologhion*, între 1708 şi 1712; s-ar putea ca el să reprezinte *prima* tipăritură din noua serie, de la Târgovişte; găsirea unui exemplar complet, cu foaia de titlu, ar rezolva problema. Semnalăm, de asemenea o * *Alexandrie»,* în româneşte,

poate în 1713; locul apariţiei, ca şi anul, nu e sigur; de existenţa acestei cărţi ne vorbeşte Del Chiar o, italianul care a trăit ani de zile ca secretar al Domnului la curtea munteană.

Nu e cazul şi nu e nici cu putinţă să înşirăm aci toate publicaţiile apărute în timpul domniei lui Brâncoveanu; vom spune numai că, sub stăpânirea lui, cele cinci tipografii muntene au scos de sub teascuri *optzeci de lucrări*, în şase limbi, afară de lucrările cu locul de apariţie nesigur şi de cele imprimate cu ajutorul Domnului în Orientul apropiat, la Tiflis şi la Alep (vezi şi fig. 60 şi 61).

În Moldova, tiparul se reia în 1679, când în luna Mai se isprăveşte de imprimat t *Dumnezăiasca liturghie*» în româneşte, la Mitropolia din Iaşi. La sfârşitul cărţii, care numără 186 de foi, o

însemnare arată numele meşterilor «carii au trudit: S tancul faurul au lucrat peceţile» – adică, am zice azi, gravurile – iar «Vasilii Stavniţkii» a fost «tipograf». Dacă cel dintâi pare a fi român, cel de al doilea, judecând după nume, ni se înfăţişează ca ucrainean. Cu privire la împrejurările în care s-a putut relua tiparul în Moldova, aflăm unele lămuriri în titlurile a doua tipărituri din anii următori. În «*Viaţa şi petrecerea svinţilor*» apărută la 27 Octomvrie 1682, se spune că imprimarea s-a făcut «în tiparniţa svintei mitropolii în Iaşi, *la care tiparniţă ne-au agiutorit de la Mosc svinţiia sa părintele nostru patriarhul Ioachim*». Iar în titlul «*Parimiilor preste апь* apărute la 7 Octomvrie 1683, se spune: «în tiparniţa ţară (i) *ce ne-au dăruit sfinţia sa părintele nostru fericit Ioachim, patriarhul de*

slăvită patrierşiea a Mosculuі, milostivitul Dumnedzău să-l blagoslovească». Rezultă deci că am avut în această împrejurare, sprijinul efectiv al patriarhului Moscovei, Ioachim, aşa cum la introducerea tiparului în Moldova, це-а fost de mare ajutor mitropolitul Kievului, Petru Movilă.

La un an după reluarea tiparului românesc, se pune la cale şi înfiinţarea unei tipografii speciale greceşti la Iaşi, *prima de acest fel din Principate*. Iniţiativa a avut-o Dositeiu, patriarhul Ierusalimului, aflător atunci în capitala Moldovei. Iată ce relatează el: «… În anul 1680 fiind la Iaşi, şi văzând pe Moldoveni că au tipografie, iar Grecii nu, muream de necaz. Iar Dumnezeu… săvârşitorul celor bune, ne aduce pe un Român, ieromonah, anume Mitrofan, şi i-am dat şase zeci de lei *şi ne-au construit o tipografie nouă* şi deci îi

dăm cheltuielile şi hârtie, trimitem şi cartea lui Nectarie în contra primatului Papei şi, contrar aşteptării noastre, se *tipăreşte*... Ni s-a părut lucrul plăcut. Şi aflându-ne în anul c1683 la Adrianopol, am trimis la Iaşi şi am dat spre imprimare *şi* cartea lui Simeon din Tesalonic. Am trimis şi scrisori lui Duca Voievod». Amjbele cărţi de care aminteşte Dositeiu au apărut iântţ-adevăr, în tipografia. Grecească instalată în mănăstirea Getă

Fig. 60.

— Tipăritură Drâncovenească: · Sfânta şi Dumnezeiască Evanghelie», tipărită la mănăstirea Snagov № 1697 (Biblioteca Academiei Române).

Ţuial lângă Iaşi, prima în Iulie 1682, cea de a doua intitulată *în*

Flg. 61.

— «Dumnezeiască Liturghie», text grec şi arab tipărit în timpul lut Constantin Brâncoveanu, de Antim Ivireanul.

Contra ereziilor, în Octomvrie 1683. Tot aci s-a imprimat în 1685, de către Mitrofan, ajuns episcop al Huşilor, slujba sfinţilor martiri

Sergiu şi Bachu, bine înţeles, în4

greceşte. Înfiinţarea noii tipografii s-a făcut cu voia Domnului Gheorghe Duca, căruia Dositeiu patriarhul îi spune în prefaţa cărţii lui Nectarie: «te-ai încărcat de onoare prin înfiinţarea tipografiei greceşti». Poate că voievodul să-i fi dat şi unele ajutoare; cert este că existenţa a doua tipografii în Moldova, înfiinţate în timpul stăpânirii, îi satisfăcea t ighemoniconul», dorinţa de mărire şi fală. Cert este de asemenea că Duca – întocmai ca şi vecinul şi prietenul său Şerban Cantacuzino – a acoperit cheltuielile pentru tipărirea a o sumă de cărţi, cum e *Psaltirea slavo-română* din 11 Aprilie 1680 sau «*Molitvănicul de-nţăles** din 22 Mai 1681.

În Transilvania, după anul 1656, când a apărut «Scutul catichizmuşului», tipografia n-a mai funcţionat, desigur şi

din cauza vremurilor foarte grele care s-au abătut asupra Ardealului (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 358 – 362). Instalaţia a fost sau distrusă sau ascunsă. La 24 Mai 1667, principele Mihai Apaffy – urmărind şi vechiul plan de atragere la calvinism – porunceşte conducerii mănăstirii din Alba-Iulia să înfiinţeze *şcoală şi tipografie românească* şi să arate totodată cine e vinovat că acestea nu au luat naştere mai curând. Porunca n-are urmare; o revenire, peste şapte ani, nu e nici ea încununată de succes. Abia în 1683 constatăm, *în mod sigur*, existenţa unei tipografii româneşti, dar nu la Alba-Iulia, unde funcţionase mai înainte, ci la Sebeşul Săsesc. S-a afirmat că, mai înainte de această dată, şi anume în 1678, ar fi apărut *la Blaj*, un Ceaslov şi un Octoih în româneşte: exemplare ar fi existând în biserica din comuna Valea

Porcului, în Maramureş. Până la verificarea acestei afirmaţii, prin descrierea exemplarelor menţionate, ştirea nu poate fi primită ca sigură.

Prima tipăritură a noii tipografii româneşti din Ardeal este, cum era de aşteptat de altfel, o carte bisericească: *măicriiul de aur*, *carte de propovedanie la morţi*», tradusă din limba slavă. Imprimarea a durat de la 15 Martie până la 17 Septembrie 1683 şi s-a făcut, potrivit titlului, «în tipografiea noao», sub conducerea popei Ioan din Vinţi ct notarăşul săborului mare», meşter fiind «Daniil tipograful, *făcătoriul tipografiei noao*». De unde rezultă că acesta din urmă – care-şi zice şi «slugă mai mică şi plecată a sfântului săbor mare» – e cel care a făcut sau adus şi instalat teascurile şi celelalte scule trebuitoare.

La Sebeşul Săsesc, tipografia românească n-a zăbovit mult însă; chiar în anul următor ea se mută la Bălgrad sau Alba-Iulia, sediul anterior al tiparului nostru în Ardeal. Aci, apare, în 1684, un *Molitvenic*, urmat în 1685 de «Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare» iar în 1687 de un «Ceasloveţ», tot popa Ioan din Vinţ fiind conducătorul său, cum am fi zis dincoace de munţi, «ispravnicul» lucrului. Tipografia îşi continuă apoi activitatea la Alba-Iulia până în 1702, când apare ca ultimă publicaţie aci **Pânea pruncilor ь* al lui B aranyi, un fel de catehism şi bucoavnă în acelaşi timp, tradusă din ungureşte de «Duma Ianăş de la Borfa anti». E un răspuns catolic la «Bucoavna» apărută tot la Alba-Iulia în 1699, bucoavnă ce constituie primul abecedar românesc tipărit în Transilvania.

Odată cu perfectarea Unirii, tipăriturile româneşti de la «Bălgrad» sau Alba-Iulia încetează. După c Pâinea pruncilor» din 1702, nu mai apare aci nimic până în 1747, August 27, când se tipăreşte, sub formă de foaie volantă, o dispoziţie financiară a împărătesei Maria Tereza. O întrerupere deci de 45 de ani. În acest răstimp, apar sporadic câteva cărţi româneşti în diferite centre ale Ardealului. Astfel, la Cluj, un *Catehism* în 1703, şi apoi o *Bucoavnă*, tocmai în 1744; la Sibiu, tot un *Catehism* în 1709 – mai apăruse acolo în 1696 un *Ceaslovăţ* şi, mai înainte, în 1684, un *Calendar*, poate în româneşte, din care însă nu cunoaştem niciun exemplar. Un *Calendar* se tipăreşte de asemenea la Braşov, la 20 Fevruarie 1733, «alcătuit de pe cel sârbesc".

După ce sediul episcopiei unite se

stabileşte la Blaj şi după ce se percep dările necesare funcţionării ei (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 387), se instalează aci o tipografie românească, primul meşter fiind «Dimitrie Pandovici tipograful». În 1747 apare un *Triod* în româneşte; urmează o serie întreagă de texte şi lucrări de caracter bisericesc şi didactic în limba română şi latină; dintre acestea, trebuie relevate lucrările lui Samuil Clain şi în special *Biblia* lui (1795). Totodată, se imprimă şi ordonanţele oficiale împărăteşti, în limba română, mai târziu în română şi germană. În intervalul dintre 1747 şi 1818 au apărut la Blaj, în totul, 140 de publicaţiuni; faţă de cele 979 de tipărituri apărute în epoca fanariotă în tustrele ţările româneşti, ele reprezintă un coeficient de 14,30%.

În timp ce Uniţii aveau tipografia lor

din Blaj, ortodocşii nu dispuneau încă de o imprimerie proprie în Ardeal. La mai bine de două decenii după ce împărăţia le recunoscuse, în sfârşit, şi lor un episcop propriu, abia în 1789, constatăm la Sibiu existenţa unui tipograf privilegiat, Petru Bart, care avea dreptul a tipări cărţile «neuniţilor». El scosese în anul precedent, pe când nu obţinuse încă «privilegiul» de la împăratul Iosif al II-lea, o *Bucoavnă* în româneşte şi nemţeşte; în 1789 tipăreşte un *Catehism*, tot în româneşte şi nemţeşte, iar în 1790 un «*Ceaslov*» în româneşte. În această din urmă lucrare, Bart, într-o înştiinţare, spune: «Pravoslavnice cetitoriu 1 Dă laudă lui Dumnezeu că prin mila prea înălţatului… nostru împărat Iosif al doilea am dobândit atâta slobozenie, ca să pociu la legea grecească neunită de tot fealiul de cărţi a tipări…». Lui Petru Bart i-a

urmat, în conducerea tipografiei, fiul său Ioan; acesta scoate în 1802 un «*Calendar românesc vechi*"; în 1805 aminteşte pe tatăl-său ca «răpăosat".

Începând din 1805, există şi un al doilea centru tipografic pentru ortodocşi, – ce-i dreptul «neprivilegiat» la *Braşov*; aci apar, în acest an, trei lucrări de caracter religios şi didactic, tustrele pe cheltuiala lui «Constantin Boghici"; în anul următor acest mecenat român, împreună cu fratele său Ioan, posedă o imprimerie proprie în Braşov; ei continuă a publica, pe banii lor, o serie de cărţi religioase, până în 1816.

În mod sporadic s-au făcut tipărituri româneşti şi la *Abrud* în Munţii Apuseni. În acest loc a apărut în 1778 un *Osmoglasnic*, prin îngrijirea lui Eustatie Popovici, iar în 1818 o plachetă în versuri, de 10 pagini, cu litere latine şi ortografie

ungurească, având titlul: a Vérsu Kotr ane zi, în sztihuri alketuit, de Petru Furdui de la Abrudfalva, lá annul 1818,18 zilé December». Furdui era Moţ iar Cotroanţa, «o vână bogată de aur, descoperită la Roşia, lângă Abrud“.

În Muntenia, după Brâncoveanu, nu mai poate fi vorba de o eclipsă a tiparului, cum se întâmplă în Ardeal, în aceeaşi vreme. Cărţi se imprimă continuu; singura întrerupere mai însemnată este aceea din Bucureşti, în anii 1810 – 1816, determinată de războiul ruso-turc şi de urmările lui; dar şi în acest interval apar cărţi la Râmnicul Vâlcei. În capitală, tipografia a funcţionat mai tot timpul la Mitropolie. În 1741, cea de a doua ediţie a «*Inväßturei bisericeşti*» de Anthim Ivireanul se tipăreşte însă «în tipografiea şcoalei Văcăreştilor”; aceasta era

instalată, aşa cum aflăm dintr-o notă a *Liturghiei* apărute în 1742, «în mănăstirea Sf. Sava din Bucureşti», deci în faţa Universităţii, unde e statuia lui Mihai Viteazul. Pe de altă parte, «*Cazaniile*» lui Ilie Miniat se tipăresc, în 1742, «în tipografia cea noao a sfintei Mitropolii». De unde pare a rezulta că a fost o întrerupere în activitatea tiparniţei de la Mitropolie, întrerupere în timpul căreia a funcţionat însă o tipografie instalată la sf. Sava. În 1767 se înfiinţează în Bucureşti, cu banii voievodului Alexandru Scarlat Ghica, o tipografie specială, grecească, «a neamului ortodox al Romeilor» aşa cum citim pe coperta lucrării – Ορθόδοξος Ὁμολογία (Mărturisirea ortodoxă) tipărită în acest an. Instalaţia fusese adusă «din părţile frânceşti * (din Europa) «cu multă muncă şi mari cheltuieli» de către

«învăţatul Ioan Gheorghe Constantin», «în dorul de a se tipări felurite cărţi, pentru îndestularea ortodocşilor creştini». E prima tipografie specială, greacă, din Muntenia. O a doua – între timp se pare că precedenta se desfiinţase sau se stricase, poate în timpul recentului război ruso-turc – se constată în 1783, tot în Bucureşti. La 1 Martie, în acest an, apare în capitală un «*Abecedar mare*», în greceşte, despre care citim că a fost tipărit «în tipografia nouă» de către Nicolae şi Ioan Lazăr din Ianina. O notiţă, imprimată pe verso titlului, ne dă mai multe detalii: «S-a înfiinţat această tipografie a neamului pravoslavnic al Grecilor, sub strălucita ocrotire şi apărare domnească a prea înaltului şi piosului nostru Domn» (Nicolae Caragea 1), cu ajutorul şi îngrijirea prea sfinţitului al Ungrovlahiei, ca să se

tipărească slobod orice carte folositoare celor învăţaţi, şcoalelor şi bisericilor ortodoxe ale neamului nostru». Dar peste şase ani, în Februarie 1789, apare în greceşte, în Bucureşti, lucrarea vei căminarului Manolachi Persiano, *Faptele vitejeşti ale lui Mavrogheni*, tipărită «în tipografia înfiinţată de curând cu sprijin domnesc, de la Izvorul Tămăduirii de la Cişmea, în Bucureşti, de către Nicolae şi Ioan Lazăr din Ianina.» Tipografii find aceeaşi iar intervalul de timp prea scurt pentru ca să admitem crearea unei tipografii greceşti, credem că tipografia «înfiinţată de curând, cu sprijin domnesc» pe lângă ctitoria lui Mavrogheni (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 298), nu e decât vechea tipografie, de sub Nicolae Caragea, reorganizată şi mutată Sn alt loc. În sfârşit o nouă tipografie grecească – a patra în

ordine cronologică, socotind pe cele din 1783 şi 1789 ca două distincte – se constată în Bucureşti în 1820. În acest an apar în capitală mai multe cărţi greceşti – între altele două volume de tragedii – purtând pe copertă indicaţia: *я în tipografia de curând întemeiată în Bucureşti*». În acelaşi timp, exista «o tipografie românească, înfiinţată şi ea recent şi având drept t efori» sau conducători pe t Constantin Caracaş, doftorul poliţiei – adică al oraşului – Răducanul Clinceanul, biv vei stolnic» şi «Dimitrache Topliceanul, biv vei sluger». În această tipografie s-au tipărit, pe lângă texte religioase, şi cartea lui Paris Momuleanu, «*Rost de poezii adică stihuri*» în 1820.

Dintre celelalte tipografii muntene de pe vremea lui Brâncoveanu, tipografia

episcopală din Râmnicul Vâlcei a avut o activitate aproape continuă; sunt de semnalat numai două întreruperi Intre 1718 – 1723 şi între 1794 – 1805; în anul următor 1806 apare la Râmnic un *Chiriacodromion* în limba bulgară, prima tipăritură a vecinilor noştri de peste Dunăre. Instalaţia tipografică a fost reînnoită de episcopul Filaret, în ultima parte a anului 1782 (după 14/24 Aprilie, anul începând de la 1 Septembrie!) sau în prima parte a anului următor, deoarece lucrarea «*Sinopsis*» apărută în 1783, poartă în titlu indicaţia: *я în tipografia cea noao ce* s-au făcut cu cheltuiala prea sfinţiii sale“.

Tipografia din Buzău prezintă mari întreruperi: după 1704, când apare un *Apostol* în slavoneşte, mai întâlnim tipărituri aci tocmai în 1743 – 1747, apoi

în 1762 – 1768, în sfârşit în 1816. Intervalul de timp în care *nu* s-a imprimat e mult mai mare decât acela în care s-a imprimat, invers de cum s-a întâmplat la Râmnic.

În Târgovişte, după Brâncoveanu, se lucrează o singură tipăritură, în 1726: *Taina sfântului Botez*, în româneşte; nu ni s-au păstrat exemplare însă. Încolo, nimic până în 1821 când se imprimă aci o proclamaţie a lui Ipsilantiş

În 1766 apare un *Antologhion* «în sfânta Mitropolie în Bucureşti”; unele exemplare poartă însă menţiunea: «*în sfânta mănăstire Căldăroşani*» v se pare că e vorba numai de o ediţie de titlu, pentru cinstirea mănăstirii respective; că ar fi existat o tipografie la Căldăruşani – nu se mai cunoaşte nicio altă tipăritură cu asemenea indicaţie – pare puţin probabil,

deşi nu cu desăvârşire exclus (cf. Cazul mănăstirilor Dealul, Govora, Snagov, Neamţul!).

Nu pare probabilă nici existenţa unei tipografii la Brăila, întemeiată pe simplul fapt că «*Ponturile Păcii*», tipărite în urma tratatului de la Kiuciuk Kainargi, poartă, după iscălitura generalului Rumianţov, indicaţia, în limba rusă: «Iulie, 28 zile, anul 1784, *Brăila*». «Ponturile» au fost tipărite, după toate probabilităţile, în Bucureşti, la Mitropolie; menţiunea «Brăila» s-ar referi la locul unde a fost redactat manuscrisul respectiv, iar nu la acela al tipăriturii.

În legătură cu dezvoltarea tiparului muntean în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea trebuie menţionată şi *introducerea formală a cenzurii*, prin pitacul din 29 Februarie 1784 al lui Mihai

Sutzu. Şi dacă mai înainte cărţile se tipăriseră cu «blagosslovenia» – am zice azi autorizaţia – înalţilor ierarhi, de data aceasta se cere însă şi aprobarea expiesă a Domnului. «Fiindcă se cuvine a şti Domnia mea – scrie Sutzu Mitropolitului – cele ce se dau în tipar la tipografia grecească sau românească, cată cu acest pitac dăm Prea Sfiinţiei Tale în ştire, că de astăzi înainte, fără de a nu ne arăta P. S. Ta întâi cu anafora şi fără a nu se da întâi voia noastră, să nu cuteze tipografii nici vreun vivlion nici oarecare «altfel de scrisoare sau hârtie întâi veri cum a da în tipar…».

În Moldova, tiparul, reintrodus în 1679, are câteva întreruperi mai însemnate, până în a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741 – 1743). Astfel, *nu* găsim tipărituri în anii 1687 –

1693,1699 – 1713,1716 – 1725. Odată cu suirea pe tron pentru a doua oară a lui Mavrocordat, situaţia se îmbunătăţeşte. Domnul, constatând că nu erau îndeajuns cărţi de slujbă bisericească în româneşte, aduse mai întâi un stok din Muntenia, apoi dădu poruncă să se înfiinţeze tipografii nouă la episcopii. Porunca se îndeplini în ce priveşte episcopia de Rădăuţi: în 1744, apărea aci un *Catavasier* în titlu se specifică: «*în tipografia cea noao* a sfintei Episcopii Rădăuţului». Iar în titlul *Ceaslovului* apărut la 21 Septembrie 1745, se spune că a fost tipărit «cu osârdie răposatului kyr Varlaam, episcop Rădăuţului *întru a sa din nou făcută tipografie* din Rădăuţi». O notiţă finală a acestui Ceaslov ne dă şi numele celui care a instalat teascurile: «fiind meşter mare şi făcătoriu a tot lucrul tipografiei din nou

Grigore Stan Braşoveanul“.

Tipografia de la Mitropolia din Iaşi a fost reînnoită în două rânduri: odată, în anii 1754 – 1755, a doua oară în 1793. Cu privire la prima înnoire, aflăm unele date în titlul *Antologhion*-ului apărut la Iaşi în 1755, în care se spune: «Cu blagoslovenia şi toată cheltuiala prea sfinţitului… kyr Iacov, intru a sa de nou tipografie, în sfânta Mitropolie»… tipografi fiind «Grigorie i Sandul». Iacov însuşi, în prefaţa acestei tipărituri, afirmă: «nebăgând samăde multă cheltuială, am făcut a noastră tipografie…». Tipar existase în Iaşi şi în anii precedenţi: era tipografia lui «Duca Sotiriovici de la Thassos, tipograful» în care se publică *Ceaslovul* din 1750, *adunarea de rugăciuni* şi *adunarea celor 7 taine* din 1751 precum şi *Târnosania* din 1752. În

1753 apăruse un *Penticostar* iar în 1754 un *Molitvenic*, ambele ţipă" rite de «cucernicul între diaconi Ioan Simeonovici, tipograf ardelean». E probabil deci ca Iacov să fi cumpărat instalaţia lui Sotiriovici şi să o fi încorporat celeide la Mitropolie, înnoind-o pe aceasta din urmă.

Despre a doua înnoire, din 1793, ne informează hrisovul pentru ţigani, al lui Mihai Sutzu, apărut în acest an. În titlul hrisovului citim: «Cu blagoslovenia preaosfinţitului mitropolit... Iacov, (altul evident decât cel din 1755!) *intru a preaosfinţiei sale tipografie cea din nou făcută în laşi*. 1793, Martie 25. Tipăritu-s-a de popa Mihalache şi de Gherasim, tipografi». Şi în lucrările tipărite în 1794, tipografia e arătată tot ca «din nou făcută». Astfel în *Psaltirea* din acest an, în

care citim într-o notiţă finală: «fiind şi tipografia acum din nou făcută şi unii lucrători de abiia s-au deprins la acest lucru, nu să poate să fim scăpat fără greşeală».

Nu suntem siguri dacă a existat o tipografie în *Suceava* în prima jumătate a veacului al XVIII-lea. Un cleric rus menţionează, ce-i dreptul, un «*Ocioih*» şi un «*Minologhion*» care s-ar fi tipărit aci, în 1726. Cum însă nu mai avem alte informaţii asupra unei atari tipografii, n-ar fi exclus să ne aflăm în faţa unei ediţii de titlu numai a Octoihului apărut la Iaşi în acelaşi an (cf. Mai sus, p. 907) un caz similar la m-rea Căldăruşani).

Spre sfârşitul epocii fanariote se mai întemeiază tipografii şi în alte centre ale Moldovei, Astfel la *mănăstirea Neamţu* unde apare în 1807 o *Psaltire*. Un alt text

religios, *Vieţile sfinţilor din luna Septembrie*, deşi poartă în titlu indicaţia «în sfânta mănăstire Neamţul întru însăşi a sa tipografie» pare a fi fost tipărit totuşi, aşa cum rezultă din prefaţa scrisă de mitropolitul Veniamin, în Iaşi. În 1808, apare «în sfânta mănăstire Neamţul» o «*Rânduială cum să cuvine a cânta cei doisprezece psalmi*». De aci înainte tipăriturile – toate numai în româneşte – se succed fără întrerupere până la finele epocii fanariote, cu excepţia anului 1820 când nu iese de sub teascurile sfântului lăcaş nicio carte.

Tot în 1807 apare primul text românesc la *Cernăuţi*, «la Peter Ekhard privileghiet tipograf a Bucovinii"; e vorba de o «Carte de pravilă ce cuprinde legile asupra faptelor răle şi a călcărilor grele de poliţie"; deci un text oficial austriac. Peste

câţiva ani, în 1815, funcţiona o tipografie românească şi în *Chişinău*; ea se înfiinţase cu voia şi cu sprijinul autorităţii ruseşti. În prefaţa «Liturghiei» apărută în 1815, Ga vrii, mitropolitul Chişinăului şi Hotinului, spune:… «înştiinţându-ne că bisericile într-această oblastie, într-altele, sunt lipsite şi de cărţile trebuincioase, ne-am silit a aşăza tipografie în Mitropolia Eparhiei noastre ce este în Chişinău». În acelaşi an, apărea, în ruseşte şi româneşte, şi o «Bucoavnă adică începătoare învăţătură pentru cei ce voesc a învăţa moldoveneşte"; în titlu se spune că «s-au tipărit în exarhiceasca tipografie din Basarabiea». De aci înainte apar cărţi regulat în Chişinău, majoritatea lor fiind texte bisericeşti în româneşte.

În afară de imprimeria de la Mitropolia din Iaşi, a mai existat în

Moldova, în anumite epoci, şi câte o *tipografie specială*, *greacă*. Prima de acest fel se constată, după cum am arătat, în 1680. Cea de a doua se înfiinţează după mai bine de un secol. În titlul lucrării «Cuvânt contra nicotinii», de Nicolae Mavrocordat, apărută la Iaşi în 1786, citim că ea a fost tipărită «*în tipografia întemeiată de preotul chir Mihail Ro* (*şic*!) *şi chir Gheorghe H agiDimu din Trikka*. 1786, August 25». În cursul celor două războaie dintre Ruşi şi Turci care au urmat, se vede că tipografia greacă nu s-a putut păstra, deoarece îndată după pacea de la Bucureşti, în 1813, constatăm una nouă. La finele cărţii bisericeşti «Sinopsă mare a slujbei de noapte şi de zi»… se dă o listă de «Contribuitorii iubitori de carte, de neam şi de bine ai tipor grafiei greceşti *înfiinţate de curând în Iaşi*». E menţionat

de asemenea, cu toată cinstea, prea strălucitul Prinţ, Domnul Scarlat Ghica, *alor al acestei tipografii greceşti*; nu lipseşte o invitaţie către viitorii subscriitori de cărţi, datată 1814, Aprilie 3, şi iscălită: «Manuil Vernardos Cretanul, membru activ şi *epitrop al acestei tipografii*». De sub teascurile imprimeriei greceşti ies o serie de lucrări, în răstimpul 1814 – 1820; pentru *Tablele pedagocice* apărute în acest din urmă an, aflăm detaliul interesant că literele au fost aduse de la Paris la Iaşi de Aga N. Rosetţi-Rosnovanu».

În totul, au existat, în Principate, în intervalul cercetat şi după cunoştinţele noastre de astăzi, nu mai puţin de *şapte tipografii greceşti*; acest fapt e încă o dovadă de însemnătatea pe care am avut-o pentru orientul creştin în genere şi pentru

cultura greacă în special.

Se pare că ar fi existat în Moldova chiar şi o *tipografie cu litere armeneşti*; doi eruditi armeni citează o Evanghelie armenească tipărită la Suceava în 1649, în «tipografia mitropolitană» de acolo. Academia Română nu posedă niciun exemplar din această carte; nici nu s-a găsit vreunul până acum în cuprinsul ţării. Nu ar fi de mirare însă ca sub Vasile Lupu, protectorul întregii creştinătăţi din răsărit, să se fi tipărit o asemenea evanghelie armeană în Moldova, aşa cum mai târziu, în 1746, se vor tipări texte arabe şi cum, în Ţara Românească, sub Brâncoveanu şi Alexandru Scarlat Ghica, vor apărea texte turceşti (1701,1768) şi arabe (1701,1702).

Dar în afară de tiparul înfiinţat în cuprinsul statelor româneşti, sau al pământului românesc, trebuie luat în

considerare şi acela folosit de stăpânirile străine în afara hotarelor acestui pământ. E vorba de tiparul din împărăţia austriacă, rusă şi turcă.

În împărăţia austriacă – aceasta cuprindea şi întreg teritoriul ungar – s-au tipărit cărţi româneşti la *Sâmbăta Mare* sau *Tirnaviay* la *Kolocsa*, la *Viena*, la *Buda*, la *Pesta* şi la *Lemberg* sau *Liov*. La Sâmbăta Mare era o tipografie «academicească» adică a Academiei locale: aci se imprimă în 1696 şi în 1726 câte un *Catechism* catolic, ultimul fiind o traducere în româneşte a catechismului rus scris «în folosul neamului rusesc den Ţara Ungurească» adică a Rutenilor uniţi. La Kolocsa a apărut o singură carte, o *Evanghelie* românească în 1769. La Viena, au apărut la început, în limba noastră, numai decrete imperiale: e vorba de

decretul de toleranţă religioasă din 12 Decembrie 1701, tipărit cu litere latine şi ortografie maghiară, şi de decretul din 12 Noiembrie 1766 pentru organizarea regimentelor grănicereşti române. Apoi încep să apară şi manuale didactice cum e «*Bucvarul*» sau «Începapere de învăţătură» (Abecedarul!) din 27 August 1771 şi *Aritmetica* din 1777, în româneşte şi nemţeşte. Pe lângă acestea, se tipăresc şi cărţi bisericeşti; citǎm astfel cartea lui Mihai Roşu, «*învăţături creştineşti foarte cu folos*» tradusă din greceşte şi apărută în 1775, «cu toată osârdia şi cheltuiala sfinţii sale părintelui Constantin Şuboniu», parohul neunit al Timişoarei; citǎm de asemenea «*Cartea de rogacioni*» a lui Samuil Clain, apărută în 1779 cu caractere latine. Importanţa tipografiei din Viena pentru cultura românească stă

însă mai ales în faptul că aci au apărut trei lucrări de seamă: «*Elementa linguae dacoromâne sive valachicae*», celebra operă a lui Samuil Clain şi Gheorghe Şincai, în 1780; apoi a doua ediţie a *Gramaticei* româneşti a lui Ianache Văcărescu, în 1787; în sfârşit *Noua pedagogie* a lui Constantin Ucuta, în aromâneşte, în 1797. După ce se înfiinţează tipografia din Sibiu (vezi mai sus, p. 905), numărul lucrărilor româneşti din Viena scade considerabil; apar în schimb lucrări în greceşte, dintre care cele care ne interesează îndeosebi sunt «*Istoria Ţării Româneşti*» a lui Mihai Canlacuzino, editată de fraţii Tunusli (1806), şi «*Istoria vechii Dacii*», în trei volume, de Dionisie Fotino (1818 – 1819).

Tipografia Academiei din Tirnavia sau Sâmbăta Mare, mutată din acest oraş

la Buda, în capitală, capătă, la 5 Nov. 1779, privilegiul de a tipări cărţile şcolare din regatul Ungariei. În consecinţă apar aci o serie de cărţi didactice – laice şi bisericeşti – în româneşte; începutul îl fac, în 1780, cele două *Catechisme* destinate Uniţilor: unul mai dezvoltat: «*Katekizmul esel mare*» – altul mai rezumat, tipărite ambele cu litere latine şi ortografie maghiară. În această tipografie din Buda a funcţionat în calitate de revizor al cărţilor româneşti, începând din toamna anului 1804, Samuil Clain; lui i-a urmat, în acelaşi post, la 2 Septembrie 1808, Petru Maior. Mai toată opera acestuia din urmă a apărut în tipografia din Buda; aci s-a tipărit «*Istoria pentru începutul*

Românilor în Dachia» şi «*Istoria besearicii Românilor*»; tot aci se tipăreşte «*Loghica*» lui Samuil Clain, tradusă după

Baumaister, şi începutul operei sale: «*Istoria, lucrurile şi întâmplările Românilor”;* în întregime, această din urmă lucrare, rămasă inedită până azi, va fi publicată de către Institutul de Istorie Naţională din Bucureşti. La Buda au apărut şi o serie de alte lucrări, ca *Retorica* lui Ioan Molnár (1798), *Observaţiile de limba românească* ale lui Paul Iorgovici (1799), a doua ediţie din *Elementa lingua daco-romanae* (1805), «*Măiestria ghiovăsirii (scrieriil) româneşti cu litere latine*» a aromânului Gh. Roja şi lucrările didactice ale lui Grigore Obradovici.

În tipografia de peste fluviu, din Pesta, se tipăreşte puţini în 1812, două polemici ale tânărului Român, Torna Costin, una în latineşte, alta în ungureşte, iar peste trei ani, în 1815, o replică, tot în

latineşte, a lui Petru Maior, dată unui recensent din Viena: e tot ce am găsit.

De mică însemnătate sunt şi publicaţiile care apar în Lemberg, prima fiind o traducere «din limba şvezească (suedeză!) în nemţească şi moldovenească» a metodelor noi descoperite de Nils Ny ström «păntru stingerea focului» (1794).

În ce priveşte tiparul românesc din împărăţia rusească, el se împarte în două categorii: mai întâi o serie de cărţi apărute în stânga Nistrului, la Dubăsari şi la Movilău, apoi o altă serie, apărute la Sanct-Petersburg (azi Leningrad!).

Prima serie se datoreşte protoiereului Mihail Strilbiţki, o interesantă personalitate culturală care a desfăşurat o activitate de aproape o jumătate de veac – între 1756 şi e. 1805 în

slujba tiparului moldovenesc. Gravor, tipograf, traducător, autor şi administrator bisericesc – a fost exarh al Mitropoliei din Iaşi – el poartă în timpul războiului ruso-turc din 1787 – 1792 şi după aceea, titlul pompos dar neadevărat, de «protopopul Moldaviei, Munteniei şi Basarabiei”; el poseda în 1789 la Iaşi o tipografie proprie. Ultima carte pe care o scoate în capitala Moldovei poartă data 1792, Aprilie 2; după aceea îşi mută instalaţia tipografică la Dubăsari, un târg pe malul stâng al Nistrului; se ştie că prin tratatul din Iaşi (9 Ianuarie 1792), întreg teritoriul dintre Bug şi Nistru intrase sub stăpânirea rusească. Pentru Moldovenii din noua achiziţie a Ţarului, dar şi pentru cei din dreapta Nistrului.

Strilbiţki care-şi zice, de data aceasta, mai modest, numai «protoierei al

Basarabiei», tipăreşte în Dubăsari, la 28 Noiembrie 1792, un «*Bucvar sau începere de învăţătură celor ce vor să înveţe carte cu slove sloveneşti*»; e o reeditare cu mici modificări, a Bucoavnei apărute la Iaşi în 1755. Urmează, în 1794, un *Bucvar slavonesc* (кукклрь сдлвшскш); tot în acelaşi an, la 6 Iulie, în româneşte, un ct *Ceaslov mare cu multe orânduieli ale bisericii*». Apoi, tipografia se mută în târgul Movilăului, mai spre miazănoapte, tot pe malul stâng al Nistrului. Aci apare în 1796, la 15 Ianuarie, «*Istoriea a Alexandrului celui mare din Makedoniea*» iar la 28 Iunie o *Psaltire*, ambele în româneşte. În sfârşit, în 1800, tot la Movilău iese de sub teascuri, un «Bucvar sau începere de învăţătură»... aidoma celui din Dubăsari.

La Petersburg s-au tipărit în

românește, pe lângă ucazuri imperiale, şi texte bisericeşti. Astfel în 1817 apare, în tipografia sfântului Sinod, *Noul Testament* iar în 1819 o *Biblie* masivă, având 1552 de pagini în 8°. În prefaţă se spune că acea tipăritură s-a făcut după cea apărută «în Transilvanie»; bănuiesc că e vorba de Biblia editată de Samuil Clain la Blaj în 1795 (1240 p. + 10 foi, în folio). Ca un extras separat şi cu o foaie de titlu nouă, apare în acelaşi an, 1819, *Noul Testament*; apoi tipăriturile bisericeşti încetează la Petersburg, probabil fiindcă ele se fac mai uşor acum la Chişinău, în tipografia înfiinţată pe lângă mitropolie, în 1815.

În imperiul turcesc singura tipografie care ne interesează este aceea din Moscopole, marele centru aromânesc. Prima carte tipărită aci poartă data 1731; altele ies de sub teascuri în

1736,1742,1744. În 1746, Constantin Ieromonahul tipăreşte «spre folosul creştinilor de rând şi al negustorilor ce se găsesc în Ungaria» – e vorba, în primul rând, de negustorii aromâni, răspândiţi în oraşele din câmpia panonică şi din Transilvania – o «*Culegere mică drept credincioasă*», cu întrebări şi răspunsuri privind credinţa creştină ortodoxă. Mai târziu, în 1760, apare o «*Introducere în gramatica limbii greceşti*», a lui Teodor Cavallioti, rectorul Academiei locale. Toate cărţile apărute la Moscopole – tipografia purtând numele Sf. Naum, se afla în locul numit Livaniscul Diavolei (Λιβανίσκω Διαβόλεως) – sunt însă *în limba greacă*, limba literară a vremii şi a locului, iar nu în aromână. Au apărut şi lucrări cu texte aromâneşti, dar nu la Moscopole, ci la Veneţia: *Protopeiria* sau dicţionarul greco-

aromâno-albanez al lui Daniil din Moscopole (1794) şi la Viena: *Noua Pedagogie* a lui Constantin Ucuta (1797) şi *Gramatica* limbii *aromâne*, a lui Mihail Boiagi, având o serie de fabule şi dialoguri în această limbă.

Şcoala. Dacă în unele domenii cum e, de pildă, domeniul militar, veacurile XVII ŞI XVIII înseamnă un *regres*, în domeniul învăţământului se constată, dimpotrivă, un *progres* hotărât. Numărul şcolilor şi calitatea lor sporeşte; se instituie un învăţământ superior regulat; se publică manuale şcolare şi se întemeiază biblioteci; din ce în ce mai mulţi elevi urmează cursurile; nivelul general creşte. E adevărat, progresul nu e continuu şi uniform în tustrele ţările româneşti; sunt şi perioade de stagnare, chiar de discontinuitate; în general însă, curba

evoluţiei rămâne ascendentă.

În primele decenii ale veacului al XVII-lea, până la domniile lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, nu constatăm şcoli mai înalte în Muntenia şi Moldova; continuă însă să funcţioneze *şcolile de slovenie* – şcoli elementare – din unele mănăstiri şi biserici. Aci se pregătesc viitorii clerici; aci deprind scrisul şi cititul unii fii de boierinaşi şi de târgoveţi, boierii cei mari având, pentru odraslele lor, dascăli particulari. Ştiri documentare asupra acestor şcoli de slovenie sunt puţine; aflăm astfel, dintr-un act datat 1643 că un dascăl Pahomie a învăţat carte la mănăstirea *Menedicul* din judeţul Buzău. Cu atât mai mult vor fi fost asemenea şcoli la mănăstirile cele mari ale ţării. Un alt act – cu mult posterior, ce e dreptul (20 Aprilie 1743), dar confirmat de

o tradiţie locală – aminteşte de asemenea de o şcoală în satul *Rădăşeni*, ţinutul Suceava, la care a învăţat voievodul Ştefan Tomşa (1611 – 1615 şi 1621 – 1623) pe când «era copil mic şi sărac», aşadar pe la sfârşitul veacului al XVI-lea.

Deosebit de importantă pentru dezvoltarea şcoalei româneşti este domnia lui Vasile Lupu. Acest voievod, iubitor de cultură, întemeiază, pe lângă ctitoria sa de la Trei Ierarhi, sfinţită la 6 Mai 1639, nu numai o tipografie – prima tipografie moldovenească – dar şi o şcoală superioară. Pentru ambele recurge la mitropolitul Kievului, Petru Movilă, rugându-l să-i trimită tot materialul tipografic cât şi profesorii necesari; o scrisoare a acestuia din urmă, datată 7 Aprilie 1640, către ţarul Moscovei, ne dă ştirea că dorinţele lui Vasile Lupu fuseseră

împlinite. La 15 Aprilie 1641, voievodul cumpără, cu 200 de taleri şi localul necesar şcolii: o casă de piatră, pe «uliţa ciobotărească», lângă heleşteul pe care îl forma atunci Bahluiul. Pentru susţinerea şcolii – deci şi p entra – plata dascălilor – îi dă trei moşii: Răchitenii, Tomşenii şi Iuganii, în ţinutul Romanului; îi dă, de asemenea, venitul «feredeului» sau băii publice pe care o construieşte ceva mai târziu alături. Director al şcolii era învăţatul ucrainean *Sofronie Pociaţchi*: trimis de Petru Movilă, el fusese mai înainte rector al colegiului din Chiev şi avea legături cu Teofil Koridaleu, reorganizatorul Academiei greceşti din Constantinopol. Un alt profesor al şcolii lui Vasile Lupu a fost *Ignaţiu Ievleçici*, tot ucrainean; se pare că a ţinut cursuri prin 1644 – 1645. Organizarea şcolii imita pe

aceea a colegiului din Chiev; lecţiile se făceau în greceşte, în slavoneşte şi, la început, şi în latineşte. Se preda: teologia, retorica, dialectica, gramatica, aritmetica, geometria, astronomia şi muzica. Elevii dispuneau şi de o bibliotecă: e amintit un manuscris de retorică din 1664 pe care au învăţat fiii lui Miron Costin.

În afară de această şcoală superioară a lui Vasile Lupu, mai existau în Iaşi, pe vremea lui, o serie de alte şcoli: era şcoala Iezuiţilor, în care se învăţa greceşte, latineşte şi româneşte; domnul le acordă în 1647 în oraş un teren întins şi bine aşezat, pentru a-şi construi un nou local. Erau, apoi, şcolile elementare, de slovenie, pe la biserici şi mănăstiri. Misionarul catolic Bandini dă pentru toate şcolile din Iaşi cifra de *douăzeci*, adăugând însă că totalul elevilor abia atinge *două sute* («vix

ducenti»).

Emulaţia ce există între Moldova şi Muntenia, sub Matei Basarab şi Vasile Lupu, în diferitele domenii culturale nu se constată şi în acela al învăţământului. Bătrânul domn de ţară nu întemeiază şi el o şcoală superioară, în genul celei din Iaşi. Boierii, care vor să-şi instruească bine copiii, au profesori particulari: e cazul cărturarului Udrişte Năsturel care aduce pentru fiul său Radu un dascălde la Chiev.

În Transilvania a existat un învăţământ superior încă de la sfârşitul veacului al XVI-lea: e şcoala catolică din Cluj, – un fel de Universitate – întemeiată de Principele Ştefan Báthory la 12 Mai 1581, Ea durează până în 1605, când e închisă de Calvini.

În locul ei, principele Gabriel Bethlen înfiinţează, în 1622, la Alba Iulia, un

«Colegiu academic», cuprinzând cursuri secundare (cinci clase I) şi cursuri superioare, de teologie şi filosofie. Corpul didactic era recrutat dintre personalităţile culturale de seamă ale Transilvaniei şi Ungariei – un J. Apácai Cseri, un E. Gelei Katona, un P. Keresztúri – el cuprindea şi învăţaţi din afara hotarelor, de renume european ca filosofii I. Alstead şi I. Bisterfeld, poetul Martin Opitz – prietenul lui Grotius – şi teologul francez Isaac Basire. Acest colegiu academic, bine dotat de Bethlen, avea şi un număr de burse pentru tinerii săraci care se distingeau la învăţătură.

Din cauza caracterului lor confesional, şcolile superioare din Ardeal n-au fost frecventate însă, decât în cazuri excepţionale, de către Români. Aceştia ţineau la vechea lor credinţă; iar cei care

trecuseră la catolicism sau Calvinism, îşi pierdeau în scurtă vreme legăturile cu masa etnică, se desnaţionalizau, devenind Unguri. În 1657, principesa Suzana Lorántffy, soţia lui Gheorghe Rákóczy I, fiind îndemnată «şi de câţiva Români mai luminaţi», construieşte la Făgăraş o şcoală românească şi, alături, una ungurească. Dascălii celei dintâi trebuiau să înveţe pe copii nu numai scrisul şi cititul dar şi să cânte în româneşte, la biserică, Duminica şi sărbătorile, precum şi în diferite ocazii, «după obiceiul din Caransebeş şi Lugoj». Aceste cântări erau de caracter calvin; şcoala urmărea deci să atragă pe tinerii elevi la Calvinism.

Fără sprijinul oficialităţii, continuau, în acest timp, în Ardeal, modestele şcoli elementare, unde copiii învăţau «buphile» adică literele; ca şi dincoace de munţi, ele

se aflau pe lângă biserici şi mănăstiri; una din cele mai vechi a fost la Biserica Sf. Neculai din Şcheii Braşovului; ea exista, după toate probabilităţile, cu mult înainte de 1600.

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ştirile privind şcoala românească se înmulţesc. Muntenia are şi ea acum o şcoală superioară: e «*Academia*» întemeiată la Bucureşti de Şerban Cantacuzino, în 1679, cu limba de predare *greaca veche* – limba ştiinţelor înalte în Orient – şi cu un corp profesoral bine plătit din vistieria ţării. Actul de întemeiere nu ni s-a păstrat; îl avem numai pe acela din 1 Septembrie 1707 privind reorganizarea şi statutul instituţiei. Pe temeiul acestuia din urmă ştim că erau trei dascăli, şi că se preda filosofia adică logica, psihologia şi metafizica, apoi

teologia, gramatica, ortografia, retorica, ştiinţele fizico-matematice, istoria cu lecţiuni din Xenofon, Plutarh şi Tucidide, şi limbile greacă şi latină. Elevii erau interni; o informaţie din vremea lui Brâncoveanu ne arată că numărul lor atingea o sută cincizeci, uneori trecând chiar de două sute. Cursurile aveau loc numai cinci zile pe săptămână, Joia şi Duminica fiind pentru «vacanţa şi odihna învăţăceilor». Sediul «Academiei» se afla la *mănăstirea Sf. Sava*, în faţa Universităţii de azi, unde e statuia lui Mihai Viteazul; aci Brâncoveanu ridică un nou local, încăpător. Cunoaştem şi numele primului director, *Sevastos Kymenites*, unul din învăţaţii cei mai de seamă ai Grecilor (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 179 – 183).

Înainte de înfiinţarea şcolii celei mari

din Bucureşti, se întemeiază în 1669 – 1670, tot cu sprijinul domniei dar după ce un boier, *Radu Năsturel*, fiul lui Udrişte, luase iniţiativa şi procurase localul, o «casă de învăţătură adică şcoală», la Câmpulungul Muşcelului; pentru întreţinere, i se dau venituri de la Rucăr şi Dragoslavele; privegherea este încredinţată mitropolitului ţării, Teodosie.

Sub Şerban Cantacuzino (1678 – 1688) se pare că s-a dat o nouă organizare şi şcolii domneşti de «slovenie» de la Sf. Gheorghe Vechiu din Bucureşti, şcoală care exista încă din veacul al XVI-lea. Aci se pregăteau viitorii diaci sau logofeţi domneşti, învăţând limba slavă bisericească – limba documentelor noastre interne atâta timp; tot aci deprind acum, printr-un al doilea dascăl, scrisul şi cititul în româneşte – cu litera chirilică, bine

înţeles – o samă dintre feciorii de negustori. În 1741, salariul celor doi dascăli era de câte 10 lei pe lună.

Din această şcoală domnească de la Sf. Gheorghe au ieşit toţi traducătorii actelor noastre slave din veacul al XVIII-lea, un Lupu dascălul «scolaşul», un Stanciul ierei, un popa Florea, autorul, se pare, al «Cronologiei Tabelare», etc.

Sub Brâncoveanu se întemeiază, între 1703 şi 1707, *şcoala de la Colţea*, pe lângă mănăstirea cu acelaşi nume. Este opera spătarului Mihai Cantacuzino, om umblat şi cult, cu râvnă pentru geografie şi arhitectură. El asigură şcolii veniturile necesare unei funcţionări continui; face şi locuinţă pentru dascăli; de asemenea paraclis deosebit «pentru şcolari». Un document din 17 Aprilie 1708, dat de Mihai Racoviţă, domnul Moldovei,

vorbeşte de această nouă creaţie culturală «unde cei ce poftescu a nu-şi pierde în zadar vreamea tinereţelor» pot «în dar vistierul învăţăturii să câştige». Iar «gramata» patriarhului Samuil al Alexandriei, din 15 Iunie 1715 ne arată că şcoala avea doi dascăli «unu pentru ştiinţi şi altu pentru învăţăturile începătoare”; avea de asemenea o secţie pentru «învăţătura cântării» adică muzica bisericească.

Aşadar, spre sfârşitul domniei lui Brâncoveanu, Bucureştii dispuneau de două şcoli oficiale – Academia de la Sf. Sava şi Şcoala de slovenie de la Sf. Gheorghe – apoi de Şcoala de la Colţea – fundaţie particulară – şi de o serie de şcoli mărunte, pe la biserici şi mănăstiri, unde dascălii se înţelegeau direct, în ce priveşte plata, cu părinţii copiilor ce veneau să

învețe.

În restul Munteniei, în afară de şcoala de la Câmpulung unde în 1689 găsim ca dascăli pe un Dumitru, apoi pe un Radu Lăngescu – mai erau desigur, altele în diferite oraşe. Mai întâi în Craiova, reşedinţa banului, apoi în Râmnicul Vâlcii şi în Buzău, unde stăteau cei doi episcopi; este exclus ca primul dintre dregători ca şi cei doi înalţi ierarhi să nu-şi fi avut fiecare măcar câte o şcoală inferioară pentru nevoile centrului respectiv. Dar foarte probabil, a fost o asemenea şcoală dacă nu în fiecare din capitalele de judeţ măcar în unele din ele; oraşe ca Târgovişte în care Matei Basarab şi Brâncoveanu îşi petreceau o bună parte a anului, Piteştii, Focşanii nu se poate să nu fi avut «dascăli» pentru copiii târgoveţilor; când fac această afirmare mă

întemeiez pe de o parte pe ştirile documentare contemporane privind unele din oraşele Moldovei, pe de altă parte, pe situaţia ce constat în ambele ţări numai după câteva decenii.

Într-adevăr, în Moldova, găsim, îndeosebi în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, şcoli şi dascăli în mai multe centre. Un «Vicol, dascal de Focşani» apare printre martorii unui act din 15 Mai 1634. Un «Simion Dascălul» – probabil unul şi acelaşi cu cronicarul – e amintit în două rânduri în anul 1676 iarăşi la Focşani. Tot acolo apare, la 15 Decembrie 1680, un «Toader dascal». Era normal, de altfel, ca acest oraş de graniţă şi punct vamal însemnat, pe unde se făcea un trafic intens de călători şi mărfuri, să-şi fi avut şcoala lui. Acelaşi raţionament se aplică şi oraşului geamăn, din faţă, Focşanii

munteni, care a fost, în epoca fanariotă, şi capitală a judeţului Râmnicu-sărat.

O altă şcoală, catolică însă, jezuită, condusă de franciscanul Ressi, era la Galaţi, pe vremeşi lui Gheorghe Duca Vodă Tot catolice erau şi şcoala-seminar din Cotnari, menţionată prin 1665 şi şcoala din Iaşi amintită mai înainte, condusă acum de jezuitul Francesco Rezi (1693); în aceasta din urmă au învăţat mulţi dintre feciorii de boieri şi chiar unii feciori de domni ca Ioan, fiul lui Vasile Lupu.

În afară de şcoala catolică, Iaşii aveau şi ei, ca şi Bucureştii, două şcoli oficiale, susţinute de domnie: era, mai întâi, *Şcoala cea mare*, domnească, creaţia lui Vasile Lupu, unde însă acumă, întocmai ca şi la instituţia corespunzătoare din capitala Munteniei, învăţătura se făcea numai în limba greacă veche; la începutul

veacului al XVIII-lea i se da titlul de «Academie domnească»; era apoi o şcoală de «slovenie» unde, la fel, se pregăteau diaci, cunoscători ai limbii slave, pentru cancelaria domnească, dar şi, în secţia românească, feciori de boernaşi şi neguţători. Vor fi fost apoi, întocmai ca şi pe vremea lui Vasile Lupu, o seamă de şcoli mărunte, pe la biserici şi mănăstiri, unde se adunau copiii enoriaşilor respectivi.

Şcolile oficiale erau susţinute prin diferite subvenţii. Nu ştiu ce venit vor fi dat moşiile – dacă într-adevăr actul de donaţie e autentic – şi «feredeul»; cert este că se adăugau şi alte sume. Lămuriri, în privinţa aceasta, ne dă un interesant hrisov inedit, din 1706, Martie 1, de la Antioh Cantemir. Voievodul hotărăşte, pe bază de înţelegere sau „ruptă», suma pe

care au s-o plătească anual ca impozit *mănăstirile* din întreaga ţară. Ea este de 1320 de ughi sau galbeni; din aceştia, 1200 vor merge la vistierie, iar 120 «*să aibă a merge la şcoală pe tot anul... pentru învăţătura şi folosul pământenilor ţării Moldovei, a ficiori de boiari şi mai vârtos şi a celor săraci, care ar vrea să meargă la învăţătură*». Mai târziu, se va adăuga şi o subvenţie defalcată din impozitul preoţilor de mir; astfel, şcolile vor ajunge să se întreţină dintr-o cotă parte a dărilor plătite de biserică şi slujitorii ei.

În Transilvania, «Colegiul Academic» de la Alba-Iulia fiind ars de către Tătari, cu prilejul năvălirii din 1658, este strămutat

Ja Cluj; mai târziu, principele Mihai Apaffi îl transferă la Aiud unde a rămas,

sub o formă redusă, până în zilele noastre.

Odată cu ocupaţia austriacă, catolicismul reia ofensiva, atât pe terenul bisericesc propriu-zis – şi consecinţa va fi «Unirea» cu Roma a unei părţi a Românilor ardeleni – cât şi pe cel cultural. În 1698 se deschide de către Jesuiţi o Universitate – catolică la Cluj; între studenţi sunt şi unii «Valahi» şi ei se disting. Şcoli româneşti, în care copiii să înveţe buchile vechi, chirilice, erau încă foarte puţine; găsim una la *Stracăş*, în Bihor, pe la 1680; dascălul, Vasile Stürza, venise de peste hotare, din Moldova. Alte şcoli aflăm în Banat, la Lugoj şi Caransebeş.

Bine înţeles, şcoala de la Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului mergea înainte; în a doua jumătate a veacului al XVII-lea găsim aci ca dascăl pe preotul Ioan Corbea, ai

cărui copii sunt sortiţi unor frumoase cariere: unul, David, ajunge dregător de încredere al lui Brâncoveanu, celălalt Teodor, trecând în Rusia, devine «logofăt» şi cancelar al Ţarului.

O mică minoritate dintre tinerii studioşi ai veacului al XVII-lea au putut să-şi desăvârşească învăţătura în afara hotarelor. Câţiva dintre fiii de boieri moldoveni – un *Grigore Ureche*, un *Miron Costin*) un *Neculai Costin* – s-au dus la şcolile din Polonia; alţii – ca *Milescu* şi *Dimitrie Cantemir* au studiat la Constantinopol. Dintre tinerii nobili munteni, amintim numele lui *Udrişte Năsturel* care a fost la Chiev, al lui *Constantin Cantacuzino*, viitorul stolnic, care a învăţat carte la Adrianopol, Constantinopol şi Padova, şi al fratelui său *Mihai*, viitorul spătar şi întemeietor de

instituţii culturale şi umanitare. *Răducanu*, fiul stolnicului, după o şedere de un an în Italia, în care timp ajunge să vorbească şi să scrie «foarte bine» limba ţării, pleacă, în 1700, la Paris. Tot în Italia «într-aceale părţi ale Veneţiei», a fost, pe vremea lui Brâncoveanu, şi fiul lui *Pascale vornicul de Târgovişte*, şi poate şi *Matei Creţulescu*: în orice caz, acesta din urmă, ştiutor al limbii italiene şi latine şi posesor al unei biblioteci (vezi şi mai jos, p. 945) s-a dus, mai târziu, în misiune oficială, la Viena. În testamentul său, din Ianuarie 1719, el cere ca să i se trimită «copilaşii» în străinătate «pentru carte», şi mai ales pentru studiul limbilor: «letinească, italienească» şi grecească. Brâncoveanu însuşi trimite la învăţătură în Italia ca bursieri pe *Gheorghe H y pomenas* din Trapezunt, care va ajunge apoi director al

«Academiei» din Bucureşti, pe *Anton Stratigos* şi pe *Paladie Damian*.

În veacul al XVIII-lea, paralel cu difuziunea cărţilor, învăţământul ia o mai mare dezvoltare, atât extensiv cât şi intensiv. Şcolile superioare se reorganizează, se întemeiază şcoli elementare în toate capitalele de judeţ, în târguri mai mici şi chiar în unele sate. Cel mai mare progres, faţă de veacul anterior, se realizează în această privinţă *în Transilvania*: e, în primul rând, consecinţa «Unirii» cu Roma.

Un aspect care merită de asemenea să fie relevat în această vreme este importantul sprijin material pe care-l acordăm şcolilor din Orientul creştin; el se îmbină cu sprijinul acordat bisericilor aceluiaşi Orient.

În Moldova, în epoca fanariotă, cel

dintâi voievod care dă atenţie învăţământului este chiar începătorul acestei epoci, Nicolae Mavrocordat. El hotărăşte să fie patru dascăli: unul de elină sau greacă veche, unul de greacă modernă, un al treilça de slavoneşte şi un al patrulea «ca să înveţe pe înţeles moldoveneşte». Cursurile erau «fără de plată», salariile dascălilor şi întreţinerea şcolii fiind asigurată, aşa cum ne spune, fără alte precizări, cronica, prin «venituri domneşti». Se vede că sub urmaşul lui Nicolae Mavrocordat, sub Mihai Racoviţă, şcoala a lâncezit, de vreme ce Grigore al II-lea Ghica (1726 – 1733) socoteşte că e nevoie să intervină. El se consultă cu savantul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Nottara, şi fixează, în Septembrie 1728, printr-un hrisov al acestuia din urmă, noul regim.

Şcolile vor fi în număr de patru: una elinească şi alta grecească – acestea două corespundeau vechii «Academii» – apoi o a treia «slovenească» şi în sfârşit, una «românească». Fiecare din ele are câte un dascăl; lefurile acestora de respectiv 200,100,80 şi 60 lei anual se vor plăti dintr-un fond de 600 lei constituit din contribuţiile înalţilor ierarhi, a boierilor şi a negustorilor. Din acest fond se va da şi o sută de lei anual pentru şcoalele de la Sf. Mormânt, iar restul pentru «chiverniseala copiilor străini şi săraci, pentru îmbrăcămintea şi hrana lor». În ce priveşte programul, sunt prevăzute elemente de filosofie şi de teologie, gramatică şi caligrafie. Cursurile vor începe imediat, în ziua de 14 Septembrie.

Constantin Mavrocordat, domnul reformator, care a făcut mari schimbări şi

îmbunătăţiri în atâtea domenii, n-a trecut cu vederea nici şcolile. Neculce ne spune că în a doua sa domnie (1741 – 1743), el «întări» pe cele existente, unde se învăţa greceşte şi slavoneşte; întemeie apoi altele noi, «latineşti şi arăpeşti». Ceea ce înseamnă, credem noi, că a adăugat cursuri de limbă latină, limbă turcă şi scriere arabă – necesare diacilor cancelariei domneşti – dând astfel o nouă strălucire «Academiei domneşti» din Iaşi. Neculce adaugă: «şi au dat ştire tutui. or mazililor în toată ţeara, ca să-şi aducă copiii la învăţătură la şcoală, ca să înveţe orice limbă ce i-ar fi voia, pentru ca să se afle oameni învăţaţi şi în pământul nostru al · Moldovei, precum sunt şi prin alte ţări şi părţi de loc…».

Reîntorcându-se în scaun, pentru a treia oară, Grigore al II-lea Ghica se

interesează iarăşi de învăţământ. Prin hrisovul din 25 Decembrie 1747, după ce arată mai întâi însemnătatea şcoalelor care sunt «ca o fântână din care se adapă obştescul norod cu îndestularea învăţăturei şi a înţelepciunei» şi după ce face istoricul reformei din prima sa domnie, fixează noile “lefuri, sporite, ale celor 4 dascăli. Apoi, fapt important, hotărăşte ca la cele «trei Episcopii ale ţării – Roman, Rădăuţi şi Huşi – să se aşeze «*trei şcoale sloveneşti şi româneşti*», Episcopii având grijă «α *găsi dascăli învăţaţi la slovenie… şi la românie, din cei ieşiţi din şcoalele de la Iaşi, ori dintr***alţii*». Aceştia vor primi «câte 80 lei de dascăl pe an, jumătate la Sf. Gheorghe şi jumătate la Sf. Dumitru.

Sumele necesare tuturor şcolilor se vor strânge *din contribuţia preoţilor* care,

scutiţi fiind de alte dări, vor da numai câte «un galben» anual iarăşi în două rate, la cele două sărbători arătate mai sus. Impresia noastră este că şi mai înainte au existat şcoli la sediul episcopiilor, numai că ele aveau un caracter privat, fiind întreţinute sau de ierarhul respectiv sau de părinţii copiilor. Acum ele devin oficiale, dascălii fiind plătiţi de stat.

Cel de al treilea mare ctitor al şcolii moldoveneşti în veacul al XVIII-lea este tot un Ghiculesc şi anume Grigore al III-lea Ghica, cel ucis de Turci după pierderea Bucovinei. Nepot de frate lui Grigore al II-lea Ghica, el arată acelaşi interes problemelor de învăţământ. În prima sa domnie (1764 – 1767), el înfiinţează mai întâi, prin hrisovul din 13 August 1765, o şcoală la Galaţi, la mănăstirea Mavromol, cu doi dascăli: unul de elină, cu salariul de

200 lei anual, şi un «ipodascăl» sau dascăl mai mic, de greceşteEpitropi ai şcoalei erau pârcălabul de Galaţi şi patru negustori fruntaşi. În ce priveşte «Academia» din Iaşi, vrând să-i dea o· mare dezvoltare, să o facă – aşa cum ne spune Veniamin Costachi în prefaţa «Chiriacodromion»-ului din 1811 – ca ceale din Evropa», el ia o serie de măsuri: îi clădeşte, mai întâi, pe cheltuiala sa, un nou local lângă Mitropolie. Apoi îi dă, prin hrisovul din 1766, o nouă organizare: ea va purta titlul de «Academie· (a) învăţăturilor şi epistimiilor» (a ştiinţelor!); va fi condusă de· «dascălul cel mare», grec; cursurile se vor preda în «elineşte» r în «greaca bisericească», în latineşte şi în moldoveneşte; salariile anuale vor varia între 1500 lei – directorul instituţiei – şi 120 lei – dascălul de moldoveneşte şi

bibliotecarul. Vor fi şi 20 de· bursieri; totalul bugetului anual se urcă la 4315 lei, plus 30 de? care de lemne. Primul director al Academiei, astfel reorganizate, a fost *Nikifor Theotoki*, un grec învăţat care studiase şi la Lipsea. Acesta stă un an; apoi, din cauza unor neînţelegeri, pleacă în Rusia unde ajunge arhiepiscop al Astrahanului.

O inovaţie foarte importantă a hrisovului din 1766 este şi *înfiinţarea câte unei şcoli elementare*, «*moldoveneşti*», *în fiecare ţinut sau judeţ*, pe lângă cele trei de la Episcopii, care existau din 1747» Dascălii respectivi vor primi câte 60 de lei pe an. Aşadar Moldova se acoperea cu o reţea întreagă de şcoli *oficiale*, în limbă, naţională, şi cu dascăli plătiţi de stat. Adăugăm că, încă din timpul domniei lui Ioan Teodor Callimachi (1758 – 1761)

exista o· şcoală grecească la Botoşani, similară celei de la Galaţi; domnul încredinţase vornicului local supravegherea ei. Iar la Ciubărciu, aproape de Nistru, în ţinutul supus autorităţii Tătarilor din Bugeac, funcţiona, încă din prima jumătate a veacului al XVIII-lea, o şcoală catolică, a călugărilor misionari.

În urma războiului ruso-turc, isprăvit prin pacea de la KiuciukKainargi (1774), Grigore al III-lea Ghica, reîntors pe tron, simte nevoia să statornicească iarăşi organizarea şcolii moldovene, turburată de şase ani de ostilităţi. El dă deci un nou hrisov, la 15 Noiembrie 1775, prin care se păstrează, în linii generale, vechile norme. Dascălul cel mare are însă acum drepturi mai mari, între altele şi pe acela de a-şi numi colaboratorii. La şcoala de slovenie

de la Sfântul Nicolae Domnesc – corespunzând şcolii muntene de la Sf. Gheorghe Vechi – se prevede un dascăl pentru citit, scris şi catehism, un psalt şi un «vătaf» – azi i-am zice pedagog.

Pe lângă şcolile din judeţe, înfiinţate prin hrisovul din 1766, continuă, în această epocă, şi câte una din şcolile de la mănăstiri. Cea mai însemnată este aceea de la Putna, unde sub conducerea lui *Vartolomeiu Mâzăreanu*, «îndreptător al şcoalelor domneşti, episcopeşti şi mănăstireşti ale Moldovei», se lucrează cu râvnă şi cu spor. Dintr-un certificat de absolvire, eliberat la 1 Aprilie 1778, rezultă că la această şcoală se învăţa: «ciaslovul, psaltirea, octoihul, catehismul moldoveneşte şi ruseşte, alcătuirea scrisorilor moldoveneşti, psaltichia după melodia grecească, gramatica, geografia

cea tălmăcită de episcopul Amfilohie, după Bouffier, retorica, piatra evangheliei asupra despărţirii bisericii răsăritului de a apusului, epistolia arhiepiscopului Evghenie, istoria bisericii după Evsevie şi alţi istorici… şi scurtata teologie platonească». Era deci mai mult decât o şcoală elementară, viind îndată după «Academia» din Iaşi; de altfel, din susamintitul certificat rezultă că absolventul urmaşe cursurile *timp de şapte ani*.

După noul război ruso-turc, terminat prin pacea de la Iaşi (9 Ianuarie 1792), urmează iarăşi o reorganizare a învăţământului. Rolul lui Grigore al III-lea Ghica îl are acum Alexandru Moruzi care se dovedeşte a fi, ca şi înaintaşul său, un preţuitor al culturii şi, în acelaşi timp, şi un gospodar. El îşi găseşte în luminatul

mitropolit Iacov al II-lea un preţios colaborator. Cerându-i un raport asupra situaţiei şcoalelor şi un proiect de reorganizare, înaltul ierarh îi înaintează în 1792 un asemenea raport şi proiect; prin ideile ce cuprinde şi măsurile ce propune, el constituie un moment important în dezvoltarea învăţământului românesc. Ocupându-se de Academia din Iaşi şi de dascălii ei elineşti, Iacov critică metoda lor de predare, de pură memorizare şi plecând «de la cele neştiute» spre a ajunge tot «la cele neştiute»; dimpotrivă, preconizează metoda ce începuse, sub influenţa lui Pestalozzi, să se aplice în apusul Europei şi anume «de la cele ştiute la cele neştiute». Arată apoi necesitatea predării ştiinţelor, э matematicii în special, pe care o califică drept «dumnezeiască învăţătură”; cursurile se vor face în

greceşte, sau, în lipsă de specialişti, *în franţuzeşte*. Geometria practică e o altă necesitate: ne trebuie ingineri hotărnici, pentru delimitarea moşiilor şi pentru ridicarea planurilor: e ceea ce va realiza, nu mult mai târziu, şcoala lui Gheorghe Asaki! Cât despre limba latină, ea este necesară nu numai spre «învăţătura pravililor» şi «înţelegerea Sfintei Scripturi» dar şi «*spre îndreptarea şi împodobirea limbii moldoveneşti*»; ai impresia că auzi pe unul din corifeii Şcolii Ardelene!

Nu ştim dacă Alexandru Moruzi, în scurta sa domnie (Martie 1792 – Ianuarie 1793) a avut timp să aplice luminoasele vederi ale sfetnicului său cultural; cert este însă că o face, în mare parte, în cea de a doua domnie (1802 – 1806), prin hrisovul din 24 Maiu 1803. Numărul

bursierilor este acum de patruzeci, cursurile durează şase ani; aflăm că erau şcoli greceşti, întreţinute de stat, nu numai la Galaţi şi Botoşani, dar şi la Focşani, Chişinău şi Bârlad; aceasta din urmă s-a întemeiat la 28 Mai 1803 şi avea şi cursuri de româneşte.

Tot în această doinnie Moruzi întemeiază, la 1 Septembrie 1803, şi Seminarul de la Socola (Iaşi) unde tinerii urmau a se pregăti întru «desăvârşita catihisie», spre a intra în «cinul» preoţiei. Cursurile aveau să se facă «*pe limba noastră cea părintească*”; şcoala dispunea de o subvenţie oficială de 2500 lei anual; epitrop era mitropolitul ţării *Veniamin Costachi*, demnul urmaş al lui Iacov. Curând după aceea, la 4 Octomvrie 1805, se înfiinţa şi o *şcoală de muzică bisericească* sau psaltichie, complementul

firesc al Seminarului de la Socola. Menţionăm că la Cernăuţi exista, încă de la 1 Octomvrie 1790 o «şcoală clericească» adică un seminar pentru pregătirea preoţilor; el fusese organizat de episcopia Bucovinei; cursurile durau trei ani.

Perioada, scurtă, cuprinsă între tratatul de la Bucureşti (1812) şi răscoala lui Tudor (1821) se caracterizează printr-o manifestare răspicată a învăţământului superior românesc, adică în limba românească, în faţa căreia şcoala grecească începe să cedeze. Aceasta se datoreşte, pe de o parte, progresului ideilor naţionaliste, alimentate şi de Revoluţia franceză, dar şi de Şcoala Ardeleană, pe de altă parte prezenţei unei personalităţi remarcabile care dispunea nu numai de o temeinică pregătire ştiinţifică dar avea şi înţelegerea

fenomenului literar şi artistic, E vorba de *Gheorghe Asaki*. Am arătat mai pe larg în partea întâi a volumului de faţă (ediţia a doua, p. 345) rolul jucat de acest mare pjiimator şi deschizător de drumuri. Aci mă voi mărgini ßa accentuez că lui Asaki i se datoreşte nu pumai cursul de geometrie teoretică şi practică de la «Şcoala domnească» sau Academia din Iaşi, curs cerut de Iacov în 1792 şi care dă în 1818 prima serie de *ingineri hotărnici*, dar şi un curs de *arheologie* în care el vorbeşte nu numai despre artă dar şi despre trecutul patriei în genere. Tot lui i se datoreşte şi reorganizarea Seminarului de la Socola precum şi primul *teatru de societate* din capitala Moldovei, piesele jucându-se în franţuzeşte şi în româneşte (prima reprezentaţie la 27 Decembrie şi. V. 1816). Sunt manifestări ale redeşteptării

spiritului naţional, e începutul unui proces care va dura peşte o sută de ani, încheindu-se tocmai în 1918.

Şi în Muntenia primul sprijinitor al şcolii, în epoca fanariotă, este tot Neculai Mavrocordat. El are grijă de «Academia» din Bucureşti care ajunsese, sub Brâncoveanu, una din cele mai înalte şcoli din întregul Orient. Întemeiază apoi la mănăstirea Văcăreşti, ctitoria sa, nu numai o bibliotecă, dar şi o şcoală cu «doi profesori, pentru filosofie şi matematică»: ştirea ne-o dă Efrem, patriarhul Ierusalimului, în prefaţa: unei tipărituri apărute la Bucureşti în 1768. Tot el acordă episcopiei de Buzău câte 250 de taleri vechi – anual pentru a ţine «*doao şcoale de-a pururea la episcopie, însă una grecească şi alta slovenească şi dascălii să fie oameni de ispravă şi învăţaţi cât să*

cade spre procopseala ocinicilor». Aşa citim în hrisovul, inedit, din 4 Martie 1731, aflător la Academia Română, prin care Mihai Racoviţă confirmă dania predecesorului său.

Constantin Mavrocordat se îngrijeşte şi el de învăţământ; observând puţinul interes pe care-l arătau feciorii de boieri şi părinţii lor pentru cartea «elinească», el determină şi aprobă o anafora a marilor dregători, la 9 Maiu 1746, prin care se hotărăşte că amintiţii feciori care «nu se vor sili să meargă la învăţătură şi să înveţe carte elinească cu tot temeiul ei pe deplin», să nu mai fie vrednici «a se înălţa la stepena boieriei», nici a să primi în orânduiala Curţii». Căci doar tocmai pentru aceşti tineri şi «pentru folosul patriei noastre», «au aşezat şi au întemeiat» el, Domnul, «atâtea şcoale de

limba elinească“.

Lucrurile continuă astfel, când mai bine, când mai rău, până la războiul din 1768 – 1774. După încheierea păcii, la KiuciukKainargi, venind domn în Ţara Românească Alexandru Ipsilanti, o remarcabilă personalitate sub toate raporturile, acesta se hotărăşte să dea o nouă organizare şi dezvoltare învăţământului. Găsind şcoala superioară din Bucureşti părăsită şi numai cu doi dascăli, el o reface, construind un local încăpător la Sf. Sava – terminat în 1779 – şi stabilind printr-un act solemn dat în Ianuarie 1776 şi întărit şi de Patriarhia din Constantinopol, modul ei de funcţionare. Şcoala va avea pe viitor *nouă dascăli* iar cursurile vor dura în total *doisprezece ani*, elevii începând la vârsta de şapte ani. Se va studia la început numai gramatica, şi,

treptat, latina şi greaca, poetica, retorica şi etica, precum şi *limbile italiană şi franceză*; Ia urmă, matematicele, istoria şi geografia istorică, filosofia lui Aristotel şi astronomia. Şaptezeci şi cinci de bursieri vor primi întreţinerea zilnică şi două rânduri de haine pe an. Fondurile se vor strânge din contribuţia *mănăstirilor* – 10… 000 de lei anual, ele fiind scutite de orice altă dare – şi a *preoţilor* care vor plăti – iarăşi ca singură dare – numai trei lei de cap, jumătate din suma strânsă de la aceştia din urmă mergând la şcoli, iar jumătate la «cutia milelor», pentru orfani şi văduve.

Se mai instituie, prin acelaşi hrisov, *o şcoală de preoţi* la Mitropolie şi două şcoli inferioare, la Craiova şi la Buzău – se vede că acelea întocmite de Neculai Mavrocordat încetaseră între timp de a

mai funcţiona; se asigură, de asemenea, plata dascălilor de românește şi slavoneşte în fiecare târg. Muntenia avea aşadar şi ea, ca şi Moldova lui Grigore al III-lea Ghica, o întreagă reţea de şcoli *de stat*, fiecare judeţ dispunând de una. La acestea se adaugă şi şcolile întemeiate şi întreţinute de particulari; tocmai în această vreme încep a apare astfel de şcoli atât în Bucureşti cât şi în târguri, în târguşoare şi chiar în sate. Fără ca să mai amintim, de şcolile, unele vechi, de la mănăstiri. Astfel, în *Bucureşti*, Mihai Cantacuzino întemeiază în 1775, o şcoală românească, pentru 12 şcolari, la Biserica Patruzeci de mucenici, ctitoria sa. La *Târgu Jiu*, biv vei stolnicul Dumitrache reface biserica cu hramul Sf. Mihail şi Gavril şi întemeiază o şcoală «cu dascăli românesc şi grecesc», «pentru învăţătura

copiilor părţii locului, fără de plată». Voievodul Mihail Sutzu confirmă acest aşezământ în 1792 şi acordă şi el şcoalei diverse venituri. Un alt boier oltean, biv vei paharnicul H agi Stan Jianu, întemeiază în 1783 pe moşia sa *Preaiba* o «şcoală românească pentru a se învăţa copiii de pomană». Ea are şi sprijinul sătenilor tăbăcari localnici care se îndatoresc să dea câte 10 parale de fiecare sută de piei ce vor lucra. În comuna *Chiojdul mic* din judeţul Săcuieni se pare că era o şcoală în anul 1770. În judeţul Ilfov, la *Ageştii* beizadelei Grigore Sutzu găsim o şcoală în 1785. Ea capătă, din partea Voievodului Mihai Sutzu, vinăriciul domnesc din mai multe sate. În acelaşi an, la 20 Octomvrie, Voievodul acordă drept de bâlci satului *Corneşti* din Dâmboviţa unde vei logofătul de ţara de

sus Scarlat Greceanu făcuse o biserică de zid cu chilii şi cu «şcoală pentru învăţătură de carte», la care urmează «nelipsiţi» douăzeci de copii. Un document inedit, din Mai 1792, aflător la Academia Română, ne arată că vei slugerul Matei Lăcusteanu făcuse o biserică la moşia sa *Şiuţa* din Dâmboviţa. Apoi – continuă documentul – «au mai împodobit această biserică şi cu dascal şi au făcut rânduială de învaţă copiii sărmani şi săraci fără de plată»... Asemenea şcoli prin sate, întreţinute de proprietarii respectivi şi având şi oarecare ajutor din partea domniei, găsim la *Greci* în Ilfov, sub Mihai Sutzu (1791 – 1793 şi 1801 – 1802) care-i acordă scutiri şi o sută de bolovani de sare de la ocna Telega, la *Poiana*, în Ialomiţa, cu privilegiu din 10 Aprilie 1797, la *Văsianca*, în Ilfov, unde hrisovul

domnesc o numeşte «şcoală de învăţătură de copii săraci», la *Floreştii din deal*, tot în Ilfov, cu privilegiu din 1792, la *Furdueşti*, în acelaşi judeţ, la *Mărculeşti* în Muşcel, pe lângă schitul întemeiat de Dumitraşcu Roset şi cu privilegiude la Alexandru Moruzi (1793 – 6 şi 1799 – 1801), la *Banoviţa*, în Mehedinţi, unde ea se datoreşte lui H agi Iordache din Cerneţi; acesta, prin diata sa din 1804, hotărăşte să se ridice, de asemenea, două şcoli chiar în *Cerneţi*, una elinească, în casele sale, şi alta românească, lângă biserica Domnească. O şcoală bilinguă constatăm la *Câmpina*, sub Ioan Vodă Caragea (1812 – 1818); ea avea 60 de elevi la cursul în româneşte şi 30 numai la cel în greceşte: proporţia arată limpede sensul în care se dezvolta învăţământul nostru în preajma mişcării lui Tudor.

În ce priveşte şcolile de pe lângă *mănăstiri*, menţionăm în primul rând pe aceea de la mănăstirea din *Slatina*. Prin hrisovul din 1763, Iulie 8, Constantin Racoviţă cuteşte sfântul lăcaş de orice dări şi îi acordă şi 16 posluşnici; el trebuie, în schimb, să întreţină un dascăl de învăţătura copiilor. Şcoala de aici se dezvoltă bine; în 1803 avea trei dascăli, unul de greceşte, altul de *latineşte* şi un al treilea, de româneşte; în 1806 numămt elevilor atingea «aproape o sută». O altă şcoală, românească, era pe lângă schitul de la *Berislăveşti* (judeţul Argeş); ea se datoreşte donaţiei făcute de biv vei serdarul Sandu Bucşănescu şi soţia sa Maria, ctitorii schitului. Din această donaţie se va plăti leafa dascălului şi se vor întreţine, ca interni la schit, şase şcolari. Cunoaştem aceste amănunte din

hrisovul domnesc prin care, la 20 Aprilie 1760, Scarlat Ghica întăreşte cele hotărâte de ctitori. O a treia şcoală constatăm, în 1793, la mănăstirea *Motru*: ea continua să funcţioneze în 1813. Pentru pregătirea preoţilor – pe lângă şcoala din Bucureşti, de la Mitropolie, Alexandru Ipsilanti mai întemeiază una şi la Craiova, în 1775, la biserica *Obedeanu*: atestatul ei este cerut la hirotonie. Ceva mai târziu, în 1797, Mitropolitul Dositei Filitti face şi el o şcoală de pregătire la mănăstirea *Antim*: ea continuă şi în veacul al XIX-lea până târziu; mitropolitul Ignatie (1806 – 1812), voia să-i dea chiar o dezvoltare mai mare.

Nu am putut întreprinde o cercetare sistematică spre a afla toate şcoalele din târgurile, satele şi mănăstirile Munteniei şi Moldovei, la finele veacului al XVIII-lea; de altfel, ea nici nu şi-ar avea locul aci, în

cadrul acestei lucrări de sinteză. Ceea ce putem afirma însă este că numărul lor era considerabil şi că materialul documentar inedit 11 va spori cu siguranţă. Trebuie să se adauge, apoi şi numeroşii *dascăli particulari*, autohtoni şi străini, care învaţă, în această vreme, pe copiii boierilor şi ai domnilor. La *Lărgăşenij* de pildă, în judeţul Tecuci, boierii Conăcheşti realizaseră, prin 1790 – 1795, după nimerita expresie a unui cercetător, «o adevărată Academie», aducând acolo o serie întreagă de *profesori* de toate neamurile. Dintre străini, pe lângă dascălii *greci*, trebuiege amintiţi mai ales preceptorii *francezi*, care ajung numeroşi pe vremea revoluţiei şi a emigraţiei. Unii dintre ei s-au şi stabilit definitiv în ţările noastrea Boierii, mai ales tineri, care vorbesc franţuzeşte, sunt din ce în ce mai

mulţi; Alexandru Ipsilanti introduce de altfel în 1775 studiul acestei limbi printre materiile predate la «Academia» de la Sf. Sava…

În 1780, numărul total de dascăli *plătiţi de stat* în Muntenia se ridică/la 29, cu un buget de 7632 lei anual; în această sumă intra şi întreţinerea-a 44 de bursieri. În 1797, numărul dascălilor crescuse la 33, iar bugetul la 10.296 lei; banii se strângeau, ca şi mai înainte, din contribuţia mănăstirilor şi a preoţilor.

După războiul ruso-turc, terminat prin pacea de la Bucureşti (1812), Ioan Vodă Caragea întreprinde o reorganizare a învăţământului muntean. Mai întâi, prin hrisovul din 1814, el precizează corpul didactic – patru profesori – şi programul – litere, ştiinţe şi limbi străine – ale şcolii superioare de la Sf. Sava. Aceasta nu mai

funcţiona în vechiul local, care fusese ocupat de însăşi curtea domnească, ci la *Biserica Măgureanului*, după ce poposise câtva timp, până la cutremurul cel mare din 1802, şi în chiliile de la *Domniţa Balaşa*. Totodată, Caragea institui şi o eforie de patru membri care să supravegheze bunul mers al învăţământului. Printr-un al doilea hrisov, din Februarie 1816, se prevede, între altele, introducerea *dreptului* printre materiile de la Sf. Sava; ca profesor pentru abeastă specialitate e numit clucerul Nestot –, care avea, într-adevăr, o serioasă pregătire juridică. Se realizează astfel măcar parţial, ceea ce se plănuise încă sub Alexandru Ipsilanti (1774 – 1782) când – potrivit afirmaţiei lui Sulzer – urma să se întemeieze o Academie de drept la Bucureşti.

Dar faptul cel mai însemnat îţi. Scurta perioadă cuprinsă între 1812 şi 1821 este, întocmai ca şi în Moldova şi puţin în urma acesteia, manifestarea unui învăţământ superior, *în româneşte*. Animatorul lui, ardeleanul *Gheorghe Lazăr* care făcuse studii bune la Sibiu, Cluj şi Viena şi avusese de suferit de pe urma credinţelor sale liberale, e numit, la 5 Aprilie (24 Martie şi. V.) 1818, ca profesor de matematice şi «gheomesie practică» sau agrimensură. Dar, întocmai ca şi Asaki, el făcu, pe lângă acestea, şi alte cursuri şi anume cursuri de geografie istorică, de gramatică şi filosofie. Astfel putu el să expună ideile învăţaţilor Şcolii Ardelene şi să trezească în sufletele ascultătorilor săi simţi minte înalte, de mândrie pentru trecutul neaftiului, de încredere în viitorul lui. Dascălii greci de

la Biserica Măgureanului vedeau cu ochi răi cursurile lui Lazăr Care aveau loc în câteva chilii – acum iarăşi disponibile – de la Sf. Sava; ei încercară să le bagatelizeze – colegii lor de la Iaşi atacaseră mai violent pe Asaki – şi să iacă intrigi, dar fără succes. Învăţământul superior românesc se impuse, deveni într-adevăr – aşa cum prevăzuse Lazăr în «înştiinţarea» sa din August 1818 – o adevărată «Academie», faţă de care cea grecească pierde, treptat, treptat, terenul (vezi şi partea întâi a acestui volum, ediţia a doua, p. 332 – 3).

La redeşteptarea culturală determinată de cursurile lui Asaki şi Lazăr, se adăugară şi dorinţele de înnoire ale tinerilor care, mergând la studii în apusul Europei, se întorc de acolo nu numai cu cunoştinţe tehnice, dar şi cu noua

concepţie, liberală şi progresistă, determinată de Revoluţia Franceză.

Într-adevăr, contactul nostru – direct sau indirect – cu învăţătura Occidentului, constatat documentar, după cum am văzut, în veacul al XVII-lea şi în special în epoca lui Brâncoveanu, nu s-a întrerupt niciun moment sub Fanarioţi, dimpotrivă s-a accentuat. Constantin Mavrocordat a trimis – potrivit afirmaţiei banului Mihai Cantacuzino – *doisprezece tineri*, *feciori de boieri*, *la studii*, *la Veneţia*: ei au stat acolo trei ani, fiind apoi rechemaţi în urma unui ordin al Porţii. Absolvenţii cei mai distinşi ai şcolilor teologice din Blaj sunt trimişi la *Viena* şi la *Roma*: tot la Viena învaţă şi feciori de boieri moldoveni – ca fraţii Conachi – şi munteni – un Nenciulescu, un Bellu, fraţii Cantacuzino – ca şi feciori de negustori cum e fiul lui

Hagi Constantin Pop din Sibiu. Spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, mitropolitul Leon al Moldovei porneşte la învăţătură la *Leipzig*, pe nepotul său Alexandru şi pe diaconul Gherasim, viitorul episcop de Roman. La Universitatea din Leipzig stă doi ani şi Scarlat Sturdza, ginerele voievodului Constantin Moruzi (1777 – 1782). Amfilohie, episcopul Hotinului, studiase în Italia, vizitând şi *Napoli* şi *Bari*; tot în Italia şi anume la *Pisa*, se va duce, la începutul veacului al XIX-lea, Iancu Văcărescu, spre a învăţa dreptul. La *Paris* vor ajunge, mai bine de un secol după Răducanu Cantacuzino, trei studenţi, câte unul din fiecare ţară românească şi anume: Gheorghe Bogdan, din Moldova, Ioan Seraphin, din Bucureşti, care-şi va lua şi doctoratul acolo (vezi mai sus, p. 855) şi Paul Iorgovici de peste munţi,

viitorul profesor şi filolog. Îndată după aceea sosiră în capitala Franţei şi cei doi fii ai lui Dumitrachi Bibescu – Barbu şi Gheorghe, viitorii domni ai Munteniei – precum şi alţi tineri feciori da boieri. La *Geneva*, au studiat teologia calvină, în cursul veacului al XVIII-lea, o serie de transilvăneni: după nume ei sunt Unguri şi Săcui; mult mai târziu, după 1821, vor ajunge acolo şi unii dintre Goleşti.

Cei care nu puteau sau nu voiau să-şi trimită copiii prea departe, în apus, aveau la îndemână şcolile săseşti din Ardeal. Intre 1793 şi 1823, o samă de tineri şi tinere muntene, în special din Oltenia, învaţă la Sibiu. Pentru fete era, în acest oraş, şcoala călugăriţelor *Ursuline*, existentă şi astăzi.

În ce priveşte învăţământul românesc din Transilvania, după 1700, el este, în cea

mai mare parte, consecinţa «Unirii» cu Roma. Episcopul Ioan Inochentie Clain hotărăşte înfiinţarea şcolilor de care se simţea nevoie în noua sa reşedinţă de la Blaj (vezi vol. III, ediţia a doua, p. 387); el începe. Şi construcţiile corespunzătoare, n-are însă norocul să le vadă terminate, deoarece, în urma luptei duse cu dieta şi guvernul Transilvaniei, e nevoit să părăsească scaunul şi să plece la Roma de unde nu se mai întoarce. Urmaşul său, Petru Pavel Aaron, continuă lucrările şi, în ziua de 11 Octomvrie 1754, inaugurează *trei şcoli* care vor avea o mare însemnătate pentru dezvoltarea învăţământului românesc din Ardeal: *Şcoala de obşte*, adică elementară, cu învăţământul gratuit; din ea s-a dezvoltat, mai târziu, sub episcopul Grigore Maior (1773 – 1782), Şcoala Normală; *Şcoala*

latinească, pentru învăţătura limbilor şi a ştiinţelor, predecesoarea actualului liceu; *Şcoala de preoţie* destinată formării preoţilor. În acest şcoli încep să vină copiii de Români din întreg Ardealul; ele capătă, în scurtă vreme, o faimă deosebită. Absolvenţii cei mai distinşi sunt trimişi mai departe la studii, la Roma; prima serie e formată din *Petru Aaron*, viitorul episcop, *Grigore Maior*, iarăşi viitor episcop, şi *Silvestru Caliani*.

Alături de şcoalele din Blaj, erau şi şcoli modeste prin sate şi pe lângă câte un schit sau o mănăstire. Asemenea şcoli găsim în Banat, în 1724 la *Ticvaniul Mare* unde a trăit dascălul Ianăş şi la *Greoni* (1747); găsim de asemenea în satele româneşti din Săcuime, precum *Podeni*, *Oaia*, *Emeii Mari* şi chiar în suburbiile *ÎârguMurăşului*. Călugărul Sotronie din

Cioara (judeţul Alba) strânsese câţiva copii spre a-i învăţa carte la schitul pe care-l întemeiase în pădure. Un alt cleric, diaconul Loga, venit de la Tismana, întemeie, şi el, în 1736, în satul *Sredişte*, lângă Lugoj, o şcoală primară.

Şcoli romaneşti s-ar fi întemeiat şi mai multe, în prima jumătate a veacului al XVIII-lea; «Unirea» cu Roma şi diploma cea de a doua leopoldină, din 1701 (vezi vol, III, ediţia a doua, p. 395), dădeau doar «Uniţilor» aceleaşi drepturi ca şi celorlalţi catolici ai tării; era însă *opunerea stăruitoare*, sistematică, a «domnilor de pământ» care-şi dădeau seama că, învăţând carte, iobagii nu vor mai putea fi stăpânii i ca înainte. De aceea coю stată în în repetatele suplice înaintate de Românii ardeleni atât administraţiei împărăteşti la Viena cât şi dietei şi guvernului

transilvănean revenind mereu cererea de a-şi trimite copiii la şcoală. Astfel, de pildă, în" petitia înaintată dietei în Mai 1736. Prin rescriptul imperial din 9 Septembrie 1743, expediat prin poştă lui Clain, se precizează, între altele, şi acest drept; iar în diploma din 15 Aprilie 1746 se spune textual: «am binevoit a hotărî ca fiii iobagilor valahi care merg la şcoală sau sunt capabili de aci înainte a face studii, *să nu fie impiedecaţi de domnii lor de pământ, sub sancţiunea unei grave pedepse* ъ.

Un fapt care a contribuit la dezvoltarea învăţământului nostru din Ardeal a fost înfiinţarea între 1762 şi 1766, a regimei telor române de grariţă; e vorba de regimentul I, la graniţa de sud a Transilvaniei, cu reşedinţa în Orlat (jud. Sibiu), de regimentul II. La graniţa [de

nord-est, cu reisedinţa în Năsăud (jud. Bistriţa-Năsăud), şi de regimentul III, de dragoni, tot în părţile de miazăzi şi cele vecine lor: acesta din urmă e redus însă în 1772 la patru escadroane, alipite la regimentul secuiesc de husari. În acelaşi timp, împărăteasa Maria Tere za hotărăşte ca pe teritoriul fiecărui regiment de graniţă să se întemeieze un număr de şcoli elementare, având ca limbă depredare limba comunelor de unde se recruta regimentul, iar la reşedinţa colonelului o şcoală mai înaltă – şcoala «normală» – în care să se predea şi limbile latină şi germană. Ca urmare-a acestor dispoziţiuni iau naştere* «îndată după 1766 ѣч trei şcoli elementare sau «*triviale*» – li se spunea aşa prin asemănarea cu şcolile medievale deoarece tot trei erati materiile predate, dar în loc de gramatică,

dialectică şi retorică («trivium >· de odinioară!) se făcea acum scris, citit şi socotit – în comunele *Năsăud*, *Maier* – aceasta din urmă e mutată în 1816 la *Sângeorgiu* – şi *Monor*; în 1786 li se mai adaugă alte două, la *Zagra* şi la *Borgo-Prund*. Totodată, se înfiinţează, în răstimpul 1770 – 1777, *Şcoala Normală* din Năsăud, iar lst 22 Noiembrie 1784, într-un local încăpător în care-şi aflară loc toate instituţiile de învăţământ locale, *Casa militară de educaţie*, iarăşi la Năsăud. Pe ieri Loriul regimentului I se întemeiază o şcoală «Normală» la *Orlat*, iar şcoli «triviale» şi «comunale» – acestea erau tot şcoli elementare, dar mai mici ca rang decât cele dintâi – la *Haţeg*, *Jina*% *Vaida-Rece*, *Cugir*, *Veştem*, *Lissa*, *Tohani*, *Ohaba*, *Racoviţa*, *Răcăşdia*, amea şi Fif/ea de 7os. Teritoriul regimentului de dragoni

îşi avu şcoli la *Dejani* (Făgăraş), Dióra (Huniedoara), (Alba)

Şi *Agârbiciu* (Târnava Mare). În sfârşit, pe teritoriul militar bănăţean, se ridicară, între J 770 şi 1790, optzeci şi cinci de şcoli «comunale». Cinci şcoli «triviale» în *Mehadia*, *Bozovici*, *Slatina*, *Pojejena* şi *Bersasca* şi o şcoală л Normală» precum şi una de fete la *Caransebeş*. Din toate aceste şcoli grăniţereşti, ţinute cu fondurile teritoriilor respective şi cu unele subvenţii de stat, ieşiră o serie de tineri cu carte care, împreună cu absolvenţii Blajului, începură să pătrundă în slujbe şi în armată.

Un nou imbold căpătă învăţământul românesc dincolo de Carpaţi în urma edictului din 1776 al Mariei Tereza, edict intitulat: «Ratio education totiusqufr rei litterariae – per Regnum Hungáriáé et

Provincias eidem adnexas», prin care se hotăra regimul şcolar în Ungaria şi în provinciile anexate ei, deci şi în Transilvani». În urma acestui edict, numărul şcolilor elementare româneşti creşte considerabil: s-a dat cifra de trei sute pentru răstimpul 1768 – 1794, dintre care cea mai mare parte sub directoratul lui Gheorghe Şincai. Căci acest mare cărturar a fost, timp de doisprezece ani (1782 – 1794), «director al primei şcoli naţională din Blaj, şi al celorlalte şcoli greco-catolice din marele principat al Transilvaniei». El străbătu neobosit Ardealul în toate direcţiile şi înfiinţă şcoli prin sate; treizeci se ridicară numai în Secuime.

Ortodocşii avură, potrivit ac6leiaşi organizaţii date de împărăteasa Maria Tereza, şcolile lor. Director al acestor şcoli

– corespunzând deci lui Şincai pentru cele unite – este, în 1790, *Dimitrir Eustathievici*, autorul gramaticei manuscrise din 1757 şi al unor lucrări tipărite peste câteva decenii la Sibiu.

În afară de şcolile de stat, mai erau apoi şcolile întemeiate şi susţinute de particulari cum este de pildă aceea din Făgăraş unde funcţiona în 1791 t Andrei Sovoiloviciu, boier de Mărgineni şi dascăl al şcoalei normaliceşti a neguţătorilor neuniţi din Făgăraş». Pentru această şcoală, se face în 1804, un nou local, în «uliţa Grecilor“.

Odată cu înmulţirea şcolilor elementare din Ardeal, se simte nevoia înfiinţării unei şcoli speciale pentru pregătirea învăţătorilor respectivi, corespunzând deci unei *şcoli normale de astăzi*. Accentuăm «de astăzi», ca să nu se

confunde cu şcolile «normale» întemeiate în Ardeal în timpul Mariei Tereza (vezi mai sus, p. 934 – 5); acestea erau nişte şcoli de grad mai înalt, dar care nu pregăteau numaidecât învăţători. Şcoala specială căpătă numele de «*Shoala preparandă sau pedagoghicească a Naţiei Româneşti*»; având drept sediu *Aradul*, ea îşi începu cursurile la 3/15 Noiembrie 1812, cu 262 de elevi. Corpul didactic cuprindea pe *Dimitrie Ţichindeal*, profesor de «învăţătura Legei sau catehetă», pe *Ioan Mihut*, profesor de pedagogie, metodică şi «istoria, ţării ungureşti», pe *Iosif Iorgovici*, profesor de filosofie, matematică şi geografie şi pe *Const. Diaconovici-Loga*, profesor de gramatică şi «conţept». După doi ani de studii, absolvenţii intrau în «diregătoria dăscăliei»; unii se făceau însă şi preoţi sau ocupau slujbe administrative:

ne-o spune «Chiemarea» profesorului Diaconovici-Loga, tipărită la Buda în 1821.

În ce priveşte *seminariile* sau şcolile speciale pentru pregătirea preoţilor, în afară de acel din Blaj, rezultat din contopirea mai vechii «Şcoli de preoţie» cu seminarul Buna Vestire întemeiat în 1760 de Petru Pavel Aaron, se înfiinţează unul nou la Oradea în 1792, prin stăruinţa episcopului Ignatie Darabant. Absolvenţii acestuia din urmă se puteau dedica însă şi învăţământului, aşa după cum, mai târziu, aceia ai Şcoalei preparande din Arad puteau deveni şi preoţi.

Un merit deosebit pentru domnii ţărilor noastre în materie de învăţământ a fost generosul şi îndelungatul sprijin pe care l-au acordat şcolilor din Orientul creştin. Într-o vreme când drept credincioşii acelor îndepărtate locuri,

puţini şi apăsaţi economiceşte, aveau mari greutăţi pentru a-şi întreţine *biserica* şi *şcoala*, de la noi le-a venit ajutorul. De la ţărmurile Dunării până la muntele Sinai şi din Peloponez până în Antiohia, dărnicia voievozilor munteni şi moldoveni şi a boierilor lor s-a făcut necontenit simţită, din veacul al XIV-lea până în al XIX-lea. În ce priveşte învăţământul, în răstimpul dintre 1601 şi 1821, notăm că atenţia s-a îndreptat în special asupra şcolilor din Constantinopol şi împrejurimile lui precum şi asupra acelora de la Ierusalim. Acestea din urmă – şcoala grecească şi cea arabă – primesc subvenţii pe timpul lui Brâncoveanu şi apoi tot timpul sub Fanarioţi. Suma de 100 lei care li se dădea anual din Moldova, sub Grigore Ghica, în 1728, poate părea mică, la prima vedere; să se ţie seamă însă de faptul că pe atunci,

cu aceşti bani, se cumpăra o moşie, precum şi de împrejurarea că bugetul şcolilor de stat moldoveneşti, în acel an, era de 440 lei. Se mai adăuga de altfel o sumă, nespecificată, cu care «să se chivernisească şi copiii cei străini şi săraci cu hrana şi îmbrăcămintea“.

În ce priveşte şcolile din Constantinopol şi împrejurimile lui, în primul rând venea, evident, «*Şcoala cea mare*» sau Academia grecească din Fanar. Ea primea, la începutul veacului al XVIII-lea, o subvenţie anuală foarte mare: 1000 de lei din Moldova şi 500 de lei din Ţara Românească. Constantin Racoviţă îi dă mai mult: 1200 lei anual şi cifra e menţinută de Grigore al III-lea Ghica, în ultima sa domnie din Moldova (1774 – 1777). Alexandru Ipsilanti (1774 – 1782), la rândul lui, o sporeşte la 1800 de lei. O a

doua şcoală grecească din regiunea constantinopolitană care s-a împărtăşit de darurile noastre a fost aceea de la *Yenikiöi* sau *Neochorion*, localitate situată pe malul european al Bosforului, între Istinye (Stenia) şi Tarabya (Therapia).

Pe «drumul Ţarigradului» care ducea din Muntenia în capitala imperiului otoman, domnii noştri au ajutat şcolile din locurile de popas mai însemnate. Astfel, şcoala elinească de la *Arvanitochori*, lângă Târnovo, în Bulgaria, a fost refăcută de către Alexandru Ipsilanti (1774 – 1782). O alta, la satul «*Drăgoi-chioi*» unde – spune hrisovul din 19 Iulie 1792 de la Mihail Sutzu – «totdeauna conăcesc şi găzduiesc boieri şi alţi slujbaşi domneşti ce se trimit de aci la Ţarigrad… cum şi ce vin de acolo aici…» primeşte, pentru dascălul grecesc care învăţa pe copiii de bulgari din sat, 60

de taleri anual «plata ostenelii lui»; această sumă o dăduseră şi alţi domni mai înainte.

Pentru şcolile din fosta Elladă, avem mărturia patriarhului Hrisant Nottara. El afirmă, în Septembrie 1728, că Nicolae Mavrocordât s-a îngrijit nu numai de învăţământul din Moldova şi din Constantinopol, dar n-á «zăbovit să se îngrijească bogat şi evlavios de şcoli şi *în mai multe ţinuturi din Grecia decăzută* ĸ

Mănăstirea şi şcoala de la *Sumelay* în părţile Trapezuntului (Asia Mică), a beneficiat şi ea de dărnicia unei serii întregi de voievozi de ai noştri. Şcoala din insula *Patmos*, în arhipelagul grecesc, întemeiată în 1713, ocrotită, se pare, de MavrOcordaţi, primea în 1787 o sumă anuală de la Mihail Sutzu. Şi aşa mai departe; lista şcolilor din Orientul creştin

ajutate de noi se poate lungi; exemplele date mai sus credem însă că sunt suficiente pentru dovedirea afirmaţiei prin care am început, adică a rolului pe care l-am jucat sub raportul învăţământului, peste hotare.

Manuale şcolaie* şi în vremea veche, nu numai astăzi, s-a simţit nevoia de a se uşura elevilor învăţătura, cu ajutorul *manualelor*. La început, ele au fost, evident, *manuscrise*, pe pergament sau pe hârtie; pentru exerciţiile de scriere şi socotit s-a întrebuinţat uneori şi suprafeţe de *nisip* pe care se făceau semnele sau cifrele respective, netezindu-se în urmă, după întrebuinţare. Inventându-se tiparul, s-au putut apoi *imprima* manuale, céea ce a contribuit nu cu puţin la difuzarea învăţăturii, – O caracteristică a vechilor manuale pentru începători, nu numai la

noi, dar şi în restul Europei, a fost caracterul Iot religios: cunoştinţelor tehnice li se adăugau şi cele de ordin religios. Lucrul era normal: învăţământul însuşi având acest caracter şi fiind predat, în genere, de clerici, nu se putea ca mânualele să facă abstracţie de biserică. Învăţământul exclusiv laic este un produs al ultimului secol; el n-a existat mai înainte.

Manualul pentru începători, abecedarul din zilele noastre, a purtat în Ţările Româneşti numele de *bucoavnă* sau *bucvar* sau *alfavită*. Primii doi termeni derivă de la «buche» adică literă: deci cartea care învaţă literele. Cel de al treilea termen este eóhivalentul *grecesc* al abecedarului nostru, deoarece *alfa* şi *vita* sunt, în această limbă, primele două litere ale alfabetului. Bucoavnele cuprindeau, în

genere, literele şi cifrele, apoi diverse rugăciuni, cele zece porunci, simbolul credinţei sau Crezul, cele nouă fericiri, şi cele şapte taine. Aşadar, aveau şi numeroase elemente de catechizm.

Cea mai veche bucoavnă tipărită pe care o cunoaştem astăzi este aceea imprimată la Iaşi, *în greceşte*, în 1651, sub Vasile Lupu. Urmează apoi una *în româneşte*, la Bălgrad (Alba-Iulia), în 1699, «cu voia prea sânţitului chir Atanasie mitropolitul ţărăi Ardealului» şi – adăugăm noi – autorul Unirii cu Roma. În Muntenia se tipăreşte, în 1726 la Râmnic, în slavoneşte şi româneşte, o bucoavnă intitulată: «*întâia învăţătură pentru tineri*... ѣ: e o ttraducere din limba rusă a manualului: ic *Pervoie ucenie otrokom*». Ea răspunde aşa de bine nevoilor, încât o ediţie nouă apare în anul următor, 1727, şi

o a treia în 1734. În Ardeal, elevii şcolilor din Blaj, au şi ei, în 1759, o «*Bucoavnă pentru deprinderea pruncilor la cetanie şi la temeiul învăţăturii creştineşti…*»; blagoslovenia o dăduse preasfinţitul Vlădică Aaron. Dintre celelalte bucoavne care apar până la 1821 – numărul lor merge de altfel sporind – citǎm pe cele două tipărite de preotul Mihail Strilbiţki la *Dubăsari* (1792) şi *Movilău* (1800), apoi «Alfavitul ѣ lui Gheorghe Şincai, în patru limbi – Iatineşte, nemţeşte, ungureşte şi româneşte – apărut la Blaj în 1796, «pentru folosul şi procopsala şcoalelor neamului românesc». În sfârşit primele bucoavne tipărite la Chişinău, ruseşte şi româneşte, în 1814 şi 1815.

Manuale speciale pentru învăţarea religiei, cuprinzând deci elementele esenţiale ale credinţei, erau

catechizmeleDe ele s-au folosit atât luteranii cât şi calvinii şi apoi catolicii spre a atrage la confesiunile lor nu numai pe copii şi pe tineri dar şi pe vârstnici; s-au folosit de asemenea ortodocşii. Amintim de catechizmul luteran tipărit în 1544 la Sibiu, de cel oalvinesc a lui Ştefaţi Fograşi (1647) precum şi de acela, tot cajvinesc, căruia i-a răspuns, în 1645, Mitropolitul Varlaam. În aceeaşi categorie intră şi cartea «*Pânea pruncilor sau învăţătura credinţii creştineşti*» alcătuită sub formă: de «mici întrebăciuni şâje răspunsuri ungureşti» de «cinstitul pater Boroneai Laslo tradusă în româneşte *a* de Duma Ianăşide la Borbanţi» şLutipărită la Alba-Iulia în 1702. Intră, de asemenea, catechizmul catolic al lui Canisius, tradus în româneşte de Gheorghie Buitul, jezuit de origine valahă, şi tipărit într-a doua

ediţie – din prima (Bratislava, 1636) n-avem niciun exemplar – la Cluj în 1703, cu litere latine şi ortografie maghiară. Titlul sună: «*Catechismus szau summa krédinezéi katholicsést*... *». Tot aci menţionăm şi manualul tipărit la Cluj, în 1746, în latineşte şi slavoneşte, sub titlul: «*Elementa puerilis institutionis în lingua latina*"; el apare «din porunca şi cu cheltuiala» lui Mihail Manuil Oláavskij, «episcopul Rusiei, al Muncaciului şi al Maramureşului...». În 1757, episcopul unit Petru Pavel Aaron publică la Blaj sub titlul: *Doctrina Christiana ex probatis authoribus collecta ad usum huyus scholasticae juventutis cooptata*...» un catechizm, însoţit de colocvii între un elev şi magistrul său despre Unirea cu Roma. Menţionăm, în sfârşit, şi două lucrări ortodoxe: mai întâi catechizmul alcătuit la

Carlovitz în 1774 şi publicat pentru tinerimea şcolilor neunite din împărăţia austriacă, poi lucrarea aromânului *Dimitrie Darvari*, tradusă din greceşte de către *Eufrosin Poteca* şi tipărită la Buda, în 1818, sub titlul: «*Mai naintegătire spre cunoştinţa de Dumnezeu*». Poteca, subaltern al lui Gheorghe Lazăr, la cursurilede la Sf. Sava, este un patriot lumihat şi un convins partizan al Şcolii Ardelene şi al învăţământului superior în limba română. El aduce laude lui Ion Vodă Caragea că a întemeiat «acum întâi în politiia Bucureştilor, Şcoală de Mathimatică şi de Filosofie» în limba ţării, · acestei şcoli îi închină şi el traducerea sa «pentru întâia învăţătură a pruncilor»; adaugă că trebuie predată îndată după bucoavnă.

Dintre celelalte manuale speciale,

cele mai vechi sunt *gramaticile*. Cunoaştem o gramatică slavonească tipărită de Antim Ivireanul la Snagov în 1697, cuprinzând 250 de foi in-8°, în prefaţa adresată lui Brâncoveanu, înaltul ierarh afirmă că nu exista până atunci o astfel de lucrare în ţară; ea era totuşi necesară, deoarece sunt cărţi» finte care se citesc în slavoneşte; pe de altă parte, Vodă însuşi a întemeiat «şi şcoală de învăţătura limbii slavoneşti pentru copiii de vârstă fragedă», Pentru celelalte gramatici apărute în ţările româneşti – dintre care unele, opere originale, au o deosebită valoare, vezi mai sus, pá 845 – 9.

Cea mai veche *aritmetică* tipărită pentru şcoalele noastre datează din 1777. Ea a apărut la Viena, în româneşte şi nemţeşte, sub titlul: «*Ducere de mâna*

cătră Arithmetica sau socoteala pentru treaba pruncilor rumâneaşti celor neuniţilor ce se învaţă în şcoalea ceale mice...». O altă ediţie, într-o românească mai fluentă, îngrijită de Dimitrie Eustatievici «directorul a şcoalelor neunite naţionaliceşti din Ardeal», apare la Sibiu, în 1789; numărând 152 de pagini, costa numai 15 creiţari. Îi urmează, la 11

Decembrie şi. V. 1795, manualul tipărit în Iaşi de episcopul Amfilohie al Hotinului. Intitulat «*Elementi arithmetice arătate fireşti*», el e o traducere a manualului italian *Elementi aritmetici* a lui P. Alessandro Conti, ediţia din 1730. Cuprinde şi ceva geometrie; interesantă e preocuparea originei noastre latine într-o astfel de carte, origine pe care Amfilohie o relevă cu prilejul comparaţiei ce face între măsurile romane şi cele române.

Semnalăm şi *Elementele de Aritmetică*, partea întâia, ale profesorului Dimitrie Panaiotadi Govdela, tipărite în Umba greacă, la Iaşi, în 1818; ele sunt dedicate voievodului Scarlat Callimachi; mai înainte, în 1806, acelaşi tipărise şi o *Algebră*.

În ce priveşte *geografia*, primul manual românesc cunoscut astăzi este acela tradus, cel mai târziu în 1777, de Amfilohie al Hotinului, din italieneşte, şi publicat la Iaşi, la 22 August şi. V. 1795, sub titlul: «*De obşte gkeografie pe limba moldovenească, scoasă de pe gkeografie lui Buf ier**. Numirile geografice sunt aşezate într-un mod anumit «pentru folosinţa *tinerilor* de a le ţine minte"; se adaugă şi o însemnare despre domnii Moldovei. Pentru celelalte tratate de geografie – tot traduceri – şi pentru harta-

atlas a lui Gheorghe Golescu, tipărită la Viena, în 1800, vezi mai sus, p. 855 şi 880.

Nu avem un manual propriu-zis de *istorie* a Românilor, tipărit în româneşte, până la 1821. Lucrările Şcoalei Ardelene, câte s-au tipărit, privesc numai unele perioade sau aspecte ale trecutului nostru; celelalte au rămas în manuscris. Au existat însă *liste cronologice* de domni, publicate la finele unor lucrări de altă natură. În afară de cele pe care le dă Dosofteiu mitropolitul la sfârşitul *Molitvenicului* din 1681 şi a *Parimiilor* din 1683 (vezi p. 809) şi în afară de însemnarea lui Amfilohie de care amintirăm câteva rânduri mai sus, citărm lista cronologică de la finele Psaltirei tipărite în Iaşi la 1794, sub titlul: «*Însămnare de câţi domni au domnit în ţara Moldovei de la descălecarea ei*"; ea merge de la «Dragoşi Voievod întâiul ce au

ieşit din Ardeal» (1352) până la Mihai Co standin Vodă Şuţul (1793). Să dă durata fiecărei domnii – dar indicaţiile până la Iuga Vodă sunt foarte greşite – la unii voievozi se mai dă şi câte un detaliu. Citim astfel: «Iancu Sas Voievodu *Liuteranu*»; «Gaşpar Voievodu *Italiianulb*; «Vasile Voievod *Alvanitulb* (Albanezul I); «Duca Vodă *Alvanitul*"; «Scarlat Grigorie Ghica Voievodu; *şi au robit Tătarii ţara de jos*», etc. Această «însămnare» se retipăreşte şi în ediţia din 1802 a Pâaltirei. O altă listă cronologică a domnilor moldoveni găsim la finele Psaltirei apărute Да Iaşi în 1817; ea cuprinde domnii din răstimpul 1352 – 1812, «care în ce an au domnit şi câtă vreame au fost domniia sa». O «*însemnare de numele preaosfinţiţilor mitropoliţi ai ţării Moldaviei şi care unde i-au fost metaniia*» se află la finele Ceaslovului

tipărit la Iaşi în acelaşi an 1817. Dar indicarea metaniei jiu începe decât cu al 19-lea mitropolit, cu Filothei, despre care se afirmă că era «de la Putna». Pentru epoca mai apropiată – secolul al XVIII-lea – se adaugă şi câte o scurtă lămurire; astfel, de pildă, despre Gavriil, se spune: *a irate după trup Domnului Ioanu TJteodor Calimah Vvod*». Ultimul mitropolit pomenit e Veniamin Costachi, în cea de a doua păstorie a sa; în total se dă numele a 62 de mitropoliţi.

Pentru textele de istorie universală – cronografe şi traduceri de opere apusene – care puteau servi şi ca manuale sau ca texte de lectură în clasă – vezi mai sus, p. 877 – 880.

Pentru *retorică*, obiect de studiu mult preţuit în şcolile superioare ale veacurilor XVII – XIX, citătm manualul xdoctorului

Molnar, apărut la Buda în 1798, în tipografia Universităţii. Pe foaia de titlu citim: ç «Retorică adică învăţătura şi întocmirea frumoasei cuvântări, асщп întâi izvodită pe limba românească, împodobită şi întemeiată cu pildele vechilor filosofi şi dăscăli bisericeşti…».

Primul manual de *fizică*, alcătuit la noi, pare să fie acela al lui «*Constantin Vardalah Egipteanul*», profesor la «Academia» din Kucureşti. Scris *în greceşte* şi tipărit la Viena în 1812, el formează un volum de 801 pag. In-8° şi are următorul titlu: *a Fizica experimentală, cuprinzând cele mai* nouă *explicaţiuni, compusă şi publicată în limba grecească" pentru începători*…». Amintim că, ín a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, în bugetele «Academiilor» din Bucureşti şi Iaşi era prevăzută o sumă şi

pentru achiziţionarea de «organe» matematice şi fizice, adică de aparate чзаrе să ajute la învăţarea acestor discipline.

Au existat manuale şi pentru *caligrafie*; primul pe care-l cunosc este din 1813; alcătuit de Diaconovici-Loga, el e tipărit la Budşi şi intitulat «*Caractere caligrafice*». Aqelaşi autor publică la finele lucrării sale «Orthografia», apărută tot la Buda, în 1818, o tabelă cu titlul: «*Caligrafie*"; ea cuprinde literele chirilice, mari şi mici, cursive. Un alt manual «*Caligrafia românească prin Heinrich Ţesar*» se imprimă la Buda, în 1817, după cât se pare; e alcătuit din 12 tabele litografiate.

Muzica s-a învăţat la noi multă vreme de pe manuscrise. Călugării copiau vechile notaţii muzicale iar învăţăceii cântau

notele purtând nu denumirile de azi, ci pe cele arhaice, bizantine: «pa, vu, ga, di, che, zo, ni, pa». La mitropolia Ianinei, se păstrează încă, un asemenea manuscris, cu următoarea însemnare, în greceşte: «această carte a luat sfârşit de mâna mea Calist Ieromonahul, muzicant, fiind domn în Ungrovlahia preacinstitul Iw Constantin Brâncoveanu voievod». Abia în 1820, apar, la Bucureşti, primele tipărituri muzicale de la noi: «*Noul Anastasimatar*» publicat de «prea învăţatul dascăl de la «Şcoala domnească de muzică», «kir Petre din Efes», cu cheltuiala marelui vornic Grigore Băleanu, şi un «*Scurt Doxastar a răpsoatului Petre Lambadarie din Peloponez*»; ambele transcrise după «noua metodă» a muzicei, aşa cum se preda de «prea învăţaţii dascăli de muzică din Constantinopol». Caracterele muzicale

tipografice au fost turnate, pentru primul text, de «aurarul» Serafim Cristodulo din Bucureşti, pentru cel de al doilea de «Ştefan D. Meşter aurar din Linotope» sau Lintopea, un sat aromânesc vestit prin lucrul metalelor preţioase (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 418).

Odată cu întemeierea şcolilpr speciale de pregătire a viitorilor învăţători, se pune şi problema manualelor respective. Până să se întocmească unele originale, se traduc deocamdată cele străine. Astfel, în 1818, apare la Buda, «*Pedagoghia şi Methodica pentru învăţătorii shoalelor orăşeneşti şi săteşti de Villom* (i. E. Pedagogul şi filosoful francez Villaumel), *acum întâi pelimba dacoromânească tradusă şi prefăcută de Naum Petrovici*», profesor al şcoalelor naţionale ortodoxe «în crăimea Ungariei”;

traducerea era gata încă din 1816. Iată definiţia pe care o dă Petrovici, în prefaţă, celor două discipline: «Ce iaste pedagoghia? laste o măiestrie care ne învaţă a creşte pruncul său, să grăesc mai dezvălit, carea ne învaţă a creşte în prunc inima curată şi sufletul bun şi înţelept, pre amândoao acestea a cunoaşte şi pre iale într-o pretenie a le aduce». Iar mai jos: «Ce iaste methodica?... Nu e destul áceaia, numai să creşti pruncul, ci trebuie să-l şi înveţi şi atuncea va fi deplin crescut. Apoi aceasta ne învaţă methodica. Methodica ne învaţă a ceti, a scrie, a socoti, á cunoaşte sânta Lege şi limba maicei, a cunoaşte lumea şi oamenii şi înţelepteaşte a gândi şi a judeca». Peste trei ani, în 1821, Diaconovici Logá, profesor la şcoala preparandă din Arad, arătând că directorul şcoalelor

preparande, Uroş Nestorovici, a dispus să se tipărească manualele necesare acestor şcoli, aduce la cunoştinţă că el are tocmai gata de tipar asemenea manuale şi roagă pe «patronii neamului românesc» – pe mecenaţi deci şi pe iubitorii de cultură – să-l ajute că să le tipărească.

În aceeaşi vreme, apăreau la Iaşi, în 1820, în greceşte, лщ «*Manual despre metoda alilodidactică*» adică metoda potrivit căreia elevii se examinau reciproc, şi nişte *Table pedagogice*, cu literă specială adusă de la Paris.

Biblioteci. Este absolut sigur că au existat biblioteci în Ţările Româneşti din cele mai vechi timpuri, atât la curţile domneşti, cât şi la mănăstiri şi unele case boiereşti. Logofătul Filos al lui Mircea cel Bătrân, devenit în călugărie Filotheu, autor de cântări bisericeşti originale, nu

se poate să nu-şi fi avut biblioteca sa proprie alcătuită din manuscrise, după cum e imposibil ca la curtea lui Ştefan cel Mare, a lui Despot, Petru Cercel, Petru Şchiopul sau Mihai Viteazul să nu fi existat un număr de cărţi şi iarăşi de manuscrise. Descoperiri viitoare vor arăta dreptatea acestei presupuneri. Tot astfel cred că au avut bibliotecă: fastuosul *Radu Mihnea*, care învăţase nu numai la Muntele Athos dar şi în Italia, la Veneţia şi Padova, apoi evlaviosul *Miron Vodă Barnowski* care voise să întemeieze o tipografie în Moldova; se poate ca unele din cărţile lui să fie şi azi printre acelea ale mănăstirii Barnowski, ctitoria nefericitului voievod; catalogul cărţilor acestei mănăstiri întocmit în 1727 şi publicat în colecţia Hurmuzaki, cuprinde lucrări în greceşte, latineşte, italieneşte, leşeşte, româneşte,

ruseşte, în slavă bisericească şi chiar în georgiană. Şi *Gheorghe Duca*, reîiitemeietorul tiparului moldovenesc şi învăţatul său fiu *Constantin*, zis şi Duculeţ, care pune să i se transporte la curte pietrele cu inscripţii romane găsite în ţară, şi extraordinarul *Mihail Radu* sau Mihnea al III-lea al Munteniei, asemănător în atâtea privinţe cu Despot Vodă, ca să ml mai pomenim pe superbul *Şerban Cantacuzino* ce se visa succesor al împăraţilor bizantini, şi-au avut, cu siguranţă, fiecare, biblioteca lor. Reprezentativi, în privinţa aceasta, rămân însă, bine înţeles, tot *Constantin Brâncoveanu* şi *Dimitrie Cantemir*, cei doi voievozi iubitori şi creatori de cultură. Pe unul din manuscrisele lui Brâncoveanu, ajuns astăzi în colecţiile Academiei Române, se poate citi, scrisă de însăşi

mâna lui, următoarea însemnare: «A lui Costandin Brâncoveanul vei logofăt, leat 7195 (1687) Fevruarie 5. Dar de la dumnealui Costandin Cantacuzino biv vei stolnic».

În ce priveşte pe boierii veacului al XVII-lea, citǎm pe Grigore Ureche, Ştefan pârcălabul de Soroca, Eustratie treti logofătul, Todiraşco, Miron Costin, Pătraşcu Ciogolea şi Tudosie Dubău, tuspatru vei logofeţi, pe Neculai Buhuş şi pe Lupu Bogdan hatmanul, în Moldova, iar în Muntenia pe Udrişte Năsturel – o mărturie străină contimporană arată că «trăia înconjurat de cărţi pe care le aducea din străinătate» – pe Istratie Leurdeanu, care punea să i – se scoată copii de pe manuscrisele turceşti, Constantin Cantacuzino postelnicul, marele vornic Ivaşco Băleanu, fraţii

Greceanu, Matei Creţulescu, în a cărui bliblioteca se găsesc şi un *atlas* scump, cumpărat de el la Viena, Constantin Cantacuzino stolnicul, cel mai învăţat boier al vremii lui, şi pe Mihai Cantacuzino spătarul, iubitorul de geografie şi arhitectură. Despre bogata bibliotecă a Cantacuzinilor, de la Mărgineni (Prahova), întemeiată de Constantin postelnicul, o descriere a Ţării Româneşti din vremea lui Constantin Mavrocordat spune: «A fost cea mai mare vivliothichi decât toate acestea (adică decât cele de la Mitropolie, Văcăreşti şi Sf. Saval), cu multă cheltuială şi multe cărţi elineşti, letineşti, franţozeşti, turceşti... Dar cele mai multe cărţi s-au rădicat dă Niculae Vodă şi le-au dus la vivliothichi al său, ce făcuse la Ţarigrad, la casăle lui, la Bată...». Stolnicul Constantin Cantacuzino a

îmbogăţit mult biblioteca moştenităde la părintele său. În 1706, Septembrie 27, un cunoscut al său, Francisc Lugasi, serie de la Târgovişte în Ardeal, probabil unui membru al familiei Banffy: «Ilustritatea sa bătrânul domn Constantin stolnicul m-a rugat foarte mult să-ţi scriu dumitale ca să-i procuri *Istoria* bietului. *. Alexe Bethlen, chiar nelegată dacă ar fi, fiindcă Dumnealui vrea... să compileze istoria Ţării Româneşti... şi-a procurat până acum pe Bonfinius, pe Istvânfi, pe Ion Bethlen; n-are Istoria bietului...

Alexe Bethlen; îl obligi Dumneata foarte mult dacă îi trimiţi una, având mare nevoie de ea

Dar biblioteci au fost mai ales la *mănăstiri*, vechile centre de cultură ale ţării şi sediul coaielor de pe atunci. În veacul al XVI-lea au existat cărţi şi

manuscrise la Neamţu şi la Putna, în Moldova, Ia Bistriţa, Ia Gozia, Ia Argeş şi la Tismana, în Muntenia. Din aceste lăcaşuri au fost aduse tipăriturile şi manuscrisele care împodobesc Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. În epoca lui Brâncoveanu şi Dimitrie Cantemir constatăm biblioteci la următoarele mănăstiri: 1. *Sf. Sava* şi 2. *Sf. Gheorghe Nou* din Bucureşti. Într-o scrisoare din 2 Mai 1716 pe care Nicolae Mavrocordat o adresează patriarhului Ierusalimului Hrisant Nottara de care ascultau, în ultimă instanţă, aceste două mănăstiri, el li spune între altele: «Mulţumim şi pentru voia ce ne dai să avem intrare în biblioteca Sfântului Sava şi a Sfântului Gheorghe; scopul nostru anume este să adăugim acolo şi alte cărţi, nu să luăm». 3. *Hurezi*. Un raport asupra Olteniei, trimis în 1727,

Consiliului de Război de la Viena, spune că într-această mănăstire se găseşte «o frumoasă bibliotecă» (eine schöne Bibliotheca); o parte a cărţilor ei se află astăzi în colecţiile Casei Bisericii din Bucureşti. 4. *Văcăreşti*. În legătură cu biblioteca de aci, citim în prefaţa ediţiei din Martie 1768 a *Manualului despre superioritatea Ierusalimului* că Nicolae Mavrocordat, ridicând mănăstirea, «i-a dăruit cărţi bisericeşti şi profane în diferite limbi, anume greceşti, latineşti, greco-Iatine, arăbeşti, etc». Pe o ediţie din 1551 a operelor lui Homer, o însemnare din 1718 spune de altfel: «şi aceasta din cele dăruite Sf. Mănăstiri domneşti Văcăreşti… de prea înălţatul… Ioan Nicolae Alexandru Voievod». Catalogul cărţilor acestei mănăstiri, alcătuit în veacul al XVIII-lea, cuprinde 237 de opere.

5. *Mitropolia* şi cele două episcopii de la 6. *Râmnicul Vâlcei* şi 7. *Buzău* aveau fiecare biblioteca lor; cea de la Râmnic a fost mult sporită de erarhii cărturari Damaschin, Chesarie şi Filaret (vezi şi mai sus, p. 867 – 9). În Moldova au continuat să se dezvolte vechile biblioteci mănăstireşti, la care s-au adăugat acelea de la 8. *Secu*, ctitoria lui Nestor Ureche, de la 9. *Barnowski* din Iaşi, ctitoria evlaviosului domn, apoi de la 10. *Trei-Ierarhi*, în legătură cu şcoala superioară creiată de Vasile Lupu, de la 11. *Slatina*, unde s-a găsit un manuscris al vechilor letopiseţe moldoveneşti scrise slavoneşte şi de la 12, *Coşula*, unde s-a păstrat manuscrisul traducerii româneşti al «Istoriilor» lui Herodot. Ca şi în Muntenia, erau apoi biblioteca 13. *Mitropoliei din Iaşi* şi a celor două episcopii de la 14. *Roman* şi 15.

Hjişi. Şi *Episcopia catolică* din Bacău avea un început de bibliotecă; misionarul B andini enumeră în 1646 opt tipărituri dintre care 3 în poloneză şi 5 în latineşte.

În Ardeal, prima bibliotecă românească de care ştim este aceea a mitropolitului *Sava Brancovici*. Cu prilejul întemniţării şi maltratării sale, în 1680, cărţile i s-au risipit însă. Peste câţiva ani, în 1693, avem prima menţiune documentară despre biblioteca *bisericii sf. Nicolae din Şcheii Braşovului*; avea la acea dată, 115 volume şi desigur se întemeiase cu mult înainte. În 1759, numărul volumelor se ridică la 177.

Instituţiile de cultură ungureşi îşi săseşti din Ardeal, prin faptul că aparţineau grupărilor etnice care aveau puterea politică şi economică, au fost înzestrate încă mai de timpuriu cu bogate

colecţii de cărţi şi manuscrise. Astfel, «*Colegiul academic ь* calvin, întemeiat de Gábriel Bethlen la Alba-Iulia în 1622, poseda o frumoasă bibliotecă; ea a ars în 1658, cu prilejul năvălirii şi jefuirii Transilvaniei de către Tătari. Refăcut şi mutat la Aiud, prin îngrijirea principelui Mihai Apaffi, colegiul îşi alcătui o nouă bibliotecă, cuprinzând şi manuscrise. Şi *colegiul reformat din Odorhei*, construit împreună cu biserica de acolo, de Sigismund Báthory, avea o colecţie apreciabilă de cărţi. Saşii la rândul lor strânseseră colecţii frumoase la Braşov, Sibiu, Bistriţa şi Sighişoara. Negustorii companişti greci din Sibiu îşi întocmesc şi ei o bibliotecă, mai ales în urma donaţiei făcute de Episcopul Leontie din Paphos, mort în Martie 1661 şi îngropat în satul vecin B oiţa; printre cărţile lui se aflau şi

două ediţii a «Vitejilor lui Mihai Viteazul» de Stavrinos vistierul, (vezi şi vol. II, ediţia a patra, p. 589).

Veacul al XVIII-lea a însemnat, sub raportul difuziunii cărţilor şi a formării de biblioteci, o epocă de real progres. Cartea apuseană pătrunde în număr tot mai mare în bazinul dunărean; ei i se adaugă în ţările ortodoxe, tipăriturile româneşti – în limba naţională dar şi în greceşte şi chiar în slavă – şi tipăriturile ruseşti. Numărul şcolilor sporeşte, şi cu ele, numărul manualelor şi a cărţilor în genere. Grigore al III-lea Ghica, în hrisovul din 1766 privind reorganizarea învăţământului moldovean, prevede, la Academia de pe lângă Mitropolia din Iaşi, şi un post de «bibliotecar» plătit cu 120 de lei anual. În ultima sa domnie moldoveană (1774 – 1777), acelaşi voievod trimite pe boierul

Saul «în Germania, Franţa şi Italia, cu ordin de a cumpăra în aceste ţări tot ce va crede de cuviinţă a contribui la propăşirea ştiinţelor, literelor şi artelor în Moldova». Saul aduce într-adevăr cărţi în valoare de peste 1000 de florini.

În anaforaua pentru reorganizarea învăţământului moldovean, Mitropolitul Iacov II (17921803), prevede, pentru întâia oară, *instituirea unui fel d° depozit legal* şi anume în favoarea bibliotecii «Academiei» din Iaşi. În capitolul VIII al amintitei anaforale ee hotărăşte că toţi negustorii care vor aduce cărţi în ţară sunt obligaţi să dea câte un exemplar, fără plată, acelei biblioteci; la cele foarte scumpe, se va achita jumătate din preţ. Printre cei care importau cărţi era şi librarul vienez Marquides Pulio (Aromân de neam!). Un raport consular austriac

arată că acesta a adus în Bucureşti la 28 Decembrie 1796, o serie de cărţi pe care le-a oferit spre cumpărare boierilor; catalogul anexat raportului cuprinde 44 de opere, dintre care 42 în franţuzeşte, cu o proporţie apreciabilă de caracter revoluţionar – 1 în latineşte şi 1 în italieneşte. Aflăm şi numele câtorva legători de cărţi: unul este cunoscutul preot Mihail Strilbiţki (vezi mai sus, p. 913) care la 1762, în Iaşi, leagă în piele, cu stema Callimachilor, manuscrisul «Condicei de obiceiuri» a lui Gheorgachi vtori logofăt. Un altul e Dimitrie Preotul, tot la Iaşi, în 1797, posesor de «codici muzicali»; un al treilea e Şerş Evreul, la Bucureşti, cu prăvălie în oraş şi în slujba voievodului Constantin H anger li «la legatul cărţilor şi condicilor domneşti» cum ne spune hrisovul de scutire de dări

dat la 13 Octomvrie 1798; un al patrulea e Tudor, legătorul de cărţi al Mitropolie: din Bucureşti, căruia de asemenea i se acordă scutiri prin hisovul din 18 Martie 1804.

E normal deci ca numărul bibliotecilor, publice şi private, să sporească în acest veac al XVIII-lea.

Dintre bibliotecile domneşti, incontestabil cea mai importantă, bucurându-se de o faimă unică, este acum biblioteca Mavrocordaţilor, a lui Neculai şi Constantin. Neculai moştenise biblioteca părintelui său, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, el însuşi unul din oamenii cei mai culţi ai epocii, cu studii universitare în Italia» Ajuns domn, având deci mijloace mari, Neculai începe să-şi sporească biblioteca. E foarte probabil că a luat, aşa cum spune descrierea, pomenită înainte, a Ţării Româneşti, o parte din cărţile

bibliotecii de la Mărgineni: Cantacuzinii, Ştefan şi tatăl său, învăţatul stolnic, pieriseră doar ca haini împărăţiei turceşti. Sporul cel mare al bibliotecii lui Neculai Mavrocordat a venit însă din altă parte şi anume din cumpărăturile făcute cu bani grei, atât în apusul Europei cât şi în imperiul Otoman. O corespondenţă din 1729 arată că a cheltuit numai în 2 ani suma de 20...000 de scuzi pentru achiziţionarea de manuscrise turceşti, arabe şi persane. Iar o altă mărturie contimporană vorbeşte de «cheltuieli de necrezut» (dépenses incroyables). Din cărţile sale, Neculai defalchează o parte pentru fiul său Constantin, constituindu-i o frumoasă bibliotecă personală. Catalogul ei, alcătuit în Iunie 1725, deci pe când Neculai domnea în Muntenia, precizează că e «catalogul tuturor cărţilor elene,

greco-latine, latine, italiene, franceze, etc. Ale lui Constantin Mavrocordat, *pentru uzul lui*, în afară de acelea din biblioteca cea mare a prea înălţatului domn în Bucureşti» (χωρίς των έν τη μεγάλη βιβλιοθήκη ύφηλοτάτου ήγεμόνος έν Βουκουρεστίφ). Această bibliotecă personală a tânărului Constantin – avea la acea dată 14 ani – numără nu mai puţin de 684 de opere, unele din ele în mai multe volume şi toate frumos legate. Catalogul specifică şi felul legăturii: «legătură românească, de piele roşie» sau «legătură galbenă, românească» – nu eram deci nişte începători în această ramură – «legătură în pergament alb vçchiu», a legătură turcească, roşie, cu peceţi», etc.

După moartea tatălui său, Constantin a moştenit întreaga bibliotecă şi a sporit-o la rându-i. Chesarie Daponte, secretarul

său, afirmă că ea ajunsese acum la «mii de cărţi», ceea ce este foarte probabil. Iar Sulzer o evalua la 600…000 de taleri sau lei; între raritătţi era şi o biblie coptă din veacul al treilea.

Din nefericire, această splendidă bibliotecă, în care se găseau şi manuscrise rare, stampe şi medalii, nu putu fi păstrată. După mazilirea din 1749 şi până să reia din nou tronul în 1756, având nevoie de bani şi hărţuit de creditori, Conştantin Mavrocordat trebui să şi-o amaneteze şi apoi să vândă o parte din ea; vându de asemenea casa din Galata. Unele cărţi îură cumpărate de nobili greci ca Iacovaki Rizo şi Sutzu, altele de reprezentanţii diplomatici ai statelor străine. Din cele rămase în ţară, la Mitropolie, o parte s-au distrus în timpul războiului din 1768 – 1774. Astăzi,

rămăşiţele falnicei biblioteci sunt răspândite în diferite locuri; cele mai multe se află la Atena, cumpărate de statul grec; altele sunt în ţară, în biblioteca Seminarului Central din Bucureşti şi la diverşi particulari.

Dintre bibliotecile în legătură cu biserica, notăm, în Muntenia, pe acelea de la mănăstirile: *Ghighiu*, lângă Ploeşti, *Cernica*, în Ilfov, *Dălhăuţi*, în Râmnicul Sărat, precum şi de la biserica *Domniţa Balaşa* din Bucureşti. În Ardeal, se întemeiază, în 1727, biblioteca centrală din *Blaj*, care va deveni repede cea mai însemnată bibliotecă românească de peste munţi, apoi, în 1775, aceea a episcopiei greco-catolice din *Oradia Mare*; aci se păstrează manuscrisele celor mai multe din operele lui Samuil Micu Clain; între ele şi manuscrisul autograf şi inedit al

«Istoriei Românilor» în 4 tomuri; de asemenea, manuscrise ale operelor lui Gh. Şincai. Şi ortodocşii îşi avură o bibliotecă episcopală la *Sibiu*, ceva mai târziu, spre sfârşitul veacului, pe vremea lui Gherasim Adamovici. La Alba-Iulia, episcopul ungur Ignat Batthyany înfiinţează *Institutul Batthyaneum* cu o frumoasă bibliotecă, având şi cărţi rare (incunabule chiar!) şi manuscrise preţioase.

Tot mai multe sunt şi bibliotecile particulare; atât în Muntenia, cât şi în Moldova creşte numărul boierilor şi înalţilor ierarhi iubitori de cultură, care strâng cărţi, traduc din limbi străine, scriu ei înşişi şi acoperă cheltuiala imprimării diferitelor opere de caracter religios sau laic. Acelaşi fenomen îl întâlnim şi în Ardeal, unde se ridică o pătură de cărturari şi unde mecenaţii se recrutează

mai ales din rândul negustorilor înstăriţi, cum sunt fraţii *Boghici* şi *Nicola Nicolau* la Braşov, *Constantin Hagi Popp* la Sibiu, «*jupânul Ioan Logojet negoţitoriul*» la Timişoara şi alţii. Călătorul francez Flachat, zăbovind câtăva vreme în Muntenia, pe timpul lui Constantin Mavrocordat (1731 – 1733), ne spune că primul secretar al Domnului, *Andronachi* (probabil Vlasto!), era posesorul unei frumoase biblioteci, având şi tablouri de preţ, sculpturi admirabile şi piese de mecanică ciudată, comandate în Germania şi Anglia. Tot el ne dă informaţia că vei portarul *Rizo* făcuse, din porunca aceluiaşi Domn, o călătorie de studii în Germania, Olanda, Anglia Franţa şi Italia, călătorie pe care ar fi vrut s-o facă însuşi Constantin Mavrocordat.

În Moldova, socotelile casei

cronicarului *Ioniţă Canta* ne arată că, în anul 1777, s-au cumpărat «Chiclopediile» (volumele Enciclopediei franceze I), un Esop, o gramatică latinească pentru copii, apoi codicele de legi bizantine al lui Armenopol, în sfârşit un «pergament mare» şi trei «pergamenturi de scris». Iar despre *Enache Kogălniceanu*, pseudo-cronicarul, ştim că era totuşi un cărturar, amator de manuscrise istorice; o serie întreagă cumpără el la Constantinopol, în anii 1760 – 1761.

Spre a-şi da cineva seamă de cât crescuse nivelul şi de numărul preţuitorilor slovei tipărite, la finele epocii fanariote, e suficient să cerceteze listele de «prenumeranţi» tipărite de obicei la sfârşitul cărţilor; va vedea îndată cât de numeroşi erau cei ce le cumpçrau cu anticipaţie; îi putem socoti pe fiecare ca

având o bibliotecă proprie. Dăm aci un singur exemplu: pentru «*Geografia sau scrierea pământului*», tălmăcită de «un iubitoriu de neamul românesc» şi apărută la Buda în 1814 – 1815, în două volume, sunt 460 de prenumeranţi în Moldova, 486 în Muntenia şi 385 în Ardeal şi Banat. În total deci, 1331 de cărturari care plătesc înainte preţul cărţii.

Societăţi diverse. Nevoia de a se asocia în vederea realizării unui scop umanitar, cultural, economic sau politic a existat şi în Ţările noastre, ca pretutindeni în Europa. Am arătat mai înainte ce erau «*breslele*» de meseriaşi şi de «alogeni» precum şi «*companiile*» de neguţători. Amintim acumdespre *francmason erie*, a cărei prezenţă se constată documentar, atât în Moldova cât şi în Muntenia, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, dar

care, după toate probabilităţile, trebuie să fi avut aderenţi la noi încă mai dinainte. Prima menţiune sigură despre francmasoni – poporul le-a zis *farmazoni* şi le-a atribuit puteri misterioase şi nebănuite – la noi, este din 1787 când Gherasim, arhidiaconul Mitropoliei din Iaşi, traduce, pentru biv vei paharnicul Iordachi Darie Dărmănescu, cartea «*Taina Francmasonilor*» a abatelui prau, apărută la Amsterdam în 1778. Faptul traducerii implică existenţa de membri ai acestei societăţi secrete în Moldova la data amintită.

În 1795, constatăm că exista la Sibiu o «*Soţietate filosofească β neamului românesc*»; ea publica în acest an, la finele lui Mai, o «înştiinţare» prin care, adresându-se şi cărturarilor de dincoace de Garpaţi şi în special lui Ianache

Văcărescul, vestea că are de gând să scoată, sub titlul general de «Vestiri filosofeşti şi moraliceşti», o serie de cărţi, de caracter istoric, geografic, religios şi ştiinţific, în formă de fascicole bisăptămânale, fiecare fasciculă având două coli. Alte informaţii asupra ei n-avem; bănuiesc însă că suntem şi în faţa unui îndepărtat efect al ideilor revoluţiei franceze, idei camuflate sub firma «filosofică». Fapt e că în afară de prima operă anunţată «*Theologhiia Bisericii Răsăritului*» care apare *ca çolum* al lui Clain în 1796, cu un titlu aproape identic alte lucrări n-au ieşit sau, în cazul cel mai bun, nu le cunoaştem încă; probabil că autorităţile, speriate de orice putea sugera, chiar de departe, chiar indirect, o schimbare a ordinei existente, vor fi desfiinţat «soţietatea» sau îi vor fi interzis

activitatea.

— În 1815, se înfiinţează, la Buda, *Societatea femeilor române*, numărând 33 de membre fondatoare; multe din ale aparţineau coloniei aromâneşti din capitala Ungariei. Scopul societăţii era de a ajuta şcoala naţională prin contribuţii băneşti anuale; el a fost împlinit cu succes. În Muntenia şi în Moldova, deşi e probabil să fi existat societăţi culturale-politice, n-avem însă, până acum, nicio informaţie asupra lor. Facem abstracţie, bine înţeles, de *Eterie*, care era o societate politică grecească; adăugăm însă că ea a numărat zeloşi partizani şi printre rândurile boierilor români din Principate, precum şi printre negustorii «companişti» dintre care nu puţini erau Aromâni.

În Transilvania, sasul Martin Hochmeister, «fratele» întru

francmasonerie a doctorului Molnár, voia să scoată, în 1798, un periodic românesc «*Foaia română pentru econom*» adică pentru gospodar (amintim că până astăzi, mocanilor proprietari de turme li se mai spune, în munţii Buzăului, «economi de oi» I); intenţia sa nu s-a transformat însă în faptă.

BIBLIOGRAFIE

L Opere de sinteză, 1. G. Pas cu, *Istoriea literaturii romíné din secolul XVII*, Iaşi, 1922,184 p. În 8°; 2. G. PaSCU, *Istoriea literaturii romíné din secolul XVIII, I. Cronicarii moldoveni fi munteni*, Bucureşti, 1926,180 p. Φ 8°; 3. N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti*, I – II, Bucureşti, 1925 – 1926,615 p. În 8°; 4. Sextib Puşcariu, *Istoria literaturii române*.

Epoca veche, ediţia a doua, Sibiu, 1930,263 p. În 8°; 5. Ovid Densusianu, *Literatura română modernă*, I – III, Bucureşti, 1920 – 1933, VI + 191 + 209 + 149 p. În 8°; 5 bis. I. D. SUCIU, *Literatura bănăţeană de la început până la Unire*, Timişoara, 1940, XVI + 399 p. În 8°; 6. G. CălinesCU, *Istoria literaturii române, de la origini până în prezent*, Bucureşti, 1941,948 p. În f°; 7. D. Murăraşu, *Istoria literaturii române*, ediţia ə treia, Bucureşti [1942], 462 p. În 8°; 7 bis. Gabriel DräGan, *Istoria literaturii române*, ed. A patra, Bucureşti. 1946,16 + 635 p. În 8°.

П. Influenţe culturale străine. 8. P. P. Panaitescu, *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1925), p. 149 – 372; P. P. Panaitescu. *Vinfluence de Voeuvre de*

Pierre Mogila, archevêque de e*iev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de VÉcole Roumaine en France*, I, 1926, p. 1 – 97; 10. D. Ru s se, *Opere istorice greco-române*, *Opere postumi*, vol. I – II. Bucureşti, 1939, IX + 692 p. În 8°.

III. Opere originale. Istoriografia moldoveană. 11, C. Giurbscu, *N oui contribuţiuni la studiul cronicelor moldovene*, Bucureşti, 1908,93 p. În 8°; 12. I. Şladbei, *Cercetări asupra cronicelor moldovene*. *Eustratie logofătul*. *Grigore Ureche*. *Simion Dascălul*. *Içn Neculce*, Iaşi, 1939,35 p. În 8°; 13. C. Stoide. *Recenzie* asupra lucării lui I. Şiadbei, în *Rev*. *Ist*. *Rom*., XI – XII (1941 – 1942), p. 412 – 418; 14. Const. C. Glurescu, *Introducerea* la *Letopiseţul Ţării Moldovei până la Aron Vodă* (*1359 – 1595*), ediţia a treia, Craiova, 1942, LXXXII p. În 8°; 15.

C. GlURESCU, *Introducerea la. De neamul Moldovenilor*, Bucureşti, 1914, LV p. În 8°; 16. P. P. Panaitescu, *Istorie în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.* S. 3, t. X (1929), p. 365 – 496; 17. P. P. Panaitescu, *Introducerea* la Miron Costin, *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron Vodă încoace*, ediţie critică, Bucureşti, 1944, LXX p. În 8°; 18. C. GlURESCU, *Introducerea* la *Letopiseţul Ţării Moldovei* de la *Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir* (1661 – 1705), Bucureşti, 1913,50 p. În 8°; C. GlURESCU, *Izvoadele lui Tudosie Dubău, Miron Logofătul şi Vasile Demian*, Bucureşti, 1914,52 p. În 8°; 20. C. Stoide, *Izvodul Costăcheştilor* (sub tipar); 23. Ion şi. Petre, *Nicolae Costin. Viaţa şi opera*, Bucureşti, 1939,286 p. În 8°; 24. John F.

BadelEY *Russia, Mongolia, China*, vol. I – II, London, 1919, în 8°; P. P. Panaitescu, *Nicolas Spathar Milescu*, în *Mélanges de VËcole Roumaine en France*, 1925, Ire partie, Paris, 1925, p. 35 – 180 (şi extras); 26. Const. C. GlURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. VII (1927), p. 231 – 284; I. Nistor, *Pomenirea lui Dimitrie Cantemir*

Voievod, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. II (1924), p. 221 – 245; 28. G. VALsan, *Harta Moldovei de D mitrie Cantemir*, în *Mem. Secţ. Ist. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 193 – 211; 29. I. Mlnea, *Dèspte Dimitrie Cantemir. Omul – Scriitorul – Domnitorul*, Iaşi, 1926,421 p. În 8°; Franz Babinger, *Die osmanischen Quellen D. Kantemir-s*, Bucureşti, 1941,12 p. În 8°; 31. Victor PapaCOSTEA, *Dimitrie Cantemir. Note pentru un portret*, în

Familia, 77 (1942), p. 3 – 10; 32. Marcel Romanescu, *Cantemir, Montesquieu şi Marsigli*, în *în amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 413 – 434; 33. C. GreCESCU, *Mărturisirile comisului Iştoc un fragment de cronică*, în *Rev. Ist. Rom.*, VIII (1938), p. 87 – 94; 34. Damian Bogdan, *Despre domnii moldoveni Ştefan I ŞI Iuga*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 165 – 177; 35.1Oan şi. Petre, *Axintie Uricarul. Studiu şi text*, Bucureşti, 1944,207 p. În 8°; 36. D. Russo, *Cronica Moldovei de N. Chiparissa (1716 – 1717)*, în *Studii istorice greco-române*, II, Bucureşti, 1939, p. 465 – 485; 37. D. Russo, *Afenduli şi Amiras*, ibidem, I, Bucurâşti, 1939, p. 193 – 204; 38. Şerban Cioculescu, *La bicentenarul lui Neculce*, în *Rev. Fund. Reg.*, Octomvrie, 1945, p. 331 – 35. V. Şi p. 953, nr. 12; 39. D. Russo,

Cronica Gkiculeştilor (1695 – 1754), în *Bul·. Com. Ist.*, II (1916), p. 3 – 85; 40. N. Iorga, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniţă Canta*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. VIII (1927 – 1928), p. 105 – 116; 41. C. Giurescu, *Pseudo-cronicari*, I. *Enache Kogălniceanu*, Bucureşti, 1916,43 p. În 8°; 42. Emil Turdeanu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor rimate*, în *Cercet. Lit.*, II (1936), p. 1 – 54; 43. Ban Simonescu, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui GkeorgacLi, 1762*, Bucureşti, 1939,334 p. În 8°.

IV. Istoriografia munteană. 44. Iulian Ştefănescu, *Viaţa Sfintei Parascheva cea nouă de Matei al Mirelor*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 347 – 373; 45. D. Russo, *Matei al Mirelor şi operele lui*, în

Studii istorice greco-române, I, Bucureşti, 1939, p. 157 – 179; 46. N. Şi mache şi Tr. Cristescu, *Letopiseţul cantacuzinesc, 1290 – 1688*, Buzău. 1942,60 p. În 8°; e. Glurescu, *Contribuţiuni la studiul cronicelor muntene*, Bucureşti, 1906,160 p. În 8°; 48. N. SimăuHE ŞI Tr. Cristescu, *Viaţa şi opera lui Radu Popescu*, I, Ploeşti, 1943,196 p. În 8°; C. Grecescu. *Câteva date noi în legătură cu «Istoriile Domnilor Ţării Româneşti»*, în *în amintirea lui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 277 – 289; 50. Alexandru A. VasilesCU, *Contribuţiuni la biografiile cronicarului Radu Popescu şi compilatorului Constantin Căpitanul*, ibidem, p. 533 – 546; 51. Ştefan D. Grecianu, *Scrierile lui Radu logofătul cronicarul*, Bucureşti, 1904, V + 52 p. În 8°; 52. Ştefan D. Grecianu, *Viaţa lui Costandin Vodă*

Brâncoveanu de Radu vei logofăt Grecianu, Bucureşti, 1906,386 p. În 8°; 53. I. C. Filitti, *Cine erau fraţii cărturari Radu şi Şerban Grecianu*, în *Rev. Ist. Rom.*, IV (1934), p. 65 – 70; 54. C. Grecescu, *Cronica Anonimă* (sub tipar).

55. N. IORGA, *Operele stolnicului Constantin Cantacuzino*, Bucureşti, 1901,180 în 8°; 56. I. Minea, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Lst.*, VIII – IX (1932 – 1933), 2, p. 73 – 79; 57. Al. A. VasilesCU, *Cronologia Tabelară. Data alcătuirii şi autorul ei*, în *Rev. Ist. Rom.*, III (1933), p. 54 – 77; 58. George B. Popescu, *O-rugăciune a lui Constantin Stolnicul Cantacuzino*, în *Rev. Ist.*, 25 (1939), p. 57 – 60; 59. Constantin C. Glurescu, *Harta Stolnicului Constantin Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.*, XIII (1943), p. 1 – 27; 60. D. RUSSO, *Ioan Cariaţi şi*

operele lui, în *Studii istorice greco-române*, I, Bucureşti, 1939, p. 181 – 191; 61. D. RUSSO, *Mitrofan Grigoràs*, *Cronica Ţării Româneşti* (*1714*, – *1716*) ibidem, II, Bucureşti, 1939, p. 409 – 461; 62. I. IONAŞCU, *Lucruri noi despre cronicarul Dumitrache*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 246 – 263; 63.1ЬIE CORFUS, *Contribuţiuni la opera cronicarului Mihai Cantacuzino*, în *Rev. Ist. Rom.* XVI (1946), sub tipar; 64. N. Iorga, *Origina moldovenească a lui Ienăchiţă Văcărescu*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. X (1929), p. 345 – 351; 65. Şi. BezdeCHI, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanu*, I, Sibiu, 1944,107 p. În 8°; 66. C. Nicolăescu-plopşor, *Cronograful Ţerei Rumâneşti scris de Dionisie Eclesiarhul*, R. — Vâlcea, 1934, XIX + 215 p. În 16°;

67. N. Bănescu, *Viaţa şi opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide*, în *Anuar lst. Cluj*, II (1923), p. 119 – 204; 68. Victor PapaCOSTEA, *Date nouă despre viaţa şi opera lui Dionisie Fotino*, în *Balcania*, VII, 2 (1944), p. 311 – 331; 69. N. Docan, *O povestire în versuri încă necunoscută despre domnia lui Mavrogheni*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, s. 2, t. XXXIII (1911), p. 417 – 516; 70. Al. T. Dumitrescu, *f Trâmbiţa Românească»*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, s. 2, t. XXXVII (1914), p. 21 – 47; 71. Constantin C. GlURESCU, *Uciderea voievodului Constantin Hangerii. O povestire în versuri necnuoscută*, Vălenii de Munte, 1926,10 p. În 8°; 72. GH. T. Kirileanu, *Dăsluşire. O scriere inedită a lui Zilot Românul*, în *Rev. Ist. Rom.*, XI – XII (1941 – 19424 p. 288 – 308.

V. Şi p. 954, nr. 42.

V. Istoriografia ardeleană. 73. I. Lupaş, *Cronicari şi istorici români din Transilvania*, I – II, Craiova, 1933 – 4934,470 p. În 8°; 74. Z. PâGlişanu, *Un vechi proces literar*: *Relaţiile lui I. Bob cu S. Klein, Gh. Şincai şi P. Maior*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVI (1934 – 1935), p. 221 – 255; 75. Dr. Iacob Radu, *Doi luceferi rătăcitori*: *contribuiri la viaţa şi operele lui Gheorghe Şincai şi Samoil Micu Clain*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. Îi (1924), p. 167 – 287; 76. Z. Paclişanu, *Cenzura cronicei lui Gh. Şincai*, în *Revista Arhivelor*, I (1924), p. 20 – 30; 77. A. VERESS, *Note şi scrisori Şincaiane*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. III (1925), p. 479 – 503; 78. AT. M. MarienesCU, *Viaţa şi operele lui Petru*Maior*. Discurs de recepţie la Acad.

Rom., Bucureşti, 1883,122 p. În 4°.

VI. Opere filologice. Dicţionare. 79. Gh. Creţu, *Mardarie Cozianul Lexicon slavo-românesc şi tâlcuirea numelor din 1649*, Bucureşti, 1900,396 p. În 8°; 80. Dr. C. TaGT. IAVINI, *Îl Lexicon Marsilianum Dizionario latino-rumenoungherese del sec. XVII*, Bucureşti, 1930,282 p. În 8°; 81. Iulian ŞtefăNESCU, [*Manuale şi dicţionare greco-române*], în *Opere istorice*, Bucureşti, 1942, p. 189 – 214; 82. VICTOR PapaCOSTEA, *Pentaglosarul lui Nicolae Ianovici*, în *Rev. Ist. Rom.*, IX (1939), p. 314 – 322.

Vn. Gramatici şi ortografii. 83. Nestor Camariano, *Modelele gramaticei lui Văcărescu*, în *Studii italiene*. III (1936), p. 3 – 11; 84. D. GAzdaru.

Modelul italian al Gramaticei lui

Văcărescu, în *Arhiva* din laşi, 43 (1936), p. 3 – 11.

Vili. Opere literare. 85. N. Drăganu, *Mihail H* altei. *Contribuţie la istoria culturală românească din secolul al XVII-lea*, în *Dacoromania*, IV (1924 – 1926), pp. 77 – 168; 86. GH. Bogdan-duicä, *Istoria literaturii române moderne. Întâii poeţi munteni*, Cluj, 1923, VII + 318 p. În 8°; 87. Ariadna Camariano, *Influenţa poeziei lirice neogreceşti asupra celei româneşti*: *Ienăchiţă*, *Afecu*, *Iancu Văcărescu*, *Anton Pann şi modelele lor greceşti*, Bucureşti, 1935,98 p. În 8°; 88. Paul I. PapadOpol, *Poeţii Văcăreşti, viaţa şi opera lor poetică*, Bucureşti, 1941,356 p. În 8°; 89. Gh. Cardaş, *Ţiganiada*, ed. 2, Bucureşti, 1928, LXXX + 514 p. În 8°; 90. Ion Colan, *Viaţa şi opera lui Ioan Barac*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928), p. L-84; 91.

Gh. Bogdan-Duică, *Ioan Barac*, Bucureşti, 1933,168 p. În 8°.

IX. Opere ştiinţifice. 92. D. RUSSO, *O scrisoare a lui Evghenie Vulgaris tradusă în limba română. O închipuită descoperire: un filosof român din secolul al XVIII-lea*, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 7 – 31; 93. I. MUfrLEA, *Viaţa şi opera doctorului Vasilie Pop, (1789 – 1842)*, în *Anuar. Lst. Cluj, V* (1928 – 1930), p. 86 – 157; 94. Constantin e. GlURESCU, *Harta Moldovei de Rhigas din Velestin* (va apare în *Rev. Ist. Rom.*).

V. Şi p. 954, nr. 59.

X. Opere religioase. 05. N. IORGA, *Manuscripte din biblioteci străine relative la istoria Românilor*, în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lst.*, s. 2, t. XX p. 197 – 253; 96. N. IORGA, *Intre Antim şi Mitrofan, mitropoliţii Ţării Roneşti*, în *Bis. Ori. Rom.*,

1935, p. 1 – 5 şi 113 – 117.

XI. Traduceri. Textele bisericeşti. 97. Const. Solomon, *Biblia de la Bucureşti (1688). Contribuţiuni nouă istorico-literare*, Tecuciu, 1932,48 p. În 4°: 98. I. Blanu, *Psaltirea în versuri întocmită de Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei*, Bucureşti, 1887, LVI + 520 p. În 8°; 99. Ştefan Ciobanu, *Contribuţiuni privitoare la originea şi moartea Mitropolitului Dosofteiu*, Bucureşti, 1920,33 p. În 8°; 100. I. Lupaş, *Dosofteiu, Mitropolitul Moldovei (1671 – 1673 şi 1676 – 1686)*, în *Studii istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 105 – 116; 101. ScarLat Struţeanu, *Doi umanişti ardeleni la curtea lui C. Brâncoveanu*, în *Ramuri*, 1941, p. 40 – 55.

XII. Traduceri de opere literare. 102. N. Cartojan, *Cărţile populare în literatura*

românească, I. Epoca influenţei sud-slave, Bucureşti, 1929, VIIJ + 271 p. În 8°; 103. Ariadna Camariano, *Poricologos şi Opsarologos grecesc*, în *Cercetări Literare*, III, 1939, p. 33 – 129.

104. N. Cartojan, *Fiore di virtu în literatura românească*, în *Mem. Secţ. Lit. Acad. Rom.*, s. 3, t. IV (1928 – 29), p. 85 – 193; 105. Nestor Camariano, *Primele traduceri din Bernardin de Saint-Pierre în literatura română*, în *în Amintirealui Constantin Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 183 – 194; 106. M. SAnzianu, *Un manuscris cu traducerea românească a cărţii «Desiderie%*, în *Rev. Ist. Rom.*, V – VI (19356), p. 410 – 412; 107. P. Grimm, *Traduceri şi imitaţiuni româneşti după literatura engleză*, în *Dacoromania*, III (1923), p. 284 – 377.

Xm. Traduceri de opere istorice şi

geografice. 108. Iulian Ştefănescu, CCronografele *româneşti*: *Tipul Danovici*, *Partea* /], în *Studii Istorice*, Bucureşti, 1942, p. 113 – 187; 109. C. Nicolăescuţiopşor, *Hronograful lui Moxa*; în *Oltenia*, IV (1943), p. 1 – 28.

110. P. P. Panaitescu, *O istorie a Ardealului traddsă de* Miron *Costin*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. XVII (1935 – 6), p. 227 – 241.

111. A riadna Ca mariano, *Spiritul revoluţionar francez şi Voltaire în limba greacă şi română*, Bucureşti, 1946,199 p. În 8°

1941, Traduceri de opere privind gospodăria şi sănătatea. 112. I. Lup aş. *Doctorul Ioan Piuariu-Molnár. Viaţa şi opera lui* în *Studii*... III, Sibiu, p. 47 – 73.

XV. Traduceri de texte astrologice.

Calendare şi încercări de publicaţii periodice. 113. Sextil PuşCariu, *Calendare şi almanahuri*, în *Almanahul graficei române*, 1927, p. 33 – 43; E. VArtosu, *Foletul novei*, Bucureşti.

1942,223 p. În 8°; 115. Teodor B alan, *Teodor Racoce şi Chrestomaticu Românesc*, în *Codrul Cozminului*, II – III (1925 – 6), p. 347 – 370.

XVI. Tiparul. 116. I. Bianu şi N. Hodoş, *Bibliografia românească veche. 1508 – то*, I – II, Bucureşti, 1903 – 1912, în 4°; 117. I. BlăNU, N. Hodoş şi Dan Simonescu, idem, vol. III, Bucureşti, 1912 – 1936,780 p. În 4·; 118. I. Bianu şi Dan Simonescu, idem, vol. IV, Bucureşti, 1944, XIII + 375 p. În 8°; 119. I. Bianu, *Mitrofan Episcopul Huşilor şi al Buzăului, mare tipograf, 1681 – 1702*, în *Almanahul*

graficei române, 1927, p. 44 – 49; 120. N. IoRGa, *Doamna Elina a Ţării Româneşti ca patroană literară*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. XIII (1932 – 33), p. 57 – 67; Victor PapaCOStea, *Povestea unei cărţi. Protopiria lui Cav-alioti. «Ein Unicum»*, în *Omagiu lui Constantin Kiriţescu*, Bucureşti, 1937, p. 665 – 674; 122. Dan Simonescv şi Emil MuraCade, *Tipar românesc pentru Arabi în secolul al XVIII-lea*, în *Cercetări Literare*, III (1939), p. 1 – 32; 123. I. Crăciun, *Das rumänische Buch* în *Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1943, p. 257 – 268: 124. Constantin C. GlURESCU, *Livres tures imprimés ù Bucarest*, în *Rev. Ist. Rom.*, XV (1945), p. 275 – 286.

Xvn. Şcoala. 125. V. A. Ure (hia, *Istoria Şcoalelor*, I, Bucureşti, 1892,405 p. În 4°; 126. Gh. Nedioglu, *Cea mai veche*

şcoală românească cu caracter statornic, · Bucureşti, 1913,28 p. În 8°; 127. Virgil Şotropa şi Dr. N. DräGanu, *Istoria şcoalelor năsăudene*, Năsăud, 1913,414 p. În 8°; 128. Nicolau Aron, *Monografia bisericilor, şcoalelor şi reuniunilor române din Făgăraş*, Făgăraş, 1913,278 p. În 8°; 129. N. FlRU, *Urme vechi de cultură românească în Bihor*, Oradea, 1921,61 p. În 8°; 130. P. P. Panaitescu, *L-influence de Voeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev, dans les Principautés roumaines*, în *Mélanges de l'École roumaine en France*, 1926, I, p. 1 – 97; 131. N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc*, Bucureşti, 1928,351 p. În 8°; 132. M. Popescu-spineni, *Instituţii de înaltă cultură*, Vălenii de Munte, 1932, IV + 208 p. În 8°; 133. C. I. Andreescu, *Evoluţia învăţământului în Moldova şi istoricul Liceului Naţional din*

Iaşi, Iaşi, 1935,267 p. În 4°; 134. I. Ionaşcu, *Material documentar privitor la istoria Seminarului din*

Buzău, *1836 – 1936*, Bucureşti, 1937, XXII + 275 p. În 8°; 135. I. Ionaşcu, *Şcoala de la Colţea în veacul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1938,15 p. În 8°; 136. C. Solomon, *Biserica şi moşia Conăcheştilor*, Iaşi, 1943,29 p. În 8°; 137. Tr. Vuia, *Şcoalele româneşti bănăţene în secolul al XVIII-lea*, Orăştie, 1896,146 p. În 8°; 137 bis. Teodor Vajpea, *Şcolile româneşti* de la *graniţa de Vest*, în *Studii şi documente bănăţene*, I (1945), p. 99 – 124.

Vezi şi p. 958, nr. 156.

XVIII. Manualele şcolare. 138. Onisifor Ghibu, *Din istoria literaturii didactice româneşti*, I – III în *An. Acad. Rom. Mem. Secţ. Lit.*, s. 2, t. XXXVIII

(1915 – 1916), p. 1 – 359; 139. Const. C. Giurescu, *Bucoavna basarabeană din* 1815, în *Rev. Ist. Rom.*, I (1931), p. 124 – 128; 140. Claudio isopesgu, *Îl vescovo Amfilohie Hotiniul e VItalia*, Roma, 1933,19 p. În 8°; 141. Ion Ionescu, *Prima aritmetică tipărită în limba română*, în *Gazeta Matematică*, XLI, Sept. 1935, p. 20 – 24; 142. I. Muşlea, *Pdnea pruncilor (Bălgrad – 1702). Din istoria unei cărţi vechi româneşti*, Bucureşti, 1941,15 p. În 8°. (Extras din volumul omagial I. Lupaş).

XIX. Biblioteci. 143. N. Iorga, *Două biblioteci de mănăstiri, Ghighiu şi Argeş*, Bucureşti, 1904,62 p. În 8°; 144. N. Iorga, *Pilda bunilor domni din trecut faţă de şcoala românească*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 2, t. Xxxvii (1914 – 1915), p. 77 – 120; 145. C. Giurescu, *Pseudo-*

Cronicari, i. *Enache Kogălniceanu*, Bucureşti, 1916,43 p. În 8°; 146. Dr. Iacob Radu, *Manuscriptele din Biblioteca Episcopiei Unite din Oradea Mare*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. I (1923), p. 261 – 308; 147. N. Iorga, *Ştiri nouă despre biblioteca Mavrocordaţilor*, în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. VI (1927), p. 135 – 170; 148. G. Cardaş, *Biblioteci vechi româneşti*, în *Boabe de grâu*, i, 1930, p. 611 – 616; 149. N. GeorGESCU-TISTU, – *Bibliografia literară română*, Bucureşti, 1932,255 p. În 8°; 150. I. Minea, *Ceva despre Constantin Cantacuzino Stolnicul*, în *Cercet. Lst.*, VIII – ix (1932 – 1933), 3, p. 73 – 79; 151. M. Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, ed. 2, Bucureşti, 1937,211 p. În 4°; 152. V. Mlhordea, *Biblioteca domnească a Mavrocordaţilor. Contribuţii la istoricul ei*,

în *Mem. Secţ. Lst. Acad. Rom.*, s. 3, t. XXII (1939 – 1940), p. 359 – 419; 153. IOACHIM crăciun, *Biblioteci şi cititori români în trecut şi azi*, Sibiu, 1940,13 p. În 8°; 154. IOSIF NaGHIU, *Biblioteca Mănăstirii Neamţul*, în *Mitropolia Moldovei*, XVII (1942), p. 67 – 83; 155. IOACHIM crăciun, *Das rumänische Buch în Siebenbürgen*, în *Siebenbürgen*, I, Bucureşti, 1943, p. 257 – 268; 156. Candid Muşlea, *Biserica* Sf. *Nicolae din Scheii-Braşovului*. Braşov, 1943,430 p. În 8°; 157. Octave Beaupin, *Le collège Bethlen de Nagyenyed*, în *Revue d-Histoire comparée. Études Hongroises*, XXI (1943), p. 586 – 588; 158. N. Camariano, *L-organisation et Vactivité culturelle de la compagnie des marchands grecs de Sibiu*, în *Balcania*, VI (1943), p. 201 – 241.

XX. Societăţi diverse. 159. O. Lugosianu, *Societatea femeilor române din anul* 1815, Bucureşti, 1895,24 p. În 8°.

VIAŢA CULTURALĂ. II.

În epoca lui Constantin Brâncoveanu, arta românească atinge cea mai frumoasă şi mai caracteristică înflorire a sa, în toate domeniile.

Veacurile XVII ŞI XVIII Înseamnă, în domeniul *ariei*, un răstimp de remarcabile creaţiuni întru nimic mai prejos de creaţiunile *literare* contemporane. Se ridică în acest răstimp monumente de artă *bisericească* şi *laică* şi se obţin realizări în lucrul lemnului, al ţesăturilor şi al metalelor preţioase, care constituie nu numai succese din punct de vedere tehnic şi artistic, dar şi manifestări caracteristice, *reprezentative*, ale geniului

nostru naţional. Culminarea este atinsă în *epoca lui Brâncoveanu*, în acei cincizeci de ani cuprinşi între 1678 şi 1730 şi care includ, în afară de domnia centrală a strălucitului voievod şi martir (1688 – 1714), şi domniile lui Şerban Cantacuzino (1678 – 1688) şi Nicolae Mavrocordat (1716 şi 1719 – 1730). Se poate spune, fără exagerare, că a fost aceasta o epocă *unică* – prin complexitate, eleganţă şi rafinament – în dezvoltarea artei româneşti, compensând cu prisosinţă aspectele mai puţin favorabile de ordin politic şi militar.

O caracteristică a vieţii noastre artistice în răstimpul amintit şi mai ales în veacul al XVIII-lea este *difuziunea* ei în pături din ce în ce mai largi. Arta nu mai constituie apanagiul numai a Domnilor şi a marilor boieri; ea este preţuită acum şi

promovată şi de alte categorii sociale.

Orăşenii, în special breslaşii – meşteşugari şi negustori – în frunte cu vătafii lor, apoi ostaşii şi comandanţii lor, boierii mici sau boierinaşii, răzăşii şi moşnenii, ridică tot mai multe lăcaşuri dumnezeieşti, frumos construite şi împodobite. Sporeşte numărul clădirilor de zid, biserici şi case de locuit, sporeşte de asemenea numărul *ţesăturilor* şi *blănurilor* de lux, a *podoabelor de metal preţios*, a *tablourilor*, într-un cuvânt a tot ce bucură ochiul şi înfrumuseţează viaţa.

Paralel cu această difuziune sporeşte numărul *meşterilor* pietrari, zugravi, iconari, argintari, lemnari; ei alcătuiesc acum *bresle* puternice şi răspândesc meşteşugul lor până în cele mai îndepărtate colţuri de ţară. Nu arareori călătorul din zilele noastre întâlneşte, în

cine ştie ce sat umil din regiunea muntoasă şi deluroasă, o biserică ridicată în acest veac al XVIII-lea, sau la începutul celui de al XIX-lea, biserică ce este, prin proporţiile ei reuşite, prin acoperişul de şindilă, prin zugrăveala naivă a pridvorului şi prin albeaţa zidurilor, contrastând cu verdele pădurii sau pajiştei din prejur, o adevărată încântare: e opera acestor meşteri modeşti, de cele mai multe ori anonimi (vezi fig. 62).

În ce priveşte locul ierarhic pe care-l ocupă fiecare din ţările române în viaţa artistică a veacurilor XVII ŞI XVIII, lucrurile stau astfel: Moldova deţine întâietatea la început: este epoca mitropolitului *Anastasie Crimea*, ctitorul Dragomirnei, a lui *Miron Vodă Barnowshi*, domnul care a ridicat, proporţional cu durata stăpânirii, cele mai multe lăcaşuri

dintre toţi voievozii noştri, a lui *Vasile Lupu*, ctitorul Trei Ierarhilor, a Goliei şi a bisericii Stei ea din ţara vecină, în sfârşit a lui *Gheorghe Duca*, prin a cărui râvnă s-a înălţat mănăstirea *Cetăţuia*. Spre sfârşitul veacului al XVII-lea, şi anume începând cu domnia lui *Şerban Cantacuzino* (1678 – 1688), punctul de greutate cade asupra Munteniei: aci şi acum se formează *cel de al doilea stil muntean*, care-şi va găsi în lăcaşurile lui *Constantin Brâncoveanu* şi *Nicolae Mavrocordat* cea mai înaltă expresie a sa. Superioritatea Munteniei se menţine în tot veacul al XVIII-lea. Transilvania are, între timp, o situaţie mai puţin favorizată; ea ocupă, sub raportul artistic, locul ultim.

Biserici şi mănăstiri moldovene. Dezvoltarea arhitecturii bisericeşti moldovene, în veacul al XVII-lea, se

explică prin trei factori de căpetenie: mai întâi, *vechea tradiţie* a ţării, aşa cum se înfăţişează ea în lăcaşurile veacului al XVI-lea, Suce viţa fiind încununarea lor; apoi influenţa exercitată de două lăca

Fig 62.
— Biserica din Urşant, Judeţul

Vâlcea. Picturi exterioare Zidită în 1805

Şuri de la finele veacului al XVI-lea, *Galata*, ctitoria lui Petru Şchiopul şi *Aroneanu*, zidită «în ţarina Iaşilor» de Aron Tiranul, ambele aducând, în plan şi faţadă, *elemente noi*, muntenev în al treilea rând, influenţa exercitată de câteva ctitorii domneşti sau metropolitane excepţionale: *Dragomirna*, *Trei-Ierarhi*, *Golia* şi *Cetăţuia*. În genere, se poate observa o strânsă legătură între evoluţia arhitecturii şi vicisitudinile istoriei politice moldovene, domniilor lungi şi prospere corespunzându-le lăcaşuri de seamă, în timp ce perioadele turburi, de războaie, năvăliri şi lupte interne, sunt lipsite de asemenea realizări. Б o constatare care se aplică de altfel tuturor ţărilor şi timpurilor.

Vechii tradiţii arhitectonice í se datoresc lăcaşuri ca *Burdujenii şi Biserica*

Albă din Baia; nici ea nu rămâne însă complet lipsită de influenţe din afară. Astfel, constatăm o influenţă venită *din Sud*, care se manifestă în detalii şi o alta, *occidentală*, căreia-i datorim adăugirea unei clopotniţe – de cele mai multe ori greoaie şi neîmbinându-se bine cu restul clădirii (aşa, de pildă, la *Sf. Nicolae* din Suceava (1611), la *Sf. Vineri* din Iaşi, ctitoria lui Nistor Ureche, dărâmată în 1878, la *Vovidenia* din Iaşi, zidită înainte de 1645, etc.).

Cu biserica mănăstirii *Galata*, înălţată în 1584, apar în arhitectura bisericească moldoveană, o serie de elemente noi, dovedind *influenţă munteană* şi, în genere, sudică. În această categorie intră: 1, *Cea de a doua turlă*, *pe pronaos*, aşa cum am întâlnit-o la bisericile mănăstirilor Tismana şi Snagov precum şi

la biserica episcopală din Curtea de Argeş. 2. *Împărţirea faţadei în două registre*, unul superior şi altul inferior, *printfun brâu* orizontal care dă ocol clădirii. 3. *Generalizarea*, la ambele registre ale faţadei, a *firidelor oarbe* care mai înainte erau numai la abside. 4. Introducerea a câte *trei ferestre la abside* aşa cum le-am constatat la Argeş, la Tutana (absidele laterale), la Mitropolia din Târgovişte (absida altarului) 5. Separarea naosului de încăperea adiacentă spre apus (camera mormintelor sau pronaos) *prin trei arcade sprijinite pe coloane* (2 coloane centrale şi 2 laterale ancastrate), în locul zidului prevăzut cu o uşă, anterior. În afară de aceste elemente principale sunt şi detalii în ornamentare şi în modul şi materialul de constructie care dovedesc aceeaşi influenţa munteană şi, în sens mai larg,

sudică.

Ea este evidentă şi la biserica *Aroneanu* (1594). Şi aceasta are *brâul* care desparte faţadele în două registre, dar aşezat mai sus ca la Galata; are de asemenea *cele trei arcade* care asigură trecerea din naos în pronaos; are însă, în plus şi pentru prima dată în Moldova, *un pridvor pe stâlpi*, legaţi prin arcade (3 arcade pв faţada dinspre apus, câte 2 pe faţadele laterale). Nu mai e deci, ca la lăcaşurile anterioare (Părhăuţi, Moldoviţa, Homor) un zid sau un *plin* în care s-au amenajat câteva deschizături, ci, din potrivă, un *gol* întrerupt de coloane. Sunt principii arhitectonice *opuse*. Acest pridvor pe stâlpi e un element *sudic*; îl întâlnim în Balcani şi în Muntenia unde apare la Snagov, la Mitropolia din Târgovişte şi la Biserica Domnească din

acelaşi oraş. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, el ajunge chiar un element caracteristic al celui de al doilea stil muntean. În Moldova, după Aroneanu, îl găsim la *Hlincea* – refăcută în 1660 –, la *Sf. Loan din Şiret*, la *Iţcanii Vechi*.

Influenţa marilor ctitorii ale veacului al XVII-lea se poate şi ea uşor urmări. Cea dintâi dintre aceste ctitorii a fost *Dragomirna*. Nu ni s-a păstrat pisania; ştim însă că biserica cea mare, cu hramul Pogorârii Sfântului Duh, era înălţată în 1609, aşa cum ne spun însemnările de pe două Evanghelii dăruite de Anastasie Crimea mănăstirii sale.

Zidurile înconjurătoare, cu turnurile lor, au fost făcute de Miron Vodă Barnowski, în 1627; unul din turnuri, acel mare, dinspre Sud-Vest, având mai multe încăperi boltite şi metereze pentru tras,

poartă chiar numele Voievodului. Ceea ce impresionează, din capul locului, la Dragomirna, este *înălţimea* bisericii ca şi raportul faţă de lăţimea ei (42 metri, inclusiv crucea turlei, faţă de 9,60): e cea mai zveltă dintre toate bisericile moldovene; ea continuă şi accentuează tendinţa constatată în veacul al XVI-lea (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 630). Al doilea element caracteristic, prin noutatea lui, e acel *decorativ* sau *ornamental*. În această categorie intră *torsada* sau frânghia împletită discontinuu, pe care o găsim atât în interiorul cât şi în exteriorul bisericii. Ea vine, după toate probabilităţile, din centrul şi răsăritul Asiei Mici, din regiunile selgiucide (între Sivas şi Konijeh) şi cele armene şi caucaziene învecinate. Tot nouă este şi împodobirea turlei cu foarte numeroase

sculpturi în piatră: şi această caracteristică ne îndreaptă tot spre Orient şi anume spre aceleaşi regiuni caucaziene (Georgia I); poate fi însă şi o influenţă rusească.

Biserica mănăstirii Dragomirna a exercitat o influenţă apreciabilă asupra lăcaşurilor următoare. Astfel asupra bisericii de la *Solea*, ridicată de voievodul Ştefan Tomşa; ea imită, mai modest însă, ctitoria lui Anastasie Crimea. Apoi asupra bisericii mănăstirii *Barnova* (judeţul Iaşi), începută, spre finele domniei (e. 1629), de Miron Barnowbki şi terminată, peste câteva decenii, de Eustratie Vodă Dabija; şi acest lăcaş are ca brâu exterior torsada discontinuă. Alte biserici, influenţate, sub raportul ornamental, de Dragomirna, au fost *Trei Ierarhi*, *Golia*, *Putna* (noua biserică, începută de Vasile Lupu, în locul

aceleia a lui Ştefan, pe care o dărâmase), *Sf. Onofrei*, *Cetăţuia*, etc.

Trei Ierarhi a fost concepută de Vasile Lupu ca un monument care, arătând contemporanilor şi posterităţii bogăţia şi fastul său, să întreacă pe toate cele din ţară în somptuozitate şi rafinament. Scopul şi I-a atins fiindcă ea a atras, de la început, atenţia; călătorii străini – cum e, de pildă, Paul de Alep – o laudă fără rezerve, iar Miron Costin, cronicarul contemporan, citând-o, împreună cu Golia, arată că aceste 2 lăcaşuri sunt «cu făptură cum se văd *peste toate mănăstirile aice în ţeară mai iscusite*». Sfinţită de mitropolitul Varlaam, la 6 Mai şi. V. 1639, Trei Ierarhi reproduce planul tip al bisericilor moldovene din veacul al XVI-lea, apropiindu-se însă mai mult de Galata. E influenţată apoi de Dragomirna: găsim

torsada caracteristică, în exterior şi în interior,apoi *împodob irea turlei cu sculpturi în piatră*, unele motive, ca rozetele ornamentale, fiind chiar la fel dispuse.

Elementul nou însă al Trei-Ierarhilor, care face originalitatea acestui lăcaş şi care n-a mai putut fi imitat din cauza cheltuielilor foarte mari pe care le implică, este *împodobirea pereţilor exteriori*, de sus până jos, cu o reţea continuă de sculpturi în piatră, aurite. Aceste sculpturi, dispuse în 30 de rânduri sau zone orizontale care dau ocol clădirii, cuprind motive de origine *orientală*; unele sunt de inspiraţie armeano-georgiană, altele araboturceşti, altele, în sfârşit, persane. Dar tocmai acest exces de împodobire dăunează impresiei generale: prea e vizibilă dorinţa de a lua ochii, prea

e ostentativ – după moravurile orientale – luxul. În privinţa aceasta, meşterul Manole a dovedit, la Curtea de

Argeş, un gust mult mai sigur, mai fin. Altfel, totul e din materiale excelente; pentru pardoseala bisericii, de pildă, şi a trape «» zăriei, s-a întrebuinţat marmură albă şi meagră. Şi celelalte ecarete ale mănăstirii, inclusiv *feredeul* sau baia publică, adiacentă, au fost construite cu o deosebită grijă. Feredeul, ale cărui venituri aparţineau tot Trei Ierarhilor, imita pe cele din Stambul; el a durat două secole şi jumătate, până în 1894, când o municipalitate stupidă, în loc să-l repare, I-a dărâmat. În turnul-clopotniţă de la intrare era un ceas a cărui bătaie se auzea în tot oraşul.

Trei Ierarhii au fost restauraţi, în timpul lui Carol I, de arhitectul francez

Leconte de Noüy, cel care a restaurat şi Curtea de Argeş. Cu acest prilej s-au adus însă unele modificări aspectului iniţial; astfel, atât acoperişul principal cât şi acoperişul turlelor, din curbe, cum erau înainte, au devenit ascuţite, făcând să pară lăcaşul şi mai înalt (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 24 şi 25).

Neputând fi luaţi ca model în întregime, din cauza caracterului lor somptuos, Trei Ierarhii au influenţat totuşi parţial construcţia *Cetăţuiei*, ctitoria mult mai sobră dar, tocmai de aceea, corespunzând mai bine posibilităţilor normale ale ţării noastre; a influenţat de asemenea, dar într-o măsură şi mai redusă, noua clădire a *Putnei*.

Şi cel de al doilea mare lăcaş bisericesc ridicat de Vasile Lupu, *Golia*, are un caracter deosebit faţă de ce se

lucrase până atunci. Neculce, povestind vizitarea Iaşilor de către Petru cel Mare, arată că «atuncea au îmbiat împăratul prin toate mănăstirile de le-au văzut şi din toate i-au mai plăcut *mănăstirea Golia*, zicând că are trei feluri de meşteşuguri: leşesc, grecesc şi moskicesc». Şi într-adevăr în această biserică se îmbină elemente aparţinând la trei stiluri: stilul bizantin, vizibil în planul general al clădirii, stilul rusesc, aparent în felul de construcţie al bolţilor şi stilul baroc al Renaşterii italiene, venit prin Polonia, stil care a inspirat faţadele, cu coloane anca strate în zid (aşa zisele «lezene ь 1) şi terminate prin capiteluri lucrate. Biserica are două turle mari, pe naos şi pe pronaos; alte două mai mici, pe altar şi pe pridvor, şi un turnuleţ deasupra pridvorului, în dreapta turnului mic. Cu faţadele-i

caracteristice şi cu cele patru turle în linie, Golia are un aspect specific, cam ciudat, în opoziţie cu imaginea obişnuită a bisericilor noastre, în orice caz un aspect care nu se uit uşor. Ea a influenţat într-un grad înalt zidirea bisericii mănăstirii *Caşin*, ctitoria din 1655 a voievodului Gheorghe Ştefan. Aceasta din urmă pare aproape o replică a Goliei; e numai ceva mai simplă, fără atâtea ornamente şi cu capiteluri mai puţin stilizate (vezi fig. 63).

Cetăţuia, ctitoria, terminată în 1672, a lui Gheorghe Duca, imită Trei-Ierarhii sub raportul planului şi al proporţiilor; ea e însă mult mai sobră în ce priveşte ornamentarea, lipsindu-i acea broderie de sculptură continuă ce carcterizează lăcaşul lui Vasile Lupu. Cetăţuia este una din mănăstirile cele mai bine păstrate; în afară de biserică, există încă şi cea mai

mare parte din clădirile iniţiale: zidurile înconjurătoare, cu poarta de intrare şi cu turnurile respective, apoi casele egumeneşti cu o remarcabilă sală boltită «gotică ь (trapezăria I), casele domneşti şi bucătăria (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 38 – 40).

La începutul veacului al XVIII-lea, constatăm în arhitectura bisericească din Moldova o nouă influenţă, venind dinspre miazăzi, din Muntenia; ea include şi câteva elemente de artă turcească. Această influenţă se manifestă în felul de împodobire a faţadelor, prin *firide lungi* şi *ocniţe trilobate în acoladă*. Şi la uşi şi ferestre găsim chenare terminate în partea superioară prin acoladă sau semicerc: ele înlocuiesc mai vechile chenare «gotice *ь* sau cele inspirate de Renaştere. Apar, împărţind suprafaţa

zidurilor, şi *panouri trilobate*, în acoladă, cum e, de pildă, la biserica sfinţii Teodori din Iaşi. Acest element decorativ, *acolada*, este de origine musulmană; el a ajuns în Moldova prin intermediul lăcaşurilor muntene, dar poate să fi venit şi idrect, prin meşterii care lucraseră în împărăţia turcească.

O influenţă otomană găsim, ceva mai târziu, şi în felul în care sunt prelucrate frunzele de acant ale capitelelor unor biserici: astfel, la biserica din *Golăeşti* (Cilibiu) din judeţul Iaşi; ele seamănă cu unele din capitelele geamiei Lâle, ridicată în 1763; de asemenea cu capitelele de la unele case contemporane ale cartierului Ba lat din Constantinopol.

În sfârşit, găsim aceeaşi influenţă într-o serie de pietre de mormânt moldoveneşti din a doua jumătate a

veacului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea. Apar, ca elemente ornamentale pe aceste pietre de mormânt, *chiparoşi* cu vârful îndoit şi *vase*

Fig. 63.

— Biserica mănăstirii Caşfn (jud. Bacău). Lucrată în piatră, ea seamănă în ce priveşte o serie întreagă de elemente arhitectonice, cu biserica fostei mănăstiri

Golia din Iaşi. Au fost zidite, de altfel, în aceeaşi epocă, pe la mijlocul veacului al XVII-lea.

Mici, *persane*, din care es florile preferate ale musulmanilor: *lalele*, *trandafiri* şi *garoafe*> Apar şi *acante* stilizate la fel cu cele amintite mai sus. Unele pietre veneau gata sculptate, de la Constantinopol, având până şi scobitura în care se strânge, pentru păsările cerului, apa de ploaie: obiceiu specific turcesc; la noi se adăuga numai inscripţia respectivă. O sepie de asemenea pietre de mormânt sunt acelea ale familiei Balş, la biserica Sf. Dumitru din Iaşi.

Către jumătatea veacului al XVIII-lea, se înalţă, în Moldova, o grupă întreagă de biserici care amintesc, prin elementele ler de stil baroc, Golia şi Caşinul. În această categorie intră, de pildă, bisericile *Sf.*

Teodori, *Curelari*, *Sf. Gheorghe*, tustrele din Iaşi, şi – cea mai însemnată dintre ele – biserica mănăstirii *Frumoasa* de lângă Iaşi, ctitoria din 1753 a lui Grigore Vodă Ghica, refăcută în 1836; ea are un numai «lezenele» caracteristice pe faţadele laterale, dar şi cele patru turle dispuse în linie. Şi la această grupă, ca şi la Golia şi Caşin, constatăm o influenţă rusească – mai precis ucraineană – şi una apuseană, venită prin Galiţia.

Influenţa apuseană ajunge precumpănitoare la finele veacului al XVIII-lea când se introduce la noi, prin intermediul Poloniei şi mai ales al Rusiei, stilul aşa zis «*clasic*», inspirat de antichitate. În Rusia, el mai poartă şi numele de stil «*Empire**. Comportă frontoane clasice, cu coloane, aşa cum găsim la noua clădire a Frumoasei. Ca

realizare reprezentativă a acestui stil citǎm biserica *Sf. Spiridon* din Iaşi (1804 – 1805); tot lui îi aparţine şi biserica *Banu* (Iaşi) construită, în jurul lui 1800, de un «arhitecton Her Leopold acest stil clasic, uşor transformat, va ajunge să se generalizeze în veacul al XIX-lea în ţările noastre. Dar realizările lui, după părerea noastră, sunt departe de a egala vechile lăcaşuri moldoveneşti sau acelea produse de primul şi mai ales de cel de al doilea stil muntean.

Biserici şi mănăstiri muntene. Stilul brâncovenesc (al doilea stil muntean). Bisericile construite în veacul al XVII-lea, urmează, de preferinţă, unul din cele patru tipuri caracteristice anterioare (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 617 – 620): 1. *Tipul Constantinopolitan* – după care se clădise la noi Biserica Domnească din

Curtea de Argeş; acestui tip îi aparţine monumentala biserică

Sf Dumitru din Craiova* (1650) şi, se pare, biserica, azi dispărută, a *Sărindarului*, în Bucureşti: amândouă ctitorii ale lui Matei Basarab. 2. *Tipul sârbesc* care dăduse biserica cea mare de la Cozia; el se bucură de o deosebită favoare, fiind reprezentat, între altele, de bisericile mănăstirilor *Arnota* (între 1633 şi 1636), *De un lemn* (1634 – 1635), *Plătăreşti* (1646) şi *Plumbuita* (1647), tuspatru iarăşi ctitorii ale lui Matei Basarab. 3. *Tipul bisericii mănăstirii Dealul*, cu trei turle, care e, de fapt, tipul sârbesc ca plan, dar având o bogată decoraţiune exterioară, de origine orientală (armeană, după unii specialişti!). După acest tip s-au înălţat bisericile mănăstirilor *Căldăf uşani* (1638), *Brebu*

(1650) şi *Gura Motrului* (1633), primele două având de ctitor pe acelaşi Matei Basarab iar cea de a treia datorindu-se rudei sale, lui preda Brâncoveanu. Meritã, de altfel, sã fie relevat faptul cã bãtrânul domn de ţarã a fost, sub raportul *numărului* de lăcaşuri ridicate, *cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru*: într-un răstimp cât jumătate din acela al lui Ştefan cel Mare, el a ridicat un număr de biserici şi mănăstiri superior acestuia din urmă: se cunosc până acum 38; şi – după toate probabilităţile – această cifră va creşte. 4. *Tipul bisericii episcopale din Curtea de Argeş* sau, cum i se mai spune, «tipul meşterului Manole». De la acest strălucit model s-au inspirat, fără ca să-l poată însă atinge, cei ce au zidit bisericile mănăstirilor *Radu Vodă* (1615), *Cotroceni* (1679) şi impunătoarea *Mitropolie* din

Bucureşti (1655).

Dar alături de aceste patru tipuri, moştenire a veacurilor anterioare, apare, pe la mijlocul veacului al XVII-lea, şi *un tip nou de biserică*. EI are drept caracteristică o clopotniţă deasupra pronaosului, la care ajungi printr-o scară amenajată fie în grosimea zidului – aşa la biserica din *Goleşti* (Muşcel) sau la biserica *Doamnei* din Bucureşti – fie într-un turn lipit de zid, vizibil din afară şi aşezat de obicei pe peretele dinspre Nord: e cazul bisericilor del a *Cornet* (Vâlcea, 1661), *Bărbuleţ* (Dâmboviţa), *Strehaia* (Mehedinţi, 1645), *Făgăraş* (1697 – 1698; vezi fig. 64), etc. Sunt şi cazuri când clopotniţa se află deasupra pridvorului, ca la *Jitianu* (Dolj) şi la *Filipeştii de Pădure* (Prahova, 1688).

În sfârşit, întâlnim şi biserici cum e

biserica *Olari* din Curtea de Argeş sau biserica *Turbaţi* din Ilfov, care nu se leagă de niciunul din tipurile amintite mai sus; ele constituie o dovadă în plus de varietatea izvoarelor de inspiraţie a meşterilor constructori ai vremii.

Dar această diversitate de modele nu împiedică însă ca unele elemente arhitectonice să se impună, să se generalizeze în veacul al XVII-lea, şi să constituie apoi caracteristice ale noului stil muntean – stilul brâncovenesc – ce se încheagă spre sfârşitul

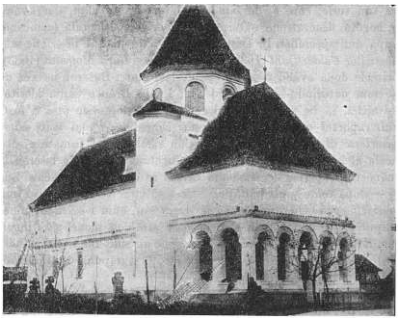

Fig. 64.

— Biserica ridicată de Constantin Brâncoveanu în oraşul Făgăraş, în anii 1697 – 8, Ispravnic fiind Neagoe Pitarul Rătescu. Pridvor deschis cu arcade semicirculare. Pe peretele dinspre Nord, turnul de acces la clopotniţă.

Acestui veac. Astfel este, în primul rând, *pridvorul deschis*, cu stâlpi sau coloane, legate prin arcade mai întâi semicirculare, apoi în acoladă sau trilobate (vezi fig. 65 – 68). Coloanele sunt, la început, de cărămidă (*Bălteni*, în Ilfov) după aceea de piatră având bazele şi capitelele profilate. Exemplare remarcabile de astfel de coloane găsim la *Mitropolie*, la *Arnota*, la *Gura Motrului* şi la *Filipeştii de Pădure*. Ceva mai târziu, spre sfârşitul secolului al XVII-lea şi

începutul celui de al XVIII-lea, profilurile se înlo сиевс prin sculpturi, adesea admirabile, iar trunchiul însuşi al

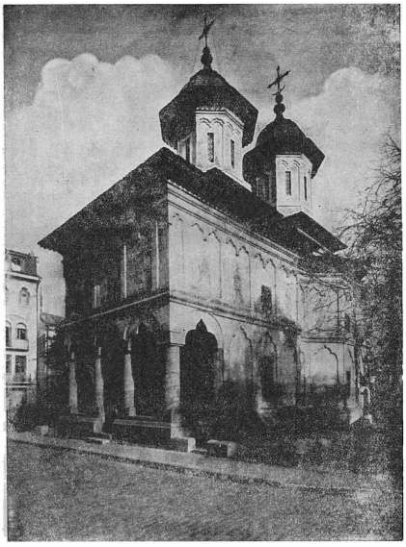

Flg. 65.

— Biserica «cu sfinţi · din Bucureşti, numită astfel din cauza picturilor exterioare din registrul superior. Zidită la sfârşitul secolului al XVII-lea şi restaurată în 1728.

Coloanei e împodobit cu caneluri în spirală; ca modele putem cita pridvorul bisericilor *Doamnei* şi *Colţea* din Bucureşti, al mănăstiri-Flg. 66.

— Biserica Sf. Blefterie, zidită în 1747, după restaurarea din zilele noastre. Elegantă şi bine proporţională, ea este tipul bisericel mici, orăşeneşti.

Rilor *Cotroceni*, *Hurezi* şi *Sinaia*.

Un alt element care începe să se răspândească pe la mijlocul veacului al XVII-lea sunt cele trei arcade asigurând trecerea din

Fig. 67.

— Biserica Bucur din Capitală, pe malul Dâmboviţei, lângă mănăstirea Radu Vodă. Zidită în veacul al XVIII-lea, ea a fost restaurată după războiul pentru întregirea neamului.

Pronaos în naos: mai înainte ea se făcea numai printr-o singură deschidere, la mijloc. Această dispoziţie care are de scop o circulaţie mai uşoară, se întâlneşte, pentru prima dată, la Biserica

Mihai Vodă din Bucureşti (1594); o întâlnim şi la biserica Are

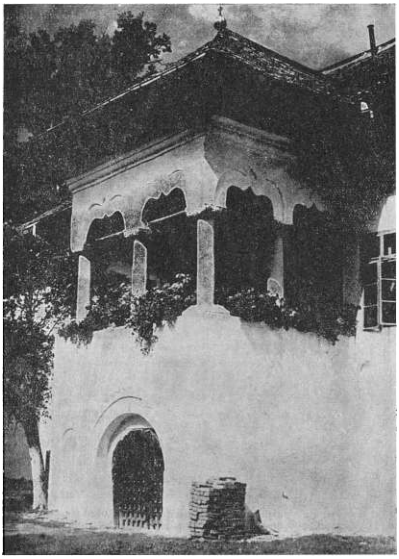

Flg. 68.

— Foişor la mănăstirea Dintr-un [lemn. Coloanele au căpiţele de piatră sculptată iar arcadele sunt în «acoladă н neanu din Iaşi, din aceeaşi vreme (1594).

Tot pela mijlocul veacului al XVII-lea, se constată şi o oarecare influenţă moldovenească; ea trebuie pusă în legătură şi cu înălţarea, Ia Târgovişte, a bisericii *Stelea*, în 1645, de către Vasile Lupu, după împăcarea cu Matei Basarab; se ştie că acesta din turmă a zidit, la rându-i, *Soveja*, în ţara vecinului său. Acestei influenţe moldoveneşti i se datoresc *cadrele de uşi şi ferestre*, de caracter «gotic», care se întâlnesc la unele lăcaşuri (*Stdea*) *Gura-Motrului*); numai că le lipseşte *relieful* şi *frumuseţea* pe care o au dincolo de Milcov. De aceeaşi origine

sunt şi *contraforţii* pe care, în afară, bineînţeles, de *Stelea*, îi găsim la *Bălteni*, la *Goleşti*, la *Sfinţii împăraţi din Târgovişte* şi la *Bărbuleţ* (Dâmboviţa). Dar, ca şi la cadre, acest împrumut nu are viaţă puternică şi lungă; spre sfârşitul veacului al XVII-lea, contraforţii dispar.

Cel de al doilea stil muntean începe să se închege în timpul domniei lui Şerban Cantacuzino (1678 – 1688). Atunci tipul nou al veacului al XVII-lea, acela cu clopotniţa peste pronaos şi cu o turlă peste naos, începe să se generalizeze, ajungând reprezentativ pentru acest nou stil. În acelaşi timp, din tipurile mai vechi, se arată o preferinţă deosebită tipului în formă de trifoiu, cu o turlă, derivat din cel sârbesc, şi tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeş, cu patru turle. Acesta din urmă se aplică în special, ca şi în

veacul al XVII-lea, marilor ctitorii cum sunt, de pildă, *Văcăreştii* şi *Cernica*. La tustrele tipurile noului stil se adaugă însă, în genere, *pridvorul deschis cu arcade*, care constituie tocmai o caracteristică a lui.

Ca aspect general, bisericile aparţinând noului stil muntean sunt mai *zvelte*, *mai înalte* decât acelea anterioare. Acest fenomen se poate observa mai bine la clopotniţa de pe pronaos. Astfel, de pildă, clopotniţa de la Brădeşti sau aceea de la Creţeşti; comparaţia cu clopotniţa scundă de la Cornet (1661) este concludentă.

Faţadele noilor lăcaşuri sunt, în genere, acoperite cu tencuială de var; în unele părţi ale lor şi anume la arcaturile pridvorului, câteodată şi la chenarele uşilor şi la cornişe, se adaugă *zugrăveala*

polichromă. *Piatra sculptată*, înflorată, se întrebuinţează la coloanele pridvorului, la chenarele uşilor şi ferestrelor şi la brâul ce dă ocol clădirii. Ca motiv sculptural, apare în mod obişnuit *vrejul continuu, cu frunze şi flori măşcate*, iarăşi o caracteristică a acestui stil brâncovenesc (vezi fig. 69).

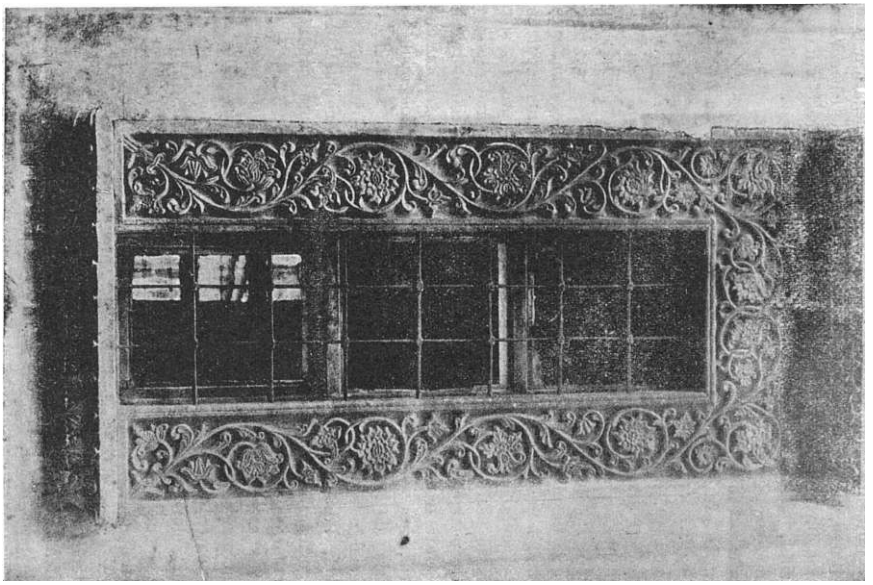

Flg. 69.

— Thenar de fereastra, în piatra fruшов semtraitaŢ Îi menea sr. Loan Predeteci (înainte mergătorul), azi dărâmată.

Şif în interior, găsim coloane de piatră sculptate; impresionează însă îndeosebi bogăţia sculpturilor în lemn, în primu1 rănd a *tâmplei* (vezi fig. 70 – 71).

În genere, se poate spune că lăcaşurile aparţinând celui de al doilea stil muntean se disting printr-o notă de eleganţă şi bogăţie, care rezultă nu numai din proporţiile lor reuşite şi din felul împodobirii lor prin sculpturi măiestrite în piatră şi prin zugrăvelpolichrome, dar şi din mobilierul somptuos pe care-l cuprint (vezi fig. 72).

Noul stil muntean se poate împărţi în trei epoci:

1. *Epoca primă*, cuprinzând domniile lui Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu şi Ştefan Cantacuzino, stăpânitori de aproape înrudiţi între ei (1678 – 1716). Influenţa exercitată de aceşti stăpânitori a fost botărătoare; nu puţin a contribuit şi gustul şi priceperea lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Şerban, un iubitor şi un preţuitor al arhitecturii, cu studii în străinătate. Şi e, şi Brâncoveanu aduc meşteri din afara hotarelor. Unul din aceşti meşteri, *Pesena Levin*, – italian de origine sau dalmatin – a lucrat la *Brâncoveni*, unde a şi fost înmormântat; crucea cu inscripţia de pomenire i se păstrează şi astăzi; un altul, *Vucaţin Caragea* – dalmatin sau sârb, judecând după numele prim, grec după cel de al doilea – a lucrat la Hurezi. Un meşter italian – poate tot Pesena Levin – a lucrat

şi la *Biserica Doamnei* din Bucureşti, ctitoria din 1683 a soţiei lui Şerban Cantacuzino. Portalul aceste biserici, cu chenarul său de piatră sculptată, arată influenţa Renaşterii italiene.

Lăcaşuri reprezentative pentru această primă epocă sunt *Cotrocenii*, dar mai ales *Hurezii*. Cotrocenii, ctitoria lui Şerban Cantacuzino, au fost ridicaţi în 1679. Ei aparţin tipului cu patri turle al bisericii episcopale din Curtea de Argeş (tipul meşterului Manole). Au un pridvor cu arcade semicirculare sprijinite pe coloane de piatră; pronaosul e mai lat decât naosul; construcţia, făcută cu îngrijire, a suferit însă prefaceri în decursul vremii. Hurezii sunt o adevărată sinteză a stilului brâncovenesc şi unul din monumentele de artă religioasă cele mai reuşite din întreaga ţară. De proporţii impunătoare –

32 de metri lungime pe 14 metri lăţime – biserica acestei mănăstiri a fost ridicată în anul 1692; aparţine tipului derivat din tipul sârbesc, în formă de trifoi, dar cu două turle, cea de a doua, de pe pronaos, find mai

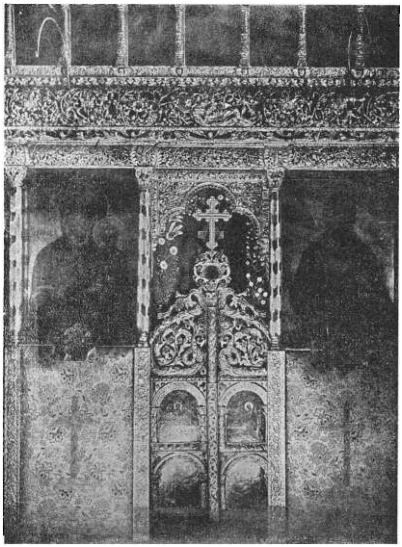

FIg. 70.

— Iconostas din lemn sculptat à Jour; I aurit, de o mare rineţe. Paraclisul

Patriarhiei din Bucureşti.

Mică. Aceste turle sunt bine proporţionate; una e octogonală, cealaltă dodecagonală. Pronaosul e mai lat decât naosul; urmează deci unei vechi tradiţii arhitectonice muntene (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 619 – 20). Intre cele două încăperi, un perete având o singură uşă, în axa bisericii. Pridvorul, monumental, cu trei

Fg. 71.

— Detaliu din iconostasul în lemn sculptat şi aurit al paraclisului Patriarhiei din Bucureşti. Picturile dintre colonete reprezintă scene din viaţa lui Isua.

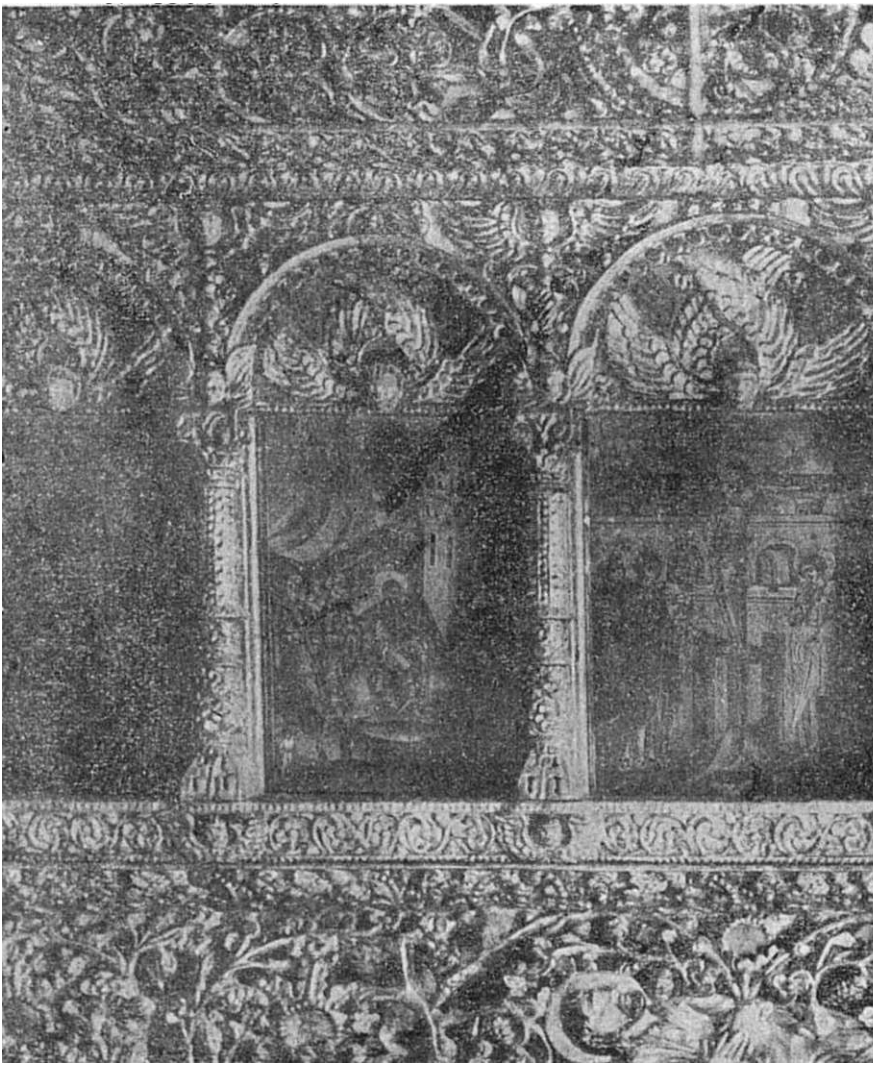

Intrări – câte una pe fiecare din laturile libere – e sprijinit pe

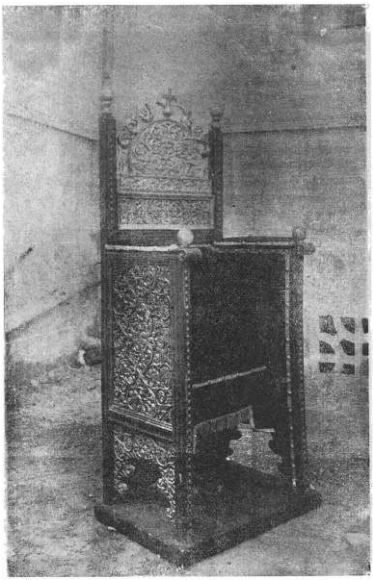

Í 14. *VI* – Jilţ arhieresc în lemn sculptat, de la paraclisul Patriarhiei din Bucureşti.

Coloane de piatră legate între ele prin arcade semicirculare. Faţadele – sunt împărţite printr-un brâu bogat mărginit de iimţi, în două registre, fiecare fiind împodobit cu arcaturi şi panourii Chenare

frumoase de piatra* sculptată – imitând pe cele de la Stêlea «– împodobesc ferestrele; chenarul uşii de intrare în biserică, din marmură albă, cuprinzând şi pisania – şi împodobit cu cele două steme – a ţării şi a familiei Cantacuzino (mama lui Brâncoveanu era fiica postelnicului Constantin Cantacuzino) – e cu totul remarcabil. Interiorul lăcaşului impresionează nu numai prin frumuseţea picturii – tabloul ctitoricesc este, după părerea noastră, cel mai frumos din întreaga ţară – dar şi prin bogăţia şi eleganţa mobilierului: tâmpla – din lemn sculptat t à jour» – reprezintă o adevărată capo-d-operă, candelabrul din naos, de bronz, având în vârf zgripţorul sau vulturul cantacuzinesc, este iarăşi o piesă unică. Totul concură, în acest lăcaş, spre a da o impresie de eleganţă, rafinament şi

bogăţie.

Aceeaşi impresie se menţine când vizităm complexul de clădiri – chiliile, paraclisul, foişoarele – care alcătuiesc patrulaterul mănăstirii (85 m. X 65 m.). Peste tot s-a întrebuinţat material de bună calitate; piatra abundă; ea se utilizează simplă la coloanele care sprijină arcadele semicirculare ale chiliilor şi sculptată elegant la coloanele, balustradele şi scările foişoarelor. Cel mai împodobit din aceste foişoare – acela al stareţului Dionisie Bălăcescu – datează însă din 1753 (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 52 – 61).

Ni s-au păstrat nu numai *numele* dar şi *chipurile* meşterilor principali care au ridicat Hurezii; ei sunt: «*Istratie lemnarul*», «*Vucaşin Caragea pietrarul*» şi «*Manea vătajul zidarilor b*; zugravul i-a înfăţişat pe peretele din stânga al

pridvorului, ţinând fiecare o unealtă specifică meseriei.

2. *Epoca a doua* sau a Mavrocordaţilor, coincide aproximativ cu prima jumătate a epocii fanariote; ţine deci de la venirea în scaun a lui Nicolae Mavrocordat (1716) până la moartea lui Constantin Mavrocordat (1769). În această epocă, bogăţia ornamentaţiei creşte; zugrăveala polichromă tinde să ocupe suprafeţe tot mai mari, iar sculptura în piatră ajunge la un grad de perfecţie ne mai atins. Motivele decorative de origine sau inspiraţie orientală sunt tot mai frecvente, în timp ce acelea de origine occidentală, introduse în prima epocă şi inspirate din arta Renaşterii italiene, sunt abandonate.

Lăcaşul reprezentativ al acestei epoci este biserica mănăstirii *Văcăreşti*, ctitoria

din 1722 a lui Nicolae Mavrocordat (vezi iig. 73). Prin proporţii – 42 m, lungime pe 17 m* lăţime – este cea mai mare biserică din Muntenia; prin sculpturile ei în piatră este şi cea mai bogat împodobită. Aparţine tipului bisericii episcopale din Curtea de Argeş, cu patru turle. Din nefericire, turla cea mare, de pe naos, s-a prăbuşit – probabil din cauza proporţiilor ei – şi a fost în loc îită printr-una de lemn care n-a rezistat nici ea; şi celelalte turle au suferit unele prefaceri. Pronaosul este cu şase metri mai larg decât naosul; pridvorul, cu arcaturi trilobate, se sprijină pe zece coloane de piatră bogat sculptate· Ceea ce impresionează însă în special sunt cele 4 coloane care susţin turla de pe pronaos; înalte de şapte metri şi cu diametru de peste un metru, ele înfăţişează ochiului surprins şi încântat, o sculptură continuă,

de la bază până la capitelul cu frunze de acant» Trunchiul e în întregime acoperit cu ghirlande de frunze şi flori. Alte patru coloane, sprijinind arcade în semicerc, despart pronaosul de naos. Ferestrele înalte şi largi au şi ele chenare de piatră sculptată; în registrul superior, sunt şi ferestre pătrate alcătuite dintr-o singură piatră lucrată à jour. Unde sculptura atinge maximum este la chenarul de marmură al uşii de intrare în biserică şi al pisaniei (ornamentul ei este excesiv chiar, aşa cum excesivă este sculptura faţadelor la Trei Ierarhi, în Iaşi. Văcăreştii înseamnă punctul cel mai înalt al sculpturii în piatră, atins în Muntenia. Şi acest monument *unic*, în loc să fie un loc de pelerinaj al iubitorilor de frumos şi o mândrie a Bucureştilor, a ajuns, prin lipsa de pietate şi de înţelegere a generaţiilor trecute, să

slujască drept biserică de închisoare! această ruşine trebuie să înceteze; în chiliile vechiului lăcaş trebuie instalată o şcoală şi o bibliotecă aşa cum a fost acum două sute de ani (vezi şi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 8488).

Epoca a treia cuprinde ultima jumătate a veacului fanariot; ţine deci de la moartea lui Constantin Mavrocordat (1769) până la mişcarea lui Tudor Vladimirescu (1821). Ea repetă formulele epocilor precedente; nu se mai clădesc însă lăcaşuri impunătoare în genul Cotrocenilor, Hurezilor şi Văcăreştilor. În schimb, se construesc o sumedenie de lăcaşuri mai mici, atât la oraşe cât şi la sate, de către numeroşi meşteri localnici, ucenici ai celor

Flg. 73 Interior din biserica mănăstirii Văcăreşti. Remarcabil, stâlpui masiv de piatră sculptată, din dreapta, care susţine clădirea. Un altul la fel în stânga; I se vede doar marginea.

Din vremea lui Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat. (Vezi fig. 66 – 67). Aceasta explică şi de ce zugrăveala polichromă – mijloc de ornamentare mai

ieftin – e frecvent şi din belşug întrebuinţată, în timp ce sculptura în piatră, mai costisitoare şi mai pretenţioasă, implicând ctitorii de seamă, e în scădere.

În Transilvania, în răstimpul dintre 1601 şi 1821, se poate urmări uşor raportul care există între dezvoltarea arhitecturii şi aceea a situaţiei politice. În veacul al XVII-lea, când situaţia politică, socială şi economică a Românilor este tot mai grea, când în «Constituţiunile Aprobate» alcătuite de cele trei naţiuni privilegiate (Unguri, Saşi şi Secui) se împinge uzurparea până a se însera dispoziţiunea că «Valachiii sunt numai «toleraţi», este natural să nu ne putem aştepta la ridicarea de multe şi mari lăcaşuri, de zid sau piatră. Într-adevăr, numărul construcţiilor de acest fel e redus

şi din ele – fapt semnificativ – cele mai importante se datoresc unor ctitori exteriori populaţiei româneşti din Ardeal, adică Domnilor din Muntenia şi unor neguţători – aromâni, după cât se pare – din centrele urbane.

Matei Basarab ridică în 1653 biserica din *Porceşti*, la Sud de Sibiu, iar Constantin Brâncoveanu pe acelea din *Făgăraş* (1698; vezi fig. 64) şi din *Sâmbăta de Sus* (înainte de 1701); ele imită lăcaşurile muntene contemporane. Pe de altă parte, doi negustori aromâni, Pavel şi ginerele său Gheorghe Cristofor Literatul, înalţă, spre finele veacului al XVII-lea, un lăcaş la *Cluj-Mănăştur*. Şi la ridicarea bisericii – azi unite – din *Huniedoara* (1634) au contribuit «mai mulţi negustori» – fără să se precizeze numele lor – împreună cu protopopul Ianăş, fiul

acestuia Vasile, ginerele său Staţie şi protopopul Nicolae. Dintre celelalte lăcaşuri de zid ridicate în Transilvania în veacul al XVII-lea, însemnăm pe acelea din *Ilva* (Satul Mare) în 1600, *Bucium* (Făgăraş) în 1603, *Sălişte* (Sibiu), ctitoria din 1650 a oierilor mărgineni, *Geomal* (Alba) ridicată cu sprijinul protopopului Miclăuş, în 1664, *SârbiSuseni* (Maramureş), în 1665 şi *Letca* (Someş) zidită în acelaşi an, ctitori fiind popa Vasiu şi Iacob Ionaşcu.

În veacul al XVIII-lea, după ce prin actul «Unirii» situaţia Românilor Ardeleni începe – încet şi cu mari rezistenţe din partea adversarilor – dar totuşi începe să se îmbunătăţească, constatăm o sporire a lăcaşurilor de zid, Se înalţă catedrala episcopală unită din Blaj – operă remarcabilă a arhitectului curţii imperiale

Martinelli – se înalţă apoi lăcaşuri temeinice la *Alba-Iulia*, la *Oradia*, unde se întemeiază o nouă episcopie unită în 1777, şi într-o sumă de alte localităţi. Ortodocşii îşi sporesc şi ei lăcaşurile de zid: la *Oradea-Veneţia* unde sfirţirea noii biserici are loc, cu deosebită solemnitate, la 7 Iulie 1779, participând patriarhul sârb din Carlovăţ, Vichentie Ioanovici; la *Târgul·Secuiesc*, către 1783, la *Sighişoara* în 1796, la *Sibiu* unde ctitorul «Bisericii din Groapă» este însă bogatul negustor oltean Hagi Constantin Pop, şi iarăşi într-o sumă de alte aşezări. În special sfârşitul acestui secol, cu domnia generosului Iosif al II-lea (1780 – 1790), a favorizat opera de construcţie românească.

Paralel, continuă să se ridice, din Maramureş şi Ţara Ouaşului până în Făgăraş şi din Săcuime până în Munţii

Apuseni şi Munţii Banatului, o mare mulţime de biserici de lemn, unele din ele constituind adevărate capo-d-opere de îndrăzneală tehnică şi de eleganţă. Printre cele mai vechi citǎm bisericile din *Nămeşli* (Maramureş), *Oieşdea* (Alba), *Letca* şi *Ţiop* (Someş), tuspatru din 1600 – anul când Mihai Viteazul a stăpânit Ardealul – apoi biserica din *Dâmbul de Câmpie* (Cluj), din 1602, şi *Fildul de Jos* (Cluj) din 1630. Alături la *Fildul de Sus* (Cluj) este o admirabilă biserică de lemn, al cărei turn urcă ameţitor spre cer. Remarcabile sunt apoi, sub raportul reuşitei, bisericile de lemn din *Budeşii* şi din *Onceşti*, ambele în Maramureş (vezi fig. 74 şi 75); cea dintâi prin acoperişul ei suprapus, cea de a doua prin pridvorul cu arcade. De altfel, în genere, bisericile de lemn din Maramureş şi Ardeal impresionează prin forma şi

proporţiile lor; străinii le consideră printre monumentele noastre reprezentative.

Şi dincoace de Carpaţi, în Principate, se ridică numeroase biserici de lemn, pe lângă cele de zid; nu însă în proporţia celor din Ardeal şi nici atât de înfăţişătoare. În afară de cele menţionate în volumul II (ediţia a patra, p. 613) semnalăm şi biserica de lemn din *Poseşti* (jud. Prahova), remarcabilă prin unduiala elegantă a acoperişului (vezi fig. 76) precum şi biserica din *S pericţi* (jud. Putna).

Palate. Case domneşti şi boiereşti. Dacă din veacurile XIVXVInu ne-au irams decât puţine ştiri despre casele domneşti sau boiereşti şi nicio clădire *în fiinţă*, suntem, în schimb, mai

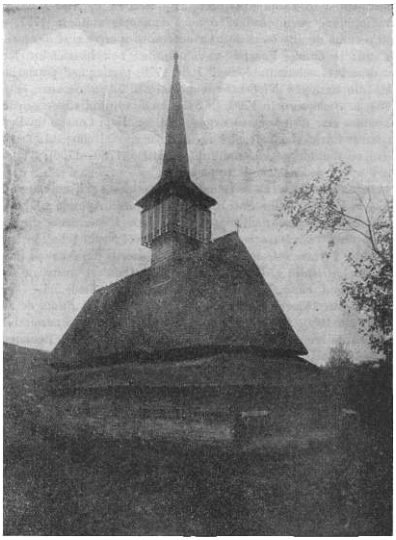

Fig. 74.

— Biserica de lemn, acoperită cu şindrilă, din Budeşti (Maramureş); de remarcat acoperişul suprapus. Secolul al XVII-lea.

Bine informaţi asupra celor din veacurile XVII-XVIII; pe Lângă mărturiile documentare, ni s-a păstrat şi un palat domnesc

Fig. 75.

— Biserica de lemn din Onceşti (Maramureş). De remarcat pridvorul cu arcade. Secolul al XVII-lea.

Muntean – acela, de la Mogoşoaia – în întregime, precum şi o

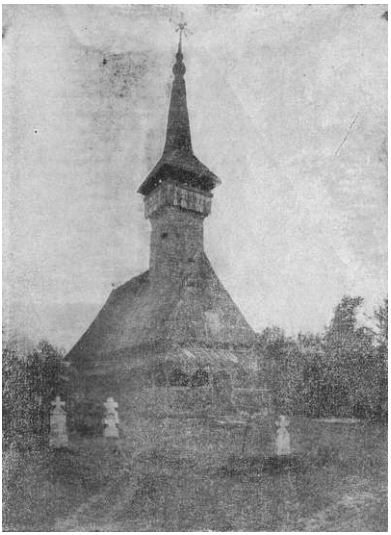

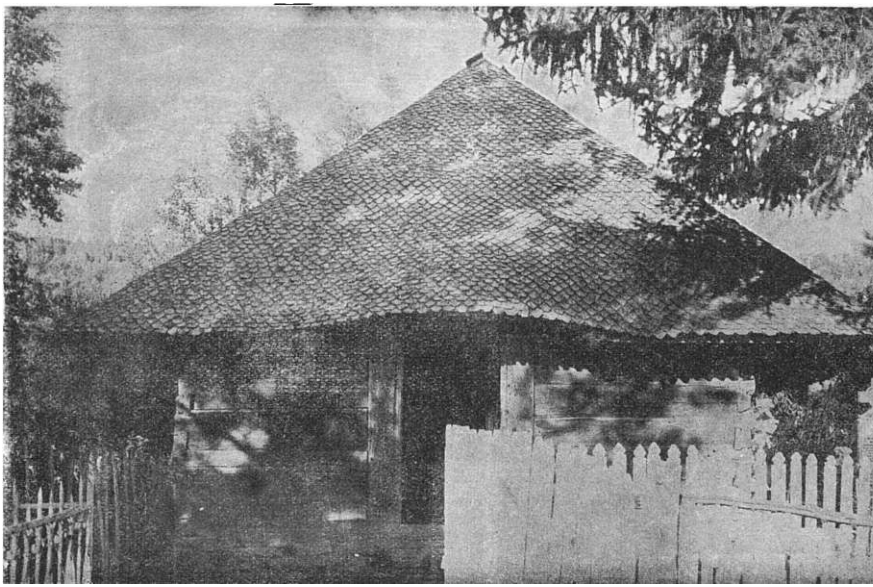

Fig. 76. Biserica din Poseşti, Jud. Prahova Din bârne groase de lemn, cu acoperişul de şindrilă.

Eerie de case boiereşti şi reşedinţe princiare şi nobiliare, de o parte şi de alta a Carpaţilor.

Paul de Alep, însoţitorul Patriarhului Macarie al Antiohiei, străbătând ţările noastre spre sfârşitul domniei lui Matei

Basarab, descrie entuziasmat o reşedinţă domnească şi una boierească munteană: aceea de la *Fiereşti*, sau *Hereşti* (Ilfov), a Doamnei Elina, soţia lui Matei, şi cea de la *Filipeşti* (Prahova), a postelnicului Constantin Cantacuzino. Despre «palatul» de la Fiereşti, spune că «nu are egal în lume, afară numai poate în ţara Frâneilor». E «zidit pe din afară şi pe dinăuntru» cu «piatră poleită» – deci marmură – adusă din Turcia; meşterii au fost chemaţi din Ungaria. Ct Chiar bolţile şi pardoselile pivniţelor – adaugă Paul de Alep – sunt lucrate greu, cu piatră bună – piatră de Rusciuk – care provoacă admiraţia privitorului». «Clădirea are *trei caturi* şi e atât de frumoasă – îşi încheie el descrierea – încât împrăştie toate grijile sufletului. Ar fi zadarnic să încerc o înfăţişare a interiorului admirabil

aranjat…» Făcând partea cuvenită tonului hiperbolic, obişnuit în Orient – deşi în alte împrejurări prelatul arab e destul de sobru – trebuie totuşi să admitem că aşezarea domnească de la Fiereşti era într-adevăr impunătoare. Ceea ce nu poate surprinde dacă ţinem seamă pe de o parte de faptul că Doamna, ca şi fratele ei Udrişte Năsturel, aparţineau celei mai înalte intelectualităţi a vremii, că avea o îndelungată experienţă în materie de construcţii, fiind – împreună cu soţul ei – ctitoră la o mulţime de lăcaşuri bisericeşti şi că – în sfârşit – dispunea, la capătul unei lungi domnii, de bogăţii de-a-dreptul uriaşe. Cu atât mai mare e regretul nostru că nu ni s-a păstrat această monumentală clădire, că nu avem nici măcar descrierea completă a ei, cu planul şi destinaţia încăperilor şi cu mobilierul respectiv.

În ce priveşte aşezarea boierească de la Fiii pe şti, Paul de Alep ne spune că «se alcătuieşte din clădiri princiare care uimesc simţirea, fiind mai frumoase decât edificiile din oraşe». Aşezare: arô şi «o baie elegantă, a cărei marmură e superbă; apa care o alimentează este adusă din râu cu ajutorul roţilor; aceleaşi roţi udă şi grădinile de zarzavat şi frumoasele livezi de pruni. Ele fac să se mişte şi numeroasele mori. Se găsesc acolo (în Muntenia) case construite ca la Constantinopol, căci toţi boierii ţării au sate în care posedă clădiri splendide. Fiecare are întotdeauna lângă casa sa o mănăstire mare, înzestrată cu daruri pioase, şi fiecare rivalizează cu ceilalţi boieri în ce priveşte frumuseţea construcţiei şi a lucrului; ei îşi pun toată mândria în aceste lucruri. Când unul din ei

e mazilit din slujbă, se retrage pentru restul vieţii în satele şi în palatele sale, avându-şi mănăstirea alături“.

Nu mai puţin măreaţă era aşezarea de la *Măgureni* (Prahova) a aceleiaşi familii Cantacuzino. Ruinele păstrate până azi (vezi fig. 37) ne dau o palidă imagine de ceea ce trebuie să fi fost impunătoarea clădire, în veacul al XVIII-lea.

Şi la *Brâncoveni* (Romanaţi) a fost o puternică aşezare boierească mărită şi fortificată de Matei Basarab, care-şi avea aci baştina; în boierie, el se şi numea «Matei Aga din Brâncoveni». Tot Matei a făcut şi casele domneşti din *Caracal*, reparate mei târziu de Constantin Brâncoveanu. Aceşti doi voievozi au fost de altfel, printre cei mai mari *constructori* pe care i-au cunoscut ţările noastre. Având norocul să domnească cam câte un sfert

de veaç fiecare şi dispunând de extraordinare bogăţii – lui Brâncoveanu Turcii îi şi spuneau de aceea *Altân-beg*, adică prinţul de aur – ei au putut ridica numeroase lăcaşuri bisericeşti şi laice, presărând ţara cu biserici şi mănăstiri, curţi domneşti şi aşezări temeinice, de piatră, în numeroasele sate unde-şi aveau moşiile. Brâncoveanu a zidit din nou – «din pajişte», după expresia consacrată – nu mai puţin de patru palate – la *Bucureşti*, *Mogogoşoaia*, *Potlogi* şi *Sâmbăta de Jos* (vezi şi vol. III, ediţia a doua, p. 200 – 202); apoi zece curţi cu case de zid, pivniţe, etc., la *Obileşti* şi *Dobreni* în Ilfov; la *Valea Schiailor* lângă Mizil; la *Sărata*, în Buzău; la *Tătărani*, în Prahova, lângă Ploieşti; Ia *M ătăsaru*, în Dâmboviţa; la *Piteşti*; la *Muşeteşti* în Gorj; Ia *Drincea* în Mehedinţi; aşezări temeinice mai erau şi

la altele din proprietăţile sale – avea 55 de sate întregi, 56 de moşii sau părţi de sate, 5 rânduri de case în Bucureşti, case în Târgovişte şi numeroase vii. În afara hotarelor avea aşezări la *Braşov*, la *Poiana Mărului* şi la *Recea*, în Ardeal, Ia *Arbănaşi* în Bulgaria şi la *San Stefano* – azi Yeşilkioi (Satul Verde 1) – în Turcia, pe ţărmul Mării de Marmara.

Reprezentativ pentru palatele lui Brâncoveanu, făcându-ne să vedem gradul de strălucire şi de lux la care ajunsese curtea acestuia, este palatul de la *Mogoşoaia*, isprăvit la 1 Octomvrie 1700 şi restaurat cu grijă în zilele noastre (vezi fig. 36). Are două rânduri, cel de jos, mai scund, cel de deasupra, mai înalt; într-o singură aripă este şi un al treilea rând, câştigat asupra podului. Intrarea se face printr-un foişor cu coloane de piatră şi

balustrada frumos sculptate, la care urcă o scară, având balustrada de asemenea din piatră sculptată. În partea opusă a palatului, pe faţada care dă spre heleşteu se află o admirabilă «loggia» cu coloane de piatră în întregime sculptate, de la bază până la capitel. Spre răsărit, un alt foişor având iarăşi coloanele şi balustradele din piatră sculptată. Chenarele uşilor şi ferestrelor sunt din piatră cioplită; ele contribuie să sporească impresia de frumuseţe, soliditate şi bogăţie pe care o provoacă profuziunea acestui material de construcţie, întrebuinţat şi de jur împrejurul clădirii, sub straşină, precum şi la coşurile, de formă elegantă, ce domină acoperişul. Grădina, după felul celor italiene, în care răzoarele de iarbă şi flori sunt mărginite de piatră lucrată, coboară, prin trei

planuri succesive, spre heleşteu. Căci şi la Mogoşoaia, ca şi la toate aşezările domneşti şi la cele mai multe din aşezările boiereşti, heleşteul nu poa, te lipsi: e şi un element estetic, dar şi unul practic, îndestulând cu peşte, în timpul lungilor posturi, gospodăria.

Pe pereţii şi bolţile uneia din odăi, Brâncoveanu puse să se picteze, la întoarcere, scenele drumului său la Adrianopol, în 1703, drum care-i produsese atâta grijă şi-l costase atâţia bani (vezi şi voi. III, 1, ediţia a doua, p. 176). La palatul din Potlogi, era o altă pictură reprezentând pe proprietar, adică pe beizadeaua Constantin, împreună ou părinţii săi. Erau, de asemenea, pe pereţii unora din odăi, *podoabe de stuc*, *în stil oriental*, *turco-persan*, din care o parte se mai văd şi astăzi. Acelaşi procedeu, al

împodobirii cu ornamente de stuc, îl regăsim pe pereţii exteriori ai bisericii din *Fundenii Doamnei*, lângă Bucureşti, ctitoria lui Mihai Cantacuzino; unele motive sunt foarte asemănătoare; e probabil ca, acelaşi artist să fi lucrat în ambele locuri. Obsèrv că motive asemănătoare, orientale, dar în picture, nu în stuc, apar pe pereţii exteriori ai unor *biserici*, cum e> de pildă, aceea, din *Doiceştii* Dâmb o viţei.

În ce priveşte aşezările boiereşti, semnalăm, în Muntenia, casa de la *Coţofeni*, lângă Craiova; ea este din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Are tot două rânduri; cel de jos mai scund, cel de sus mai înalt. Caracteristică e *bolta cu penetraţiuni* a odăii celei mari de la etaj. Nu lipsesc nici două *foişoare* cu stâlpi ce susţin arcade trilobate. În genere,

aşezările boiereşti de tip Coţofeni caută să imite prin plan şi prin unele elemente arhitectonice aşezările domneşti. Mai există însă şi un alt tip de aşezări boiereşti sau de *conace* – cuvântul e de origine turcească – e acela care comportă la etaj, pe una din laturile sale – de obicei pe cea dinspre miazăzi – *un cerdac lung*, *cu arcuri sprijinite pe coloane de lemn*; scara de acces e, în genere, în interior, la una din extremităţile cerdacului. Acest cerdac, prevăzut uneori şi cu un pat larg, în care dorm ai casei în timpul verii, dă clădirii un aspect plăcut, prietenesc şi deschis.

Cu totul altfel se înfăţişează *cula*, aşezarea boierească întărită din Oltenia. Ea e făcută pentru apărare: în rândul de jos nu e decât uşa de intrare, bine întărită cu drugi pe dinăuntru; ferestrele, mici, sunt la o înălţime apreciabilă iar cerdacul,

mai mult post de observaţie decât loc de odihnă şi taifas, sus de tot, la ultimul cât. Cea mai veche culă de la noi pare să fie cula Greceanu din *Măldăreşti*; data nu se poate preciza; în orice caz e anterioară veacului al XVIII-lea. Forma actuală nu redă fidel însă – după părerea noastră – pe cea originală; construcţiei i s-au făcut unele modificări şi adăugiri în decursul vremii (vezi şi mai sus, p. 775). Altă culă veche şi interesantă se află la *Curtişoara* (Goij); ea aparţinea în 1785 logofătului Cornea din Târgu-Jiu; în pivniţă se mai poate vedea încă *puţul*, azi astupat, din care se scotea apă, în caz de asediu. Semnalăm şi culele Crăsnaru (vezi fig. 53) şi Cocoş, din *Groşera* (Gorj), cula din *Brabova* (Gorj), cula din *Almăj* (Dolj), aceea din *Cernăteşti* (Dolj), etc.

Trecerea de la aşezarea boierească

obişnuită la culă ne este ilustrată de una din casele cele mai interesante de la noi, acea din satul *Cartiu* (Goi j), aparţinând familiei Cartianu. De formă pătrată, ea are două rânduri, fiecare cu câte trei camere, iar dedesubt pivniţe spaţioase. La parterre, o galerie cu arcade semicirculare dă ocol clădirii pe trei laturi; la etaj, tot pe trei laturi, e un cerdac cu stâlpi de lemn.

În oraşe ni s-au păstrat, din nefericire, puţine case vechi; se mai pot vedea unele exemplare, de la finele veacului al XVIII-lea, dar mai ales de la începutul veacului al XIX-lea, în oraşele de deal şi munte ca Râmnicul Vâlcei, Târgovişte, Câmpulung, în curtea mănăstirii Negru Vodă, Vălenii de Munte (casa N. Iorga, restaurată), Urlaţi (casa Bellio), etc. În Bucureşti, este casa Melik,

de pe strada Spătarului, zidită în 1760 şi restaurată în 1920. O casă de târgoveţ, modestă, dar cu un cerdac cu stâlpi frumos înfloriţi, de pe la începurul veacului al XIX-lea, se poate vedea încă pe strada Maria Rosetti, la numărul 9 (vezi fig. 39) á

În Moldova au fost numeroase aşezări temeinice, de piatră sau zid, domneşti şi boiereşti; şi aci însă, foarte puţine au ajuns până în zilele noastre. Documentele vremii relevă curtea domnească de la *Caşin*, lângă" mănăstire; întărită cu un zid de piatră, înalt şi puternic, prevăzut cu turnuri, era socotită de Miron Costin drept o adevărată «cetate». O ridicase Gheorghe Ştefan, urmaşul lui Vasile Lupu (1653 – 1658); el avea, încă din boierie, o aşezare frumoasă şi la *Buciuleşti*, pe malul Bistriţei, în

judeţul Neamţ. Cantacuzinii îşi duraseră şi ei aşezări temeinice: la *Paşcani* unde Iordache Cantacuzino clădise, în 1664, un adevărat palat, apoi la *Deleni*, în judeţul Hârlău, Ia *Băleni*, în Covurlui şi într-o serie de alte locuri. O deosebită impresie a făcut asupra contemporanilor reşedinţa domnească de la Frumoasă, în marginea Iaşilor, zidită în 1729 de Grigore al II-lea Ghica, cu meşteri aduşi de la Constantinopol. De fapt, întregul complex de clădiri, cu grădinile adiacente, cu jocurile de apă, imita reşedin-» ţele somptuoase din Stambul; cronicarul tradus de Amiras relevă chiar că au fost aceste case «pe forma de Ţarigrad». «şi apa imbla din havuz în havuz, pe piatră – adaugă cronicarul – prin toată grădina, care era cu fel de fel de flori, care lucruri alt domn n-au făcut, că ni me nu poate să

scrie frumuseţea caselor». Aci venea adesea Grigore Vodă Ghica şi «făcea mese mari cu boierii săi“.

În Transilvania s-au păstrat mai bine vechile aşezări nobiliare; e drept că şi locul a fost mai ferit de războaie şi năvăliri, mai ales după ocuparea lui de Austriaci. Dintre reşedinţele Pi în* cipilor, se mai poate vedea aceea din *Turda*, transformată astăzi ţii muzeu; o parte a aceleia din *Alba-Iulia* – unde e instalată ţicum Episcopia RomanorCatolică; reşedinţa lui Gheorghe Rákóczy din *Gherla*, transformată în închisoare, şi reşedinţa din *Blaj* a familiei Apaffy – datând din veacul al XVII-lea – actualmente palatul mitropolitul unit. La *Deva* se poate vedea încă palatul familiei Bethlen, construit şi el tot în veacul al XVII-lea; i se spune şi «Magna Curia»,

adică «marea curte»... La *Cetatea de Baltă* (Târnava Mică) s-a păstrat solidul castel al contelui Haller, construit în veacul al XVIII-lea; este alcătuit dintr-un corp central, cu trei rânduri, şi două turnuri laterale, de formă rotundă. Acoperişurile au panta repede cerută de clima noastră (vezi fig. 42).

Din *mobilierul* vechilor case domneşti şi boiereşti ni s-a păstrat prea puţin, Lucrurile cele mai de preţ, în tustrele ţările româneşti, au fost, sub acest raport, *covoarele*, *scoarţele* şi *argintăria*. Se aduceau tot felul de covoare din împărăţia turcească (vezi mai sus, p, 598), apoi covoare persane, grele şi scumpe; o admirabilă colecţie se află la Biserica Neagră din Braşov. Cei cu mai puţină dare de mâna se mulţumeau cu scoarţe ţesute la noi sau la Sudul Dunării, în gerbia şi în

Bulgaria, Muzeul de Artă Naţională din Bucureşti are în colecţiile sale câteva remarcabile exemplare de *scoarţe olteneşti*; ele au câmpul central lucrat în flori şi frunze multicolore, iar marginile prinse de un chenar lat, de un alt ton. Efectul decorativ este din cele mai reuşite. Argintăria era pea de masă: farfurii, pahare ι – un frumos obiceiu cerea ca la botes să se dăruiască pruncului un pahar de argint, având săpată pe el data naşterii – apoi tipsii, cupe şi altele de acest fel, Se adaugă *armele* – puşti, pistoale şi săbii, adesea bogat împodobite – apoi *tacâmul de călărie*, având uneori scările de la şea, printenii şi zăbalele de argint.

În veacul al XVIII-lea încep să se afle în casele boiereşti mai de seamă, şi tablouri în ulei, uneori chiar *sculpturi* (vezi mai sup, ρ, 950), iar spre sfârşitul lui şi

începutul celui următor, şi *miniaturi** Transilvania deţine, în privinţa aceasta, întâietatea; ca strălucit exemplu citǎm colecţia baronului *Bruckenthal*, fost guvernator al ţării, colecţie care astăzi face faima muzeului cu acelaşi nume din Sibiu. Intre picturile ei, se află şi pânze celebre ale ţuaeştruoF olandezi, francezi şi germani.

Pictura bisericească» Pictura bisericească nu are aceeaşi dezvoltare în tustrele ţările româneşti 4n veacurile XVII ŞI XVIII, în tiipp ce în Muntenia ea cunoaşte o deosebită înflorire, atingând apogeul în epoca brâncovenească şi aceea imediat următoare, în Moldova constatăm, dinpotrivă, o scădere ce trebuie compensată prin utilizarea de zugravi străini, ruşi în special. Transilvania stă* în acest răstimp, într-o situaţie de mijloc,

suferind mai ales influenţa Munteniei.

Înflorirea picturii bisericeşti la miazăzi de Carpaţi este legată în primul rând de însemnata activitate ctitoricească a câtorva lungi domnii. Matei Basarab, Şerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu şi Nicolae Mavrocordat, prin numeroasele lor ctitorii şi prin preţuirea pe care au arătat-o artei în general, au contribuit mult la dezvoltarea acestei ramuri. Evident, se continuă vechea technică a zugrăvelii pe tencuiala încă umedă, technică numită «al fresco”; se continuă de asemenea aplicarea vechilor norme ale Erminiei bizantine (vezi fig, 77; vezi şi vol. II, ediţia a patra, ρ, 634 – 6).

Are loc însă şi un fapt nou – care aminteşte faptul asemănător petrecut în Moldova veacului al XVI-lea – şi anume împodobirea cu pictură a pereţilor

exteriori ai bisericilor muntene. Primele manifestări în această direcţie încep în domnia lui Brâncoveanu, pe la 1700, la lăcaşurile zidite sau restaurate de acest evlavios voievod şi la acelea ale unchiului său Mihai Cantacuzino, iubitorul de arhitectură, a cărui influenţă în arta noastră bisericească şi laică apare din ce în ce mai mare. La aceste lăcaşuri – Hurezi, Sinaia, Surpatele, Govora, ca să citǎm numai câteva – observăm că unele părţi ale clădirilor: frizele, arcadele pridvorului, brâul, câteodată şi chenarele ferestrelor şi cornişele sunt împodobite cu *ct zugrăveli polichrome*» înfăţişând vreţi de frunze şi flori, ghirlande, împletituri şi alte motive decorative. Treptat, treptat, spaţiul ocupat de aceste zugrăveli creşte; la biserica Stavropoleos, de pildă din Bucureşti (1724), el este considerabil.

Adeseori se adaugă de obicei în arcaturile din registrul superior, sub straşină – şi chipuri de sfinţi sau chiar de alte personaje. Citǎm ca exemplu, în această privinţă, *Biserica Sfinţilor* din Bucureşti, numită şi Biserica cu Sibile, – deoarece, între chipurile pictate, figurează· şi aceste preotese-ghicitoare ale antichităţii. Intre bisericile de sat».

Fig. 77, – Frescă murală la biserica Mântuleaaa din Bucureşti, Deasupra ehlyululţlui Iisus Hristos, inscripţia, în româneşte: «Marele Arhiereu». Pisania bisericii poartă data:? 5 Septembrie 1733.

Înălţate în veacul al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, foarte numeroase sunt cele care îşi împodobesc pereţii exteriori cu asemenea chipuri de sfinţi; aşa, de pildă, biserica din *Ogretin* şi aceea din *Breaza de sus*, ambele în Prahova, paraclisul *Episcopiei de Râmnic* (1751) unde alături de sfinţi, găsim şi chipuri de împăraţi şi de filosofi, biserica din *Chicioara*, Vâlcea (1780), cu una din cele mai frumoase zugrăveli din câte ni s-au păstrat, biserica din *Urşani*, Vâlcea (1805; vezi fig. 62) şi atâtea altele, pe întreg cuprinsul ţării.

Dacă în veacul al XVII-lea, printre zugravii care lucrează în Muntenia mai găsim şi unii străini, greci de pildă ca acei a Constantinos» şi Ioan care pictează în 1683 biserica *Doamnei* din Bucureşti, în veacul al XVIII-lea ci sunt, în imensă majoritate, români. Se formează acum un numeros şi puternic corp de zugravi localnici, clerici şi laici, elevi ai celor din epoca lui Brâncoveanu; ei împodobesc acum sutele de biserici ce se înalţă în oraşele şi satele ţării, aducând, adeseori, o noutate şi o prospeţime de desen şi colorit care impresionează de la prima vedere; până şi naivităţile lor încântă. Nu poţi să nu te opreşti uimit lângă marile tablouri din pridvoarele atâtor biserici înfăţişând «judecata din urmă» şi să nu contempli scenele închipuind răsplata celor buni, dar mai ales pedeapsa celor păcătoşi. Iar

pentru ca să se ştie precis cărei categorii aparţin aceştia din urmă, inscripţii puse alături lămuresc pe drept-credincioşii privitori. Se arată astfel ce păţesc «defăimătorii», «curvarii», «cei ce judecă strâmb», «hoţii», «ucigaşii» şi toată gloata făcătorilor de rele. Iadul, reprezentat sub chipul unui uriaş balaur, a cărui gură varsă foc, îi înghite pe toţi, în timp ce slujitorii lui Belzebut îi chinuiesc în fel şi chip.

În Moldova, e o situaţie mai puţin strălucită. O seamă dintre bisericile veacului al XVII-lea rămân nezugrăvite iar când Vasile Lupu vrea să împodobească lăcaşurile sale, el nu găseşte zugravi de ţară care să-l mulţumească – sau nu găseşte destui; de aceea se adresează Ţarului Rusiei, Mihail Feodorovici, spre a-i da el de acolo câţiva. Acesta îi satisface

cererea şi îi trimite mai întâi pe *Sidor Pospeev* sau *Osipov* – socotit ca al doilea din Moscova – rei pe *Iacov Gavrilov*; apoi, după moartea ultimului, alţi doi, anume pe *Deico Iacovlev* şi pe *Pronca Michitin*" Ei lucrează la Iaşi în anii 1641 – 1642; lor li se datoresc o bună parte din picturile de la

Trei-ïerarhi şi de la Golia. Că nu le-au executat în întregime rezultă şi din inscripţia din 1660 de la Golia, care ne dă numele lui «Matei, fiul lui Ioan», deci altul decât cei patru Ruşi. Ştim, pe de altă parte, că una din soliile lui Vasile Lupu către Ţar, în 1641, cuprindea şi pe meşterul zugrav al Domnului, pe un anume *Nicolai* Făcând apel la Ţarul Rusiei, Vasile Lupu nu inova în această privinţă. Şi predecesorul său Miron Barnowski trimisese o solie la Moscova să-i procure

icoane de acolo; mai înainte încă, în pictura mănăstirilor Suceviţa, Secu şi Dragomirna, se vede o înrâurire progresivă rusească, anumite caractere noi de această origine. Ceea ce înseamnă că lucraseră la aceste trei lăcaşuri şi zugravi veniţi din Rusia sau influenţaţi de şcoala de acolo.

În veacul al XVIII-lea, deosebirea faţă de Muntenia e şi mai accentuată. Picturile bisericilor moldoveneşti din această vreme nu se pot compara cu cele muntene. Mirarea e cu atât mai mare cu cât Moldova avusese doar o strălucită pleiadă de zugravi, pe aceia care împodobiseră lăcaşurile lui Ştefan cel Mare, ale lui Petru Rareş şi Lăpuşneanu.

Transilvania suferă în chip firesc influenţa ţărilor româneşti de dincoace de Carpaţi. Într-adevăr Saşii, Ungurii şi

Secuii nefiind nici unii ortodocşi, meşterii lor nu lucrau în mod obişnuit în bisericile noastre; de aceea zugravii, ca şi iconarii români din Ardeal, se inspirau de la tovarăşii lor de breaslă din Principate şi nu arareori aceştia din urmă treceau ei înşişi peste munţi. De altfel, prin ctitoriile pe care domnii şi boierii noştri le fac în Transilvania, contactul e şi mai uşor; iar aceste ctitorii – la Porceşti, la Sâmbăta de Sus, la Făgăraş, etc.

— Constituie tot atâtea centre de influenţă. Şi cum Domnii munteni, nu cei moldoveni, sunt aceia care ridică lăcaşuri în Ardeal în veacurile XVII ŞI XVIII, cum, pe de altă parte, pictura bisericească munteană întrece cu mult în aceste veacuri pe cea moldoveană, nu e de mirare dacă influenţa munteană devine preponderentă în Transilvania. Ceea ce nu

înseamnă însă că n-au fost şi meşteri zugravi şi iconari moldoveni – ca acel Vasile şi urzea din Bărboşi – care să nu fi străbătut plaiurile ardelene».

Un fapt însă e sigur; exista şi la Nord de Carpaţi, în veacurile XVII**-XVIII, tin corp de zugravi localnici, destul de îndemânareci. Inscripţiile ne-all păstrări numele câtorva din *eu* Aşa, de pildă) episcopul Dositeiu din Alba Iulia care a pictat, în 1643, castelul din lernui al Principelui Gheorghe Rákóczy I. La restaurarea din 1654 a bisericii – azi greco-catolice din *Huniedoara*, «varul şi aurul la păreţi şi la stâlpişor au dat-o… popa Nicola» iar cei ce au «scris-o» adică au făcut chipurile şi inscripţiile sunt zugravii «Caian Constantin» şi «Stan». Pictura bisericii din *GuraSada* a fost refăcută în 1765 de către ierodiaconul

Ioan din Deva – localnic deci «– dar şi de Nicolae din Piteşti. Un alt cleric, preotul Simeon, zugrăveşte în 1776 două biserici: pe aceea din *Cinciş* şi pe cea din *Nucşoara*, ambele în Huniedoara. La *Tălmăcel*, lucrează în 1780, zugravul «Pantelimon"; la *Lipova*, în 1732, un anume Nedelcu, iar la *Răşinari* «popa Ion Grigorovici zugrav». În ţara Oltului şi dincolo de Olt, zugravi din familia Grecu împodobesc o serie întreagă de biserici între 1780 şi 1821 (vezi şi fig. 78).

După unirea cu Roma, e deschisă posibilitatea şi a unei influenţe artistice din mediul catolic. Dar cercetările în această direcţie sunt prea reduse ca să putem da unele precizări. Rămâne ca viitorul să ne arate dacă şi în ce măsură, arta Europei centrale şi a Italiei, a putut influenţa pictura bisericilor unite din

Transilvania, în veacul al XVIII-lea.

Pe lângă valoarea pe care pictura bisericească a Ţărilor Române din secolele XVII ŞI XVIII o are în sine şi pentru istoria religioasă şi a artei creştine, ea ne mai interesează şi prin informaţiile pe care ni le dă asupra *costumelor*, asupra *iconografiei* domneşti şi boiereşti şi chiar asupra *arhitecturii* epocii. Îndeosebi preţioase, sub acest raport, sunt *tablourile votive*, în care, de obicei, ctitorii ţin pe mâini reproducerea lăcaşului ce au zidit.

Citǎm un singur exemplu, dar reprezentativ: tabloul votiv de la Hurezi, în care voievodul ctitor şi Doamna Marica apar înconjuraţi de numeroşii lor copii. Despre acest tablou şi despre frescele de la Hurezi, în general, a afirmat celebrul bizantinolog Charles Diehl să sunt «printre cele mai remarcabile pe care le-a

produs arta română; ele mărturisesc despre continuitatea tradiţiei bizantine şi strălucirea extraordinară pe care o dădu artelor Constantin Brâncoveanu» (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. €O).

Câteodată avem însă – altfel de tablouri votive; astfel la biserica *Barnowski* din Iaşi ştim – de la Paul de Alep că Miron

Vodă era înfăţişat *călare*; un caz asemănător e la biserica *Lujeni*.

Îl*. 78.

— Picturi murală la biserica din Geoagiul de Jos (jud. Huniedoara). Scenele de sus au următoarelr legende: «Bătaia lui Ilsus pe stâlp» şi «Când I-au pus cunună de spini», Cea de jos; «Când s-au înălţat s (vea) tll Îile la ceriu·.

Icoanele, care formează un sector important, al picturii bise·*

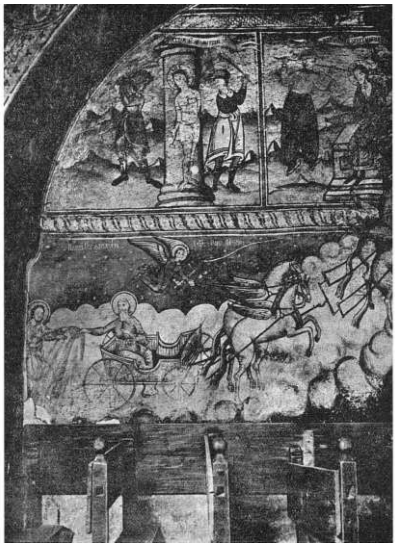

Jiceşti. Urmează, în linii mari, evoluţia acesteia din urmă. Aşa вр explică de ce asistăm la o înflorire a meşteşugului iconarilor în "Ţara Românească, pe vremea lui Matei Basarab, apoi pe vremea lui Brâncoveanu şi a urmaşilor acestuia, în timp ce în Moldova, după Vasile Lupu, urmează o perioadă de scădere, de regres. În Transilvania, apare, în această vreme,

un gen nou de icoane: *acelea pe sticlă*, de inspiraţie şi execuţie populară.

Este sigur că o mare parte din meşterii iconari ai răstimpului dintre 1601 şi 1821 au fost Români; ne-o spun mai întâi numele lor însemnate adesea într-un colţ: astfel un иконописщ димд крен adică «iconarul Dima preotul» pe o icoană din judeţul Râmnicul Sărat, aflătoare acum la Muzeul din Vălenii de Munte; un «Costandin» pe o icoană de tip popular, din 1804. Ne-o spun deaser menea inscripţiile pe care le pun ei lângă scenele pictate precum şi textele ce figurează pe cartea ţinută de Mântuitor. («Veniţi blagosloviţii părintelui meu»... «În vremea aceea sta Iisus...» etc.). Erau, evident, şi străini, *Greci* şi, de la o vreme, *Ruşi*; aceştia din urmă ajung să aibă, în veacul al XVIII-lea, adevărate fabrici de icoane,

pentru toate popoarele ortodoxe. Faima icoanelor ruseşti pătrunsese la noi de timpuriu, încă din veacurile XV ŞI XVI; nu e de mirare deci dacă Miron Vodă Barnowski trimite, în mod special, în 1628, o delegaţie la Moscova, să-i procure icoane de acolo (vezi mai sus, p. 859). O astfel de icoană rusească, din 1708, adusă de la Moscova, se află în biserica satului Sf. Ilie din judeţul Suceava.

Ni s-au păstrat câteva icoane muntene, remarcabile, din veacul al XVII-lea. Una, zugrăvită de grecul Mavros şi având o inscripţie în greceşte şi româneşte, cu data de 1 Octomvrie 1631, se află la mănăstirea Viforita; ea a fost dăruită de către Leon Vodă şi soţia acestuia, Doamna Victoria, O alta, găsită în biserica satului Ruda-Bârseşti din judeţul Argeş, este din anul 7132 deci, de

la Hristos, 1623 sau 1624. O a treia, din 1674, se află astăzi în colecţiile Comisiunei Monumentelor Istorice care a reuşit, de altfel, să-şi constituie un adevărat muzeu de icoane vechi (vezi şi fig79).

În Moldova, printre cele mai vechi din secolul al XVII-lea, este icoana, pe fildeş –, din 7131 (1622 – 1623) înfăţişând pe Maica Domnului. A fost făcută din porunca biv vei paharnicului Vasile

Urêache, fratele cronicarului, în biserica de la Ocea (jud, Neamţ)

Flg. 79.

— Icoană împărătească de la mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti. Ferecătură în argint aurit.

Se păstrează câteva icoane interesante; ele sunt operă, dih1697j a unui călugăr de la Secu; cheltuiala a acoperit-o soţia lui Antioh Cantemir.

Nu s-a întreprins până acum o cercetare temeinică, amănunţită, asupra

icoanelpr noastre vechi; nu s-au examinat de aproape icoanele marilor ctitorii moldovene şi muntenească încât e prematur să se vorbească de «şcoli», locale, să se precizeze curentele şi influenţele, Ceea ce se poate afirma este că şi în această privinţă pământul românesc a fost un loc de interferenţe, că alături de influenţa călugărilor de la Athos, specializaţi de multă vreme în lucrul icoanelor, al crucilor din lemn de chiparos şi al diferitelor obiecte bisericeşti, s-a exercitat o influenţă a lumii ruseşti, şi de la o vreme, şi una a apusului, prin Saşii din Ardeal şi apoi, prin Uniţi.

În Transilvania, cea mai veche icoană din veacul al XVII-lea, ajunsă până în vremea noastră, provine din biserica de la *Gura Râului*. Ea poartă data 1634 şi se datoreşte lui *Stan zugravul*. Vine apoi o

icoană din 1677, la mănăstirea ТорШа (judeţul Mureş), având o inscripţie în limba slavă, A treia este icoana făcătoare de minuni a Maicii Domnului, pictată în 1681 de preotul Luca din Iclodul Mare şi dăruită de nobilul Ioan Cupşa bisericii din Nicula; are o întreagă poveste; chipul precuratei, zugrăvit pe icoană, ar fi lăcrămat «între 15 Februarie şi 12 Martie 1699», din care pricină s-a făcut vâlvă mare. Gheorghe Duca voievodul Moldovei, a vrut e-o cumpere cu o mie de taleri, dar n-a izbutit; ea a fost răpită apoi de un n-meş ungur, baronul Sigismund Kornis, a revenit la Nicula, a ajuns după aceea în posesia bisericii catolice din Cluj, iar actualmente o au Românii uniţi din acest oraş. (verzi şi fig. 80)*

În ce priveşte icoaneíe pe sticlă, ele sunt, prin excelenţă, icoane populare.

Desenul e simplu, câteodată supărător de simplu, de-a dreptul grosolan coloritul, în genere, viu, în tonuri aprinse. Sunt însă şi multe bucăţi reuşite, atât prin compoziţie cât şi prin colorit. Centrul cel mai vechi de producţie al acestor icoane a fost şi este încă satul *Nicula*, lângă Gherla, în partea de miazănoapte a Ardealului; de aceea li se şi spune «icoane de Nicula». Un alt pentru era, în veacul al XIX-1eaə în *Şcheii Braşovului*; altele de asemenea, la *Alba-Iulia*, *Laz* (Altja), *Sibişel* (Alba), *Stbeşy* etc. Icoane de celelalte, pe lemn, s-au zugrăvit – se pae – la *Salişte*, lângă Sibiu «Erau apoi şi zugravi ambulanţi, – mulţi din ei munteni sau moldoveni care se deplasau din sat în sat şi lucrau – cum am spune azi – la domiciliul clientului. Un astfel de zugrav a fost.

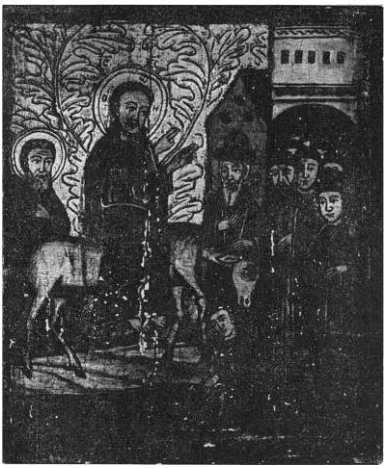

Flg. 80.

— Icoană zugrăvită pe lemn, din biserica Sârbi (Maramureş). Înfăţişează intrarea lui Iisus în Ierusalim. Secolul al XVIII-lea.

Moldoveanul *Vasile Sturzea*, originar din Bărboşi care a colindat multă vreme prin Ardeal şi Banat.

Miniaturi, Irontispicil, iniţiale. Arta delicată şi migăloasă a miniaturii e strâns legată de *manuscrise*: textele scrise cu

mână, pe pergament sau pe hârtie rezistentă, de bună calitate, a evului mediu, erau adesea împodobite cu îrontispicii, iniţiale, vignete şi miniaturi; uneori erau făcute de acelaşi scriitor, alteori de meşteri specialişti care nu se ocupau decât de această latură. Atât în Europa cât şi în Asia – în special în Persia – s-au realizat lucrări minunate, care stârnesc admiraţia. Printre manuscrisele străine astfel împodobite, în legătură cu trecutul nostru, citǎm pe acela de la Viena, cuprinzând textul «Cronicei pictate» (*Cronicon pictum*), numite astfel tocmai din cauza numeroaselor miniaturi ce însoţesc povestirea; între ele, se află şi miniaturile înfăţişând lupta de la Posada (1330; vezi vol. I, ed. V, fig. 118 – 9).

XVIn Ţările Româneşti s-au

împodobit manuscrise cu miniaturi, frontispicii, iniţiale şi vignete încă de la începutul veacului al lea. Printre operele de acest fel unele, ca manuscrisul din 1429, azi la Oxford, sunt, pe drept cuvânt, celebre (vezi vol. II, ediţia IV, p. 654 – 655). Lucrul a continuat în veacul al lea şi a primit un nou impuls la începutul celui de al XVII-lea. Într-adevăr, în această vreme, trăiesc şi lucrează în ţările noastre trei vestiţi caligrafi şi miniaturişti: mitropolitul *Anastasie Crimcovici* în Moldova şi mitropoliţii *Luca al Ciprului* şi *Matei al Mirelor* în Muntenia. Cel dintâi fusese numit episcop de sinodul din 1600, convocat de Mihai Viteazul. După înfrângerea acestuia însă, el se retrage la Dragomirna unde întemeiază vestita sa ctitorie. Numit din nou episcop, de Roman, şi apoi, în 1608, mitropolit, el desfăşoară

în tot acest timp o intensă activitate, nu numai copiind personal texte religioase şi împodobindu-le, dar creând o adevărată şcoală de miniaturistică. Lui i se datoresc o serie de manuscrise ce se păstrează în mănăstirea Dragomirna: două Tetraevanghelii, un Liturghier, o Psaltire, etc. O altă serie, din 1606,1607,1608,1614, se păstrează la mănăstirea Suceviţa, ctitoria Movileştilor. Un manuscris de seamă al său – un Praxiu cu data 1610, Martie 16 – se află în Biblioteca fostă imperială din Viena. O însemnare autografă în limba slavă arată că «acest sfânt Praxiu l-a făcut şi l-a legat şi l-au aurit cu ilustraţii (и позлати съ жнкопнсднТш) smeritul arhiepiscop Kir Anastasie Crimcovici, mitropolitul ţării Moldovei, spre pomnirea sa şi a părinţilor săi Ioan Crimea şi Cârstina şi-l dădu în de

curând zidita mănăstire a sa Dragomirna». Intre miniaturile manuscrise relevăm două: chipul sfântului Ioan cel Nou, patronul Moldovei (fol. 83) şi chipul său însuşi, rugându-pe în genunchi (fol, 85). În sfârşit, un alt manuscris, lucrat sub directiva sa, se păstrează în Biblioteca Universităţii din Lwów, La începutul lui, citim, în slavoneşte, următoarea însemnare: «acest Tetraevanghel s-a scris din porunca şi cu cheltuiala prea sfinţitului nostru părinte kir *Anastasie Crimcovici*, arhiepiscop şi mitropolit al ţării Moldovei. Mâna prea greşitului monah *Teofil*, din sfânta mănăstire Voroneţ, l-a scris în anul 7123 (1614), Septembrie 14, şi robul lui Dumnezeu, *zugravul Ştefan*, din târgul Sucevei, a pictat chipurile sfinte şi a aurit această carte; împodobirea s-a isprăvit în anul

7125» (1617 sau 1616). Aşadar, şcoala lui Anastasie dăduse roade: el dispunea acum de elemente şi în alte locuri, la Voroneţ şi la Suceava, care puteau să lucreze după directivele sale. Faţă de miniaturile moldovene anterioare, acelea ale lui Anastasie prezintă unele inovaţii şi variante. Aşa, de pildă, redarea suprafeţelor – fond, ziduri, mobile, veşminte – se face prin “ striuri» sau linii paralele la mici intervale. N-aş putea spune că aceste inovaţii constituie neapărat şi un progres. Un fapt însă e sigur: Moldova cunoaşte sub înaltul ierarh O amplă reluare a vechii şi migăloasei arte.

În Muntenia, lucrează, în aceeaşi vreme, mitropolitul Luca al Ciprului şi Matei al Mirelor. Primul, un admirabil artist, ne-a lăsat câteva manuscrise

împodobite de el. Astfel e Evangheliarul grec din 1616, scris şi ornamentat pe când era episcop de Byzău; se află actualmente la Patriarhia din Ierusalim. Miniaturile acestui manuscris sunt de o mare fineţe şi de un colorit rafinat şi elegant. Aceleaşi însuşiri le au şi frontispiciile, chenarele şi iniţialele; ca exemplu citǎm miniatura înfăţişând pe Sf. Loan Evanghelistul şi pagina cu începutul Evangheliei acestuia; frontispiciile amândurora, cuprinzând elementele florale şi păsări: doi păuni afrontaţi şi două lebede, sunt printre cele mai reuşite din întreaga noastră miniaturistică. De altfel, cred că opera mitropolitului Luca, în general, poate suferi comparaţia cu cele mai de seamă opere europene şi asiatice de acest fel.

De la Matei al Mirelor a rămas un mare număr dq manuscrise, răspândite în

întreg orientul creştin. Unele din ele sunt împodobite cu iniţiale şi frontispicii în colori; nu ştiu însă dacă au şi miniaturi. Ca exemplu, citez Evangheliarul grec, copiat în 1610, «din dorinţa şi cu cheltuiala preacinstitei şi înălţatei doamne Catalina, mare bănească a Craiovei», şi dăruit mănăstirii Sf. Sava de la Muntele Sinai.

Opera celor doi înalţi ierarhi e continuată sub Matei Basarab; ni s-au păstrat, din timpul domniei lui, un număr însemnat de manuscrise, dintre care nu mai puţin de şapte cuprind, sub formă de miniaturi, chipul voievodului şi acela al Doamnei Elina; la acestea se adaugă şi chipurile aflate pe un document din 1646, în Arhiva Spitalelor Civile: aşadar a opta variantă (vezi voi. III, 1, ediţia a doua, fig. 11,12 şi 18).

Dintre manuscrisele lucrate în timpul

şi din porunca lui Matei, cel mai vechi este Evangheliarul grec aflător actualmente în Muzeul bizantin din Atena; el a fost dăruit de voievod în 1645, Iulie 25, Patriarhiei din Constantinopol. O notiţă, în limba greacă, la stânga miniaturii voievodului, ne arată că manuscrisul a fost copiat de ieromonahul *Antim din Ianina*, în 1634; ea adaugă informaţia că Matei a fost proclamat domn al Ţării Româneşti în 1632, «cu voia poporului, a clerului, a monahilor, a boierilor şi a căpeteniilor oastei». Voievodul şi Doamna Elina simt înfăţişaţi amândoi în costum domnesc, de brocard, cu coroane pe cap; Matei, bătrân, cu barbă şi mustăţi albe, ţine în mână manuscrisul dăruit Patriarhiei. O grupă de două manuscrise datează din anul 1643; unul din ele se află azi la Ierusalim, celălalt la mănăstirea Lavra din Sfântul

Munte. Un al treilea, din 1642 – 1643, e tot la Ierusalim. Executat artistic de «Antim monahul» – cred una şi aceeaşi persoană cu ieromonahul Antim din Ianina, amintit mai sus – el cuprinde miniatura lui Matei Basarab şi a Doamnei Elina într-o formă asemănătoare aceleia din manuscrisul de la Atena, De altfel, mai toate miniaturile înfăţişând pe bătrânul voievod şi pe tovarăşa sa de viaţă se aseamănă; cred că o serie din ele şi anume acelea din anii 1642 – 1643 se datoresc aceluiaşi artist, lui Antim ieromonahul (vezi vol. III, 1, ediţia a doua, fig. 11). O menţiune specială merită miniaturile aflate pe paginile unei Evanghelii mai vechi, din colecţia Muzeului de Artă religioasă din Bucureşti. Perechea domnească e înfăţişată tot în costumul de ceremonie, cu mantii de brocard, redate,

somptuos, în aur; tot de aur sunt coroanele precum şi chenarele de vreţi şi de flori care înconjură cele două chipuri. În sfârşit, în documentul din 1646, Matei apare susţinând, împreună cu doamna Elina, una din numeroasele lor ctitorii.

Din aceeaşi epocă şi anume din anii 1652 – 1654, avem un manuscris – aflător azi în Biblioteca Academiei din Belgrad – care cuprinde miniaturile unor rude ale lui Matei: e vorba de boierii *Preda Brâncoveanu* şi *Papa Brâncoveanu*, fiecare fiind înfăţişat cu soţia şi copiii lui.

După domnia lui Matei Basarab, numărul manuscriselor împodobite cu) miniaturi, vignete şi frontispicii scade. Mai găsim două evangheliare în Moldova, unul slavon întocmit «din porunca Domnului nostru Istratie Dabija voievod şi a Doamnei sale Caterina» – şi dăruit la 16

Ianuarie 1665, mănăstirii Caşin, celălalt scris la Iaşi, în 1660, Ia biserica Barnowski. Primul are frumoase frontispicii şi iniţiale, amintind pe acelea ale manuscriselor mai vechi moldoveneşti; cel de al doilea are iniţiale reuşite, în colori.

În Muntenia, semnalăm, în sfârşit, două miniaturi în epoca lui Consumtin Brâncoveanu. Una se află în manuscrisul 61, fol. 4 al Academiei Române şi înfăţişează chiar pe voievod în haină de brocard şi mantie cu guler şi cu margini de hermină; cealaltă, în pomelnicul mănăstirii. De un Lemn, redă chipul bătrânului Matei Basarabă această scădere a artei miniaturii spre finele secolului al XVII-lea şi mai ales în veacul al XVIII-lea e explicabilă. Manuscrise bisericeşti se copiază din ce în ce mai

puţin; locul lor e luat de *cărţile tipărite* care se pot trage în multe exemplare, deci sunt mult mai ieftine. Extensiunea pe care o ia la noi tiparul (vezi mai sus, p. 897) aduce decăderea şi apoi dispariţia unei arte în care dăduserăm realizări de primul ordin. Locul ei va fi luat de *gravură*, care, prin tehnica ei, se potriveşte cu tiparul, – a inspirat chiar tiparul – poate fi reprodusă deci pe fiecare exemplar.

Gravura. Încă de la primele tipărituri (1508 – 1512) am împodobit paginile cărţilor cu gravuri reprezentând frontispicii, iniţiale şi vignete; unele din ele imită pe acelea ale manuscriselor pe care le înlocuiau, altele sunt de factură veneţiană. Când tiparul se reia la noi, în epoca lui Matei Basarab şi Vasile Lupu, constatăm că gravurile cane se întrebuinţează acum provin din lumea

Slavilor de răsărit, lumea rusească. Faptul e normal, deoarece din această lume, de la Kiev, ne-au venit şi meşterii şi materialul tipografic necesar (vezi mai sus, p. 893 – 4). Unul dintre gravori, anume *Iliia*, provenea din vestita mănăstire Pecerska de la Kiev. El iscăleşte, cu litere chirilice, bine înţeles (ηλια), gravurile ce împodobesc *Cartea de învăţătură*, tipărită la Iaşi în 1643; pe unele din aceste gravuri, cum e, de pildă, aceea înfăţişând «Intrarea lui Iisus în Ierusalim», adaugă şi data: 1641. Un alt gravor de origine rusă a fost *Ivan Bacov*; el sapă în lemn la Bucureşti, în 1678, gravurile ce însoţesc textul lucrării «*Cheia înţelesului*» tipărite în acelaşi an; atât numele lui cât şi data apar limpede pe gravura înfăţişând «Duminica tuturor sfinţilor». Bacov a lucrat decenii întregi la noi; spre sfârşitul

secolului al XVII-lea s-a călugărit, luând numele de *Ioanichie*; cu acest nume nou iscăleşte el gravurile *Triodului* din Buzău, adăugându-le şi data 1700 care e chiar data apariţiei. Alte gravuri purtând numele călugăresc constatăm în 1702 şi 1704. Tot străin pare să fie, după nume, şi *a Ieromonahul Damaschin Gherbest*» care iscăleşte şi datează 1683 gravura reprezentând pe Sf. Luca din *Apostolul* apărut în acelaşi an în capitala Munteniei. Dar alături de aceşti străini, prind să se manifeste la sfârşitul veacului al XVII-lea şi începutul celui de al XVIII-lea, şi gravori români: ei deprinseseră meşteşugul şi ajung acum să egaleze, ba chiar să întreacă pe maeştrii lor. Un asemenea maestru a fost şi mult înzestratul *Antim Ivireanul* care a dat un nou avânt artelor grafice din Muntenia, îmbinând

meşteşugul tiparului cu acela al gravorului. De altfel, aceasta e aproape regula în veacurile XVI ŞI XVII: tipografii sunt şi gravori. În afară de Antim, putem cita, ca exemple, numele lui *Mitrofan*, episcopul de Buzău, apoi acela al lui *Mihail Râmniceanul* (1733) la Râmnicul Vâlcei, numele lui *Grigorie Stanovici* (1757) la Iaşi, al lui *Petre Râmniceanul* (1764) şi al lui *Sandul* (1765) la Blaj, în sfârşit al preotului *Mihail Strilbiţki* care-şi începe activitatea de gravor în 1756, la Iaşi şi o duce, timp de o jumătate de veac, până în 1807, la Neamţ.

Dintre gravorii români care se manifestă în epoca lui Brâncoveanu cunoaştem pe «*Ursul*"; el semnează gravura înfăţişând pe Mântuitor în cele două lucrări apărute la Buzău în 1702 (ct *învăţătură de şapte taine*» şi «*Liturghie*»);

într-o altă gravură, din 1704, îşi zice «Ursul zugerav>». Nu ştim, în schimb, cui se datore sc-elegantele frontispicii, în stil brâncovenesc, cu vreţi cu frunze şi flori măşcate, care împodobesc *Triódul* şi *Octoihul* tipărite în 1700, precum şi *Liturghierul* din 1702, tustrele la Buzău. Ele nu par să fie ale lui Ioanichie, deoarece se deosebesc, stilistic, de gravurile iscălite ale acestuia aflătoare în acelaşi Triod. Cert e că la una şi aceeaşi carte, nu contribuia adesea numai un singur gravor» Astfel, de pildă, în Liturghierul din Buzău amintit mai sus, pe lângă gravurile lui Ioanichie, întâlnim şi una al cărei autor iscăleşte greceşte Δημήτριος (Dimitrios) şi pune data 1698. Câteodată, se întrebuinţau şi planşe mai vechi, care slujiseră – uneori cu mult înainte – la alte lucrări. «*Apostolul*» din

Buzău (1743), utilizează, de pildă, gravura «Duminica tuturor sfinţiilor» din *Cheia înţelesului*, apărută cu peste şase decenii înainte, în 1678, păstrându-i numele lui Ivan Bacov, dar suprimând inscripţia slavă. Tot aşa, în *Liturghierul* din Buzău, scos în 1769, se utilizează două gravuri având data 7254 deci 1746. În acelaşi Liturghier găsim şi gravurile unuii «P. Ghyrie», despre care nu ştim dacă era străin sau român.

În veacul al XVIII-lea, gravorii români domină, în toate centrele tipografice. Încă în vremea lui Brâncoveanu, secretarul italian al acestuia Del Chiaro, relevă că tipografii arhiepiscopiei din Bucureşti – unde păstorea în acea vreme Antim Ivireanul – erau români; el adaugă că a văzut în această tipografie gravuri în lemn şi în aramă.

Dintre gravorii ardeleni ai veacului al XVIII-lea, o menţiune specială merită «*Vlaicu*» din Blaj care adaugă la gravuri nu numai numele său şi data, dar şi unele explicaţii. Astfel între gravurile care împodobesc *Ceaslovul* tipărit în 1751 este şi una înfăţişând catedrala de la Blaj, cu următoarea legendă: «Sfânta mănăstire de la Blaj» şi, dedesubt, explicaţia: «Aciastă măr năstire o au început şi o au înzestrat împăratul Carol al 6.](cât) 1738 şi o au isprăvit fiica sa M. Theresia pe sam (a) Episcopii şi a Călugărilor Rumâneşti». Vlaicu lucrează mai multă vreme la tipografia blăjeană; găsim gravuri de ale lui şi în 1766.

Pe lângă rolul defpodoabe ale textului tipărit, ale cărţilor, pe care-l au gravurile, ele ajung, în Ardeal, să constituie şi entităţi de sine stătătoare. Ne

referim anume la gravurile în lemn pe care le lucrează ţăranii români din Ardeal şi care sunt tot icoane – dar nu pe sticlă, ci pe hârtie.

În Moldova, gravura reprezentând «desfrânata lume sau trupul» şi «omul înţelept sau sufletul» din lucrarea lui Dimitrie Cantemir «*Divanul*» (Iaşi, 1698), a fost desenată chiar de învăţatul autor. Se ştie de altfel că acesta se pricepea la desen şi la pictură (vezi mai sus, p. 801).

Spre sfârşitul epocii fanariote găsim în Moldova un gravor cu nume grecesc. E vorba de «D. Kontoleo» care gravează pentru *Slujba Cuvioasei Parascheva* apărută la Iaşi în 1817, chipul sfintei. Dedesubt, se dă lămurirea că artistul a lucrat acest chip «în Ismail». Tot lui i se datoreşte chipul regelui David care se tipăreşte în lucrarea «*Răsturnarea religiei*

Evreilor» (Iaşi, 1818). Aci îşi dă numele întreg: «Dimitrie Controleo Romană» (Διμήτρη Κοντόλεο Ρομανα) şi adaugă că gravura s-a făcut în Iaşi, în anul apariţiei. Mai însemnată pentru noi este a treia operă a sa, chipul Sfântului Ioan cel Nou, originar din Trapezunt, gravat în aramă tot la Iaşi, în 1819, «după o icoană veche ce se păstrează în mănăstirea Bârnova» – azi biserica Barnowski – şi tipărit în «slujba» acestui sfânt.

Pe când Kontoleo lucra la Iaşi, la mănăstirea Neamţu exista de mai bine de un deceniu, un centru puternic de răspândire a gravurii» Tipografia de acolo imprimă, începând din 1807, o serie de cărţi bisericeşti frumos împodobite. După Mihail Strilbiţki, lucrează la Neamţ, de la 1809 înainte, timp de două decenii, «*Simion Ierei*» adică preotul Simion;

gravuri de ale lui se tipăresc şi la Iaşi*. Din 1817 înainte, se adaugă talentul, remarcabil, al monahului *Ghervasie*; lui i se datoreşte, între altele, un sugestiv chip al lui Paisie Velicicovski, fostul stareţ al mănăstirii*

Pentru a ne putea da seamă de diferitele şcoli din gravura românească în răstimpul 1601 – 1821 şi de influenţele străine ce s-au exercitat asupra ei, ar trebui să avem mai întâi un studiu special asupra miilor de gravuri – portrete, scene, frontispicii, iniţiale, vignete, din numeroasele tipărituri ale acestui răstimp · el lipseşte însă până acum istoriografiei româneşti.

Ţesăturile. Constatarea pe care o făcusem, în ce priveşte ţesăturile, pentru veacurile XIV – XVI, se aplică şi veacurilor XVII – XVIII: ni s-au păstrat ţesături de

caracter bisericesc în număr apreciabil, nu însă şi de caracter laic. Explicaţia e aceeaşi: pe de o parte puţina rezistenţă a materialului, pe de altă parte repet tatele războaie, cu prădăciunile şi pojarurile lor, care, ocolind de obicei lăcaşurile bisericeşti, n-au cruţat în schimb aşezările civile, curţile domneşti şi boiereşti. Aşa se face că n-avem nici măcar un singur costum civil din răstimpul 1600 – 1800, în timp ce stofele bisericeşti sunt numeroase.

Această regretabilă pierdere e compensată în parte prin faptul că dispunem de reprezentări fidele – portrete, gravuri, acoperăminte de mormânt – a costumelor vremii; unele sunt în coloriy ceea ce uşurează mai mult reconstituirea.

Sub raportul numărului, frumuseţei şi bogăţiei ţesăturilor păstrate până azi,

Muntenia şi Moldova sunt aproape egale; Transilvania, din cauza împrejurărilor politice, sociale şi economice amintite mai înainte, rămâne mult în urmă, în ce priveşte neamul nostru; are în schimb, pentru neamurile conlocuitoare care au avut puterea politică şi economică, un material asemănător cu cel de dincoace de Carpaţi.

Chiar la începutul epocii pe care o cercetăm, s-au ţesut două somptuoase *epitafe* sau acoperăminte de mormânt, pentru voievozii moldoveni *Ieremia* şi *Simeon Moghilă*: ele există şi astăzi, în bună stare, la mănăstirea Suceviţa, ctitoria acestor voievozi. Ambele sunt de catifea grea, de coloare roşie, brodate cu mătase, cu fir de aur şi de argint şi împodobite cu foarte multe mărgăritare. Acela al lui Ieremia înfăţişează pe voievod

în mărime naturală, îmbrăcat în costumul domnesc de ceremonie. Sub hlamida de brocard, cu gulerul şi marginile de hermină, se vede o haină lungă până aproape de glezne, strânsă la mijloc printr-un brâu de care atârnă sabia. Pe cap, cuşma Obişnuită a vremii – o poartă şi Mihai Viteazul; surguciul ei, cu pene de cocor, e bătut în pietre scumpe şi mărgăritare. Tot din pietre scumpe sunt făcuţi şi nasturii prin care se încheie, la piept, hlamida. În dreptul capului, în partea stângă, e reprezentată coroana domnească şi stema Moldovii; în partea dreaptă, o biserică cu pereţii zugrăviţi, având două turle şi clopotniţă şi următoarea inscripţie, în limba slavă: «Ctitor Iω Ere mia Moghilă voievod». O altă inscripţie, tot în limba slavă, dă ocol epitafului, formându-i un chenar

dreptunghiular şi precizând anii de domnie şi anul morţii (1606, Iunie 30). Unele elemente ornamentale ale epitafului şi anume cei doi *chiparoşi* care străjuesc de-a-dreapta şi de-a-strângă voievodului precum şi predilecţia arătată *lalelelor* ar indica un atelier sudic, conetantinopolitan sau atonit. Faptul îns%nu e sigur. Deoarece sp poate foarte t>ine ca epitaful să fi fost lucrat – după un desen dat – şi în Moldova unde exista, o strălucită tradiţie în această privinţă (vezi vol. II, ediţia a patra, p. 662 – 7).

Epitaful lui Simeon Moghilă, din acelaşi atelier ca şi al fratelui său Ieremia, îl înfăţişează tot în haina de ceremonie·, dar odihnind pe patul de Moarte, cu ochii închşi, cu mâinile cruce pe piept çi cu coroana domnească pe cap. De o parte şi de alta. A trupului, doi. Lujeri de crin, apoi

deasupra lor, stema Munteniei şi a Moldovei, iar mai sus, două scene religioase: Sfânta Treime şi învierea Domnujui. Inscripţia slavă dă data 1608 Octomvrie 30. Aceste două epitafe, valoroase şi pentru istoria costumului domnesc, sunt printre cele mai preţioase din câte s-au păstrat în ţările noaştre.

Din aceeaşi vreme este şi epitaful dăruit de Mitropolitul *Anastasie Crimçovici* ctitoriei sale de la Dragomirna, pentru pomenirea sa şi a părinţilor săi Ion Crimea şi Crâstina. Inscripţia, în limba slavă, diQ care luăm aceste date, indică şi anul, luna şi ziua donaţiei: 1612, Iunie 8 (pe vremea lui Ştefan Tomşa). Epitaful, de catifea brodată cu mătase, aur şi argint, e de formă pătrată; în mijloc se înfăţişează, într-o compoziţie elegantă, bine echilibrată, Adormirea Maicii Domnului.

De jur împrejur şi. În afara inscripţiei, un chenar lat, alcătuit dintr-un vrej continuu, cu flori (lalele stilizatei). Şi acest epitaf este unul din cele щах reuşite ale genului, sub toate raporturile. Îi face pereche, deşi nu chiar în totul, un alt epitaf contemporan" acela dăruit mănăstirii Secul în 1608, sub Simeon Moghilă.

Lunga şi bogata domnie a lui Vasile Lupu ne-a lăsat două stofe reprezentative. Sunt portretele soţiei şi fiului acestui voievod, lucrate în mătase, fir de aur şi argint şi mărgăritare. Cel de al treilea portret, al lui Vasile Lupu însuşi, ni s-a păstrat numai într-o copie pe muşama, fără mare valoare, artistică. Tustrele $e – află în palatul mitropolitan din Iaşi (vezi fig. 26 în voi. III" 1, ediţia a doua, p. 96).

Soţia voievodului, Doamna Tudosca, poartă veşmântul de ceremonie: o mantie

de mătase brodată cu flofi lungă până Ja pământ şi cu mâneci până la cot, acoperă rochia de brocard greji, cu flori mari de aur. Pe cap, o căciuliţă de blană, împodobită cu mărgăritare, cu o egretă din pene de cocor şi cu două ornamente în formă de trandafiri, în dreptul urechilor. Giuvaerurile sunt numeroase şi de mare valoare: un triplu colan de perle mari la gât; alte două colane de câte trei şiruri pe piept. În dreptul cordonului, un fermoir sau o bijuterie rotundă atârnată, având iarăşi patru şiruri de perle. Cercei dubli, cu pietre în aii, în urechi; brăţări, de perle şi de aur, la ambele mâini. Un şnur lung dublu – de mătase după câte se pare – petrecut pe după gât, cade până în dreptul genunchilor şi înconjură mantia. În mână, Doamna ţine o năframă de mătase frumos brodată.

Tânărul ei fiu, Ioan, poartă şi el costumul de ceremonie. Mantia fără mâneci, de brocard greu, cu flori mari de aur, are în faţă în dreptul pieptului, trei zone de brandenburguri. Ea acoperă o haină lungă de mătase, cu mâneci lungi brodată bogat cu flori. Pe cap, cuşma obişnuită, cu un surguciu cu pene de cocor. La şold, sabie; în mâna dreaptă, o năframă frumos brodată. În ambele costume, se vede un amestec de elemente orientale, turceşti, cu elemente împrumutate Poloniei şi Europei Centrale. Această situaţie se va menţine în ce priveşte costumul civil în tot veacul al XVII-lea pentru ca, în al XVIII-lea, elementele orientale să ajungă precumpănitoare, iar spre finele secolului, aproape exclusive.

De la urmaşul lui Vasile Lupu, de la

Gheorghe Ştefan şi de la soţia sa *Safta*, ni s-a păstrat un epitrahil dăruităfântului Mormânt, la Ierusalim. Inscripţia cuprinde data 7166 de la facerea lumii, deci 1658 sau 1657 de la Hristos.

Şi domnii următori ai Moldovei – în special un Gheorghe Duca, un Constantin şi Antioh Cantemir, un Nicolae şi Constantin Mavrocordat – au făcut danii de veşminte şi ţesături bisericeşti ctitoriilor lor sau marilor lăcaşuri din Orientul creştin. Ele nu ni s-au păstrat însă decât în parte, iar ceea ce ni s-a păstrat n-are o valoare deosebită. În genere, se poate afirma că veacul al XVIII-lea nu mai produce, în acest domeniu al stofelor bisericeşti, opere comparabile cu acelea ale veacurilor anterioare.

În Muntenia, amintim în primul rând un epitrahil din 1608, de catifea roşie,

subţire, brodat cu mătase, fir de aur şi de argint. Are zece medalioane, cu câte doi sfinţi fiecare, sub o arcada spuijinită pe două coloane» Jos, în stânga, chipul lui Iω Radu Voievod şi a fiului său Iω e Basarab > Voievod, iar în dreapta al Doamnei Elena şi al Domniţei Anca: aşadar familia lui Radu Şerban (1602 – 1611). Inscripţia, în limba slavă, arată că veşmântul a fost dăruit mănăstirii Mărgineni.

O ţesătură preţioasă mai ales pentru istoria costumului feminin la noi este epitaful dăruit de un Scarlat şi de Bălaşa în anul de la facerea lumii 7122, deci 1614 sau 1613 de la Hristos; actualmente acest epitaf se află în vistieria Sfântului Mormânt, la Ierusalim. Chipul Bălaşei e brodat jos, în colţul din dreapta* Ea poartă o rochie lungă până la pământ – i se văd însă condurii sau ciuboţelele strânsă la

mijloc de o cingătoare având în faţă o copcă metalică (nu prea seamănă cu paftalele!); mânecile sunt lungi, până la încheieturile mâinilor» Pe deasupra, o mantie lungă tot până la pământ, dar ale cărei mâneci vin numai la jumătatea antebraţului· În cap, peste părul ce-i cade pe spate până pe umeri, o pălărie tronconică, destul de înaltă – un fel de culion în genul celui al Săsoaicelor – brodată, după cât se poate distinge» La mâna dreaptă pare a purta una sau două brăţări» Inscripţia e în greceşte; epitaful a putut fi lucrat într-un mediu sudic, dar nu mai puţin şi în ţară, în vreuna din mănăstirile unde se aflau cunoscători ai acestei limbi»

Din epoca lui Matei Basarab ni s-au păstrat puţine ţesături faţă de marele număr pe care binecredinciosul voievod şi

învăţata şi cucernica lui doamnă le vor fi dat zecilor lor de ctitorii* Tot aşa avem puţine şi din cele date de boieri. O nabedemiţă – i se mai spune şi epigonation – înfăţişând pe una din feţe învierea, se păstrează la Muzeul Naţional din Sofia; ea poartă, în partea inferioară, în limba slavă, următoarea inscripţie; «Jupan Hriza vei ban şi jupaniţa lui Gherghina, în anul 7144» (= 1636 sau 1635).

În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, ţesăturile bisericeşti ajunse până în zilele noastre se înmulţesc. Citǎm, de pildă, epitaful Mitiopolitului Ştefan din 1662 (sau 1661 · data, după cronologia bizantină, e 7170). Citǎm, de asemenea, pocrovul de atlas, brodat cu fir de aur şi argint, cu mătase, mărgăritare şi fluturi, dăruit, împreună cu perechea sa, de către Mitropolitul Teoaosie, mănăstirii Cozia, în

1671 (Vezi şi fig. 81).

Domniile lui Şerban Cantacuzino şi Constantin Brâncoveanu

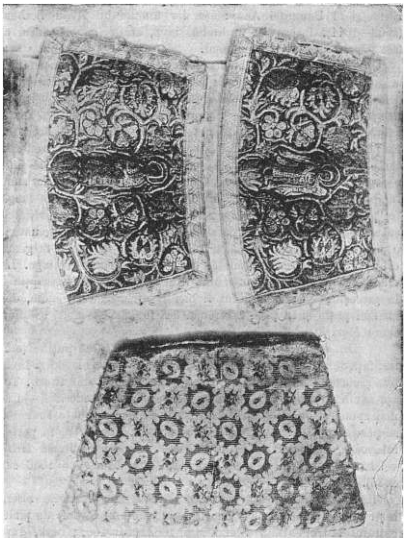

Fig. 81.

— Rucaviţe brodate cu mătase; 1. De la biserica Olari din Bucureşti; 2. De la mănăstirea Văcăreşti.

Înseamnă şi-în ecşst domeniu, ca şi în altele, o epocă de înflorire.

„Ţesăturile, numeroase şi variate, capătă, sub Brâncoveanu, o eleganţă remarcabilă. Motivele ornamentale întrebuinţate – vreţi cu frunze şi flori măşcate – fac să putem vorbi şi aci de un *stil jpropriu acestei vremi*. De la Şerban Cantacuzino şi soţia sa, Doamna Maria, ni s-au păstrat două epitafuri, destinate ctitoriei lor, Biserica «Doamnei» din Bucureşti. Ambele sunt remarcabile ca bogăţie îşi compoziţie; ele înfăţişează – în câte două scene – scoborârea de pe cruce şi jelirea lui Iisus, mort, de ai săi. Într-unul din aceste epitafe, datat 1680 (7188), sunt înfăţişaţi, sub patul pe care odihneşte Mântuitorul, Domnul ţării Şerban Cantacuzino, Doamna Maria şi doi dintre copiii lor: Gheorghe şi Casandra (viitoarea, soţie a lui Dimitrie Cantemir). Tuspatru, stau în genunchi, cu mâinile

întinse, într-o atitudine de rugă sau implorare. În cel de al doilea, Casandra lipseşte. Epitafele sunt încadrate de un şir «de medalioane reprezentând sfinţi şi mucenici ai bisericii, 44 în unul din epitafe, 40 în celălalt. Şi într-o perdea de altar, din 1681, destinată celeilalte ctitorii a lor, Cotrocenii, sunt înfăţişaţi ctitorii împreună cu fiul lor Gheorghe.

Dintre ţesăturile bisericeşti rămase de la Constantin Brâncoveanu relevăm opt perdele de altar, brodate cu fir, având stema Cantacuzinilor, vulturul bicefal – mama lui Brâncoveanu era iiica Postelnicului – şi, unele din ele, şi stema Munteniei. Ele au aparţinut Hurezilor, fiind dăruite în 1692. În acelaşi an, Hurezii primesc şi un epitrahil de catifea verde, azi la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti. Un al doilea i se dă în 1700.

Mai înainte, în 1695 primiseră o pereche de rucaviţe de atlaz roşu; ele au fost evacuate în 1916 la Moscova.

Printre cele mai elegante ţesături bisericeştide la Brâncoveanu este o perdea de altar, azi în colecţiile Muzeului de Artă religioasă «din Bucureşti. Are, în mijloc, pe un fond închis, într-o ghirlandă surmontată de o coroană, stema Munteniei: vulturul cu crucea în cioc. Pe margini, un chenar de vreţi cu frunze şi flori mari, specifice vremii; în partea superioară, el formează o arcatură trilobată. În acelaşi gen este şi perdeaua de altar lucrată sub Nicolae Mavrocordat şi care se păstrează tot la Muzeul amintit mai sus. În mijloc, pe un fond de catifea vişiniu închis, sunt însă stemele ambelor ţări deoarece voievodul domnise în amândouă. Chenarul lat de pe margini e

brodat cu aur şi argint, vrejul şi florile fiind cele brâncoveneşti; în partea superioară formează şi el o arcadă în acoladă însă· În totul, o piesă de o rară frumuseţe·

În Transilvania, nu ni s-a păstrat nimic din ţesăturile bisericeşti ale veacului al XVII-lea, deşi izvoarele istorice contem” – porane ne dau destule ştiri asupra lor. Ştim astfel ce veşminte a avut episcopul Sava Brancovici; ştim de asemenea veşmintele date de Brâncoveanu lui Teofil episcopul; niciunul din ele n-a ajuns însă până în zilele noastre. Iar puţinul pe care-l avem din veacul al XVIII-lea nu are însemnătate, în comparaţie cu ţesăturile muntene.

Sculptura în lemn. Sculptura în lemn are, în veacurile XVII ŞI XVIII, o evoluţie în genere paralelă cu aceea a arhitecturii

şi a picturii bisericeşti. Aşadar, o predominanţă a Munteniei faţă de Moldova şi Transilvania şi un maximum de înflorire în timpul celui de al doilea stil muntean, adică în epoca brâncovenească şi cea imediat următoare, a Mavrocordaţilor. Faptul rezultă dintr-o serie bogată şi variată de opere principale privind acest domeniu: tâmple, uşi de intrare, uşi împărăteşti, strane, etc.

Tâmpla – din latinescul templum – poartă şi numele de *iconostas*, deoarece pe ea sunt aşezate, de obicei în trei şiruri paralele şi suprapuse, icoanele; i se mai spune, cu un termen de origine grecească, şi *catapeteasmă*. Despărţind altarul de naos, ea este elementul care atrage în chip firesc privirile credincioşilor din biserică; este totodată, prin proporţiile şi prin rolul pe care-l joacă, primul element

din mobilierul bisericesc. Căci în marea majoritate a cazurilor, tâmpla e lucrată *din lemn*; ea se poate, eventual, muta: cunoaştem cazuri când tâmpla unei biserici a fost mutată la o alta; aşa s-a întâmplat, bunăoară, cu o veche tâmplă din Curtea de Argeş care acum se află în biserica din satul Valea-Danului (vezi fig. 82). Câteodată întâlnim la noi şi tâmple *de zid*, ca, de pildă, la biserica Adormirea Maicii Domnului din Râmnicul Sărat, ctitoria lui Mihai Cantacuzino şi la o sumă de biserici din Ajdeal şi Banat.

Nu e de mirare aşadar că s-a dat o atenţie deosebită lucrului tâmplei, că unele exemplare au cerut luni de zile – adeseaori chiar ani – spre a fi realizate. Cine examinează cu atenţie o tâmplă din epoca brâncovenească, nu se poate să nu admire

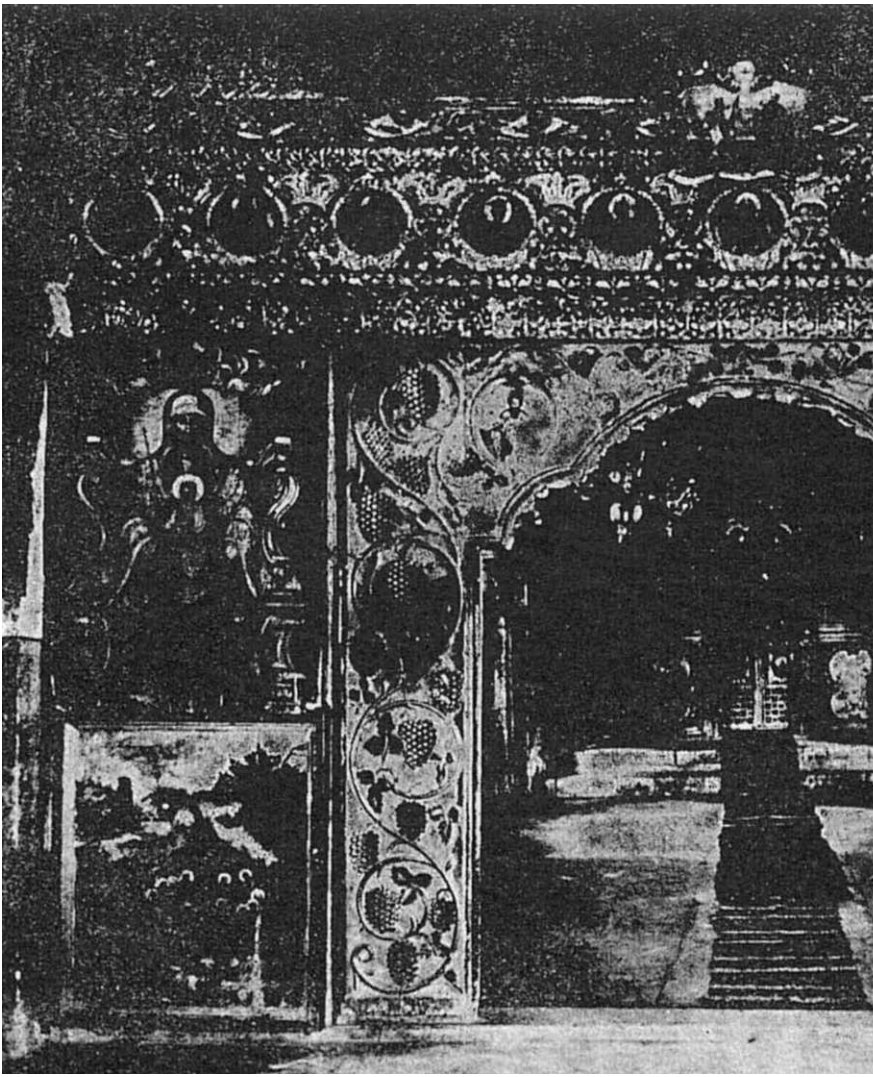

Fig. 82.

— Peretele despărţitor dintre naos şi pronaos la Biserica din Valea Danuml, Jud. Argeç. ´E format dintr-un vechi Iconostas, luat de la altă biserică. Secolul al XVIII-lea.

Eleganţa şi fineţea sculpturii, şi, în acelaşi timp, răbdarea artistului care a transformat lemnul într-o adevărată dantelă. Motivele ornamentale ce se întâlnesc în tâmplele noastre sunt vreţi de tot felul, cu frunze şi flori, viţă de vie cu struguri, spice de grâu, pasări diferite, uneori afrontate, alteori izolate, mici animale; se adaugă apoi, câteodată, chipuri de sfinţi, ca de pildă în tâmpla bisericii Stavropoleos din Bucureşti, heruvimi şi serafimi, în sfârşit stemele ţărilor sau ale ctitorilor respectivi. Unele din aceste ornamente sunt zugrăvite, în diferite colori; ceea ce predomină însă

este *aurul*, adeseaori întreaga tâmplă fiind aurită sau aurită şi argintată. Câteodată, ornamentele se fac şi din *stuc* colorat şi aurit.

Ni s-au păstrat câteva tâmple din veacul al XVII-lea, mai. Exact din a doua jumătate a acestui veac. Cea mai veche pare a fi tâmpla bolniţeide la mănăstirea *Bistriţa* (Vâlcea), datând" împreună cu uşile împărăteşti respective, din 1654: data e săpată în lemn. Citǎm apoi tâmpla bisericii de la *Cotroceni*, purtând stema Cantacuzinilor, tâmpla schitului *Fedeleşoiu* (Argeş), aceea de la *Mărgineni* (jud. Prahova), iarăşi ctitorie cantacuzinească, tâmpla *bisericii Domneşti* din *Târgovişte* (1696), tâmpla bisericii Sf, Nicolae din *Făgăraş*, ctitorie brâncovenească (1698) şi tâmpla bisericii celei mari de la *Hurezi*. O adevărată

capod-operă, sub raportul proporţiilor, eleganţei şi a rafinamentului este tâmpla bisericii de la *Arnota* (Vâlcea), actualmente la Muzeul de Artă biseri* ceaşcă din Bucureşti. Alegerea a fost într-adevăr fericită; această tâmplă, reprezentativă pentru cel de al doilea stil muntean, este totodată şi unul din cele mai reuşite monumente ale sculpturii în lemn, nu numai din ţara noastră, dar din întreg Orientul creştin.

În veacul al XVIII-lea, tâmplele de lemn muntene sunt numeroase şi pun într-adevăr la o grea încercare pe cel care ar vrea să le ierarhizeze sub raportul frumuseţii: unele le întrec pe celelalte. Tâmpla de la *Surpatele*, de pildă, ctitoria din judeţul Dâmboviţa a Maricăi Brâncoveanu, se ia la întrecere cu aceea a paraclisului metropolitan din *Bucureşti*,

ctitoria lui Nicolae Mavrocordat (1723), cu tâmplele bisericilor *Colţea*, *Sfinţii Apostoli*, *Stavropoleos*, *Scaunef* tot din Bucureşti, şi cu o serie întreagă de asemenea monumente artistice.

În Moldova, avem de asemenea tâmple frumos lucrate, ca îngrijire, cum e de pildă aceea a bisericii Sfântul Gheorghe din Iaşi (veacul al XVIII-lea); ele nu ajung însă, nici ca număr, nici ca desăvârşire la nivelul acelora din Muntenia lui Brâncoveanu şi a urmaşilor săi. Cea mai veche tâmpla moldovenească din veacul al XVII-lea este aceea a bisericii din *Rădeana* (Bacău). Păstrată parţial numai, ea cuprinde totuşi o inscripţie care arată ca donator în 1658 pe voievodul Gheorghe Ştefan.

În Transilvania care vine, sub acest raport, în locul-ultim, întâlnim totuşi o

realizare excepţională: e tâmpla bisericii catedrale din Blaj, o adevărată capo-d-operă. De proporţii impunătoare, ea are, în afară de icoanele împărăteşti, două rânduri de icoane mari pe toată lăţimea, şi alte două rânduri, mici, în formă de medalioane, în coronamentul tâmplei. Semnalăm de asemenea iconostasul bisericii din *Baia Sprie* (Satu-Mare), biserică zidită în 1789.

Uşile împărăteşti, de la altar, numără şi ele, în răstimpul cercetat, exemplare de primul ordin, comparabile cu tâmplele. De altfel, ele fac parte integrantă din acestea din urmă, fiind lucrate deodată. Dar din cauza întrebuinţării lor continue, multe din ele s-au deteriorat cu vremea şi au fost înlocuite cu altele mai noi* Aşa încât la o cercetare mai amănunţită, trebuie întotdeauna observat dacă nu este vreo

deosebire de epocă între partea superioară a tâmplei şi cea inferioară care cuprinde uşile împărăteşti şi cele laterale. Exemplare remarcabile de uşi împărăteşti sunt acelea de la mănăstirea *Bistriţa* (Vâlcea), păstrate azi în Colecţiunile Comisiei Monumentelor Istorice, de la Mitropolia din *Târgovişte*, păstrate în aceleaşi colecţii precum şi de la toate tâmplele semnalate mai sus.

Tot din cauza întrebuinţării continui, multe din uşile originare de intrare în biserică nu ni s-au păstrat şi au fost înlocuite cu altele noi. Avem totuşi o uşă frumoasă de la începutul secolului al XVII-lea – uşa bisericii de la *Cobia* (Dâmboviţa), dăruită în 1608 de Badea stolnicul – şi apoi o serie întreagă, admirabilă, din epoca brâncovenească. Uşa de la Cobia – pe care cercetări anterioare o prezentau

ca fiind din secolul al XVI-lea – se păstrează azi la Muzeul din Sinaia. Ea impresionează priiţ bogăţia sculpturii: vreţi cu frunze şi flori, chiparoşi, vase cu lalele şi – în panourile superioare – o dublă reprezentare a unei biserici cu patru turle: e probabil biserica mănăstirii Cobia; aşa cum se înfăţişa la început, în perioada ce a urmat sfinţirii ei (1572). În ce priveşte seria de uşi din epoca brâncovenească, amintim mai întâi uşa bisericii *Cotroceni*, păstrată azi la Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti: toată suprafaţa e acoperită cu o delicată sculptură de vreţi continui cu frunze şi flori. Iar în mijlocul panourilor superioare – sunt şase de toate, dispuse în trei perechi de mărimi descrescânde se află stema împărătească a familiei, vulturul bicefal bizantin (vezi fig. 42 în vol. III, 1, ediţia a doua, p. 166). Asemănătoare

ca motive ornamentale e uşa bisericii *Colţea* din Bucureşti – ctitoria lui Mihai Cantacuzino, fratele lui Şerban; am impresia că unul şi acelaşi meşter le-a lucrat pe amândouă. În schimb, uşa bisericii *Doamnei*, ctitoria soţiei lui Şerban, pare să arate altă mână; în orice caz e alt stil. De factură hotărât diferită este uşa bisericii *Negru-Vodă* din Câmpulung, păstrată şi ea la Muzeul de Artă religioasă. De data aceasta avem patru registre de câte patru panouri; primul şi al treilea – în special al treilea – reprezintă ornamente florale de factură răsăriteană; al doilea şi al patrulea o îmbinare de serafimi şi vulturi bicefali. Mai unitară sub raportul ornamentaţiei decât precedenta este uşa bisericii *Stavropoleos* din Bucureşti; şi aci observăm într-unul din panouri motivul

răsăritean al vasului cu flori.

Dar nu numai ctitoriile domneşti sau ale marilor boieri au asemenea uşi artistic sculptate – şi menţionăm, pe lângă cele precedente, şi uşa bisericii. *De un lemn*, în Vâlcea (1715), precum şi uşa bisericii *Surpatele* în Dâmboviţa (1706) – ci le întâlnim şi în biserici mai modeste, de sat, cum e, de pildă, aceea de la *Calvini* în Buzău, datând din 1775. Alături de acestea, întâlnim apoi uşi sculptate cu motive ornamentale de stil popular; ca exemple citătm uşa – mai simplă – a bisericii din *Glămbocu* (Argeş) sau aceea – mai bogată – de la *Preajba* (Dolj), ctitoria din 1778 a lui Hagi Stan Jianu.

Şi între *strane*, găsim unele care constituie adevărate podoabe. În Bucureşti, putem cita stranele de la *Sfinţii Apostoli*: o piesă remarcabilă, lucrată cu

măiestrie, e şi amvonul, din lemn negru, de la *Colţea*. La biserica din *Zamfira* (Prahova) începută pe vremea lui Nicolae Mavrocordat şi isprăvită în 1743 sunt de asemenea strane frumoase. În Moldova, trebuie amintite stranele de la *Buhalniţa* (Neamţ), datate printr-o inscripţie, 1660, şi cele de la *Bălineşti* (Dorohoi), din ultima jumătate a veacului XVIII.

Diiitie *jilţurile arhiereşti şi domneşti*, un loc ce fi unie ucua jilţul domnesc de la *Stavropoleos*, cu sculptură delicată şi fină; pe spătarul lui, sunt săpate stemele ambelor ţări, lăcaşul fiind ridicat în 1724, în timpul lui Nicolae Mavrocordat care a stăpânit într-adevăr şi în Muntenia şi în Moldova. De asemeni, jilţul de la *Hurezi*, apoi jilţul episcopal de la *Colţea*, precum şi acela de la *paraclisul Patriarhiei* din Bucureşti (vezi fig. 72 şi 83).

Nici restul mobilierului bisericesc, din lemn, nu este mai prejos. Găsim *cruci de mână şi de masă*, din lemn de chiparos; acestea se sculptau însă de obicei la Sfântul Munte, constituind chiar o specialitate a lui. Găsim apoi *sfeşnice*, dintre care o seamă arată o influenţă occidentală, din Italia Renaşterii; acestei ultime categorii îi aparţin sfeşnicele de la *Gorgota* (1626), de la *Verbila*, de la *Vieroş7* de la *Biserica lui Bucur*, etc. În colecţiile Comisiei Monumentelor Istorice se păstrează patru sfeşnice provenindde la mănăstirea *Govora*. Inscripţiile de pe două din ele ne arată că au fost «făcute» – deci sau lucrate sau comandate –, de Lavrente eromonahul în anul 7165 deci 1657 sau 1656. Interesante sunt şi *candelabrele* de lemn, în genul celui de la *Jigoreni* (Vaslui); el a fost adus aci din altă parte şi anume

de la schitul zis Cetate.

Lucrul metalelor preţioase. Dintre toate domeniile artelor zise – aar nu întotdeauna cu dreptate – *minore*, acela pentru care avem documentarea cea mai bogată, în răstimpul 1601 – 1821, este, fără îndoială, domeniul lucrului metalelor preţioase. Ni s-au păstrat mii de obiecte de argint, unele lucrate *în întregime*, altele numai *îmbrăcate* sau *ferecate*, xâhele de caracter *bisericesc*, altele de caracter *laic*. Cele mai multe se găsesc, evident, în ţară, şi anume, în primul rând în Muntenia, apoi în Moldova şi cele mai puţine în Transilvania. Dar sunt o sumă şi în afara hotarelor, în întreg Orientul creştin, de la Dunăre până la Muntele Sinai şi din Moreea până la Antiohia. Cercetarea întreprinsă înainte de război numai în câteva centre ale acestui Orient,

de către d-l Marcu Beza, fost consul la Jieyruth, a dat o recoltă din cele mai bogate. Trebuie să adăugăm, de asemenea, că cele mai preţioase şi mai vechi odoare ale Muzeului de Artă religioasă din Bucureşti au fost evacuate, în toamna anului 1916, în timpul războiului pentru întregirea neamului, la Moscova, spre a nu cădea în mâinile Germanilor, şi că ele au rămas acolo. Nu ne îndoim că în cadrul noilor

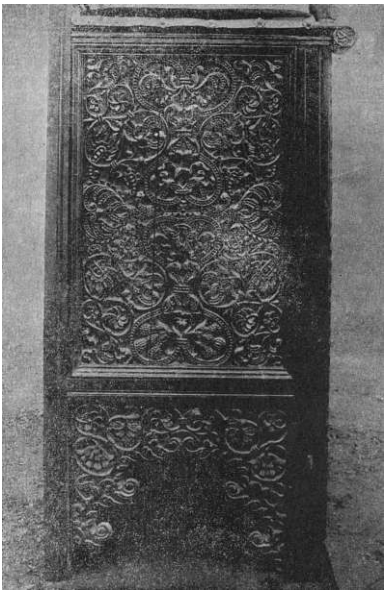

Flg. SS.

— Sculpturii în lemn. Latura unul Jilt de la paraclisul Patriarhiei din Bucureşti.

Legături ce se făuresc acum între poporul nostru şi cel rus, acest tezaur nepreţuit, care nu poate fi înlocuit, ne va fi înapoiat, aşa cum ne-au fost înapoiate şi documentele vechi.

Multe din vechile noastre odoare de

argint – cele de aur sunt în număr foarte redus – au fost lucrate de meşteri din ţară, localnici; ei sunt constataţi documentar în Muntenia încă pe vremea lui Neagoe Basarab (1512 – 1521; vezi vol. II, ediţia a patra, p. 678). O altă parte se datoresc însă meşterilor străini şi anume, în primul rând, argintarilor saşi din Sibiu, Braşov şi Bistriţa, în special celor din *Braşov*. Astfel e «*Irimiia pecetariul*» din acest ultim oraş, căruia Brâncoveanu îi comandă, încă de la începutul domniei, inele care să-i servească şi drept peceţi; este, apoi, mai ales «*Ghiorghe Mai argintariuh*) (Georg May) care lucrează aceluiaşi voievod o mulţime de obiecte bisericeşti şi laice. Brâncoveanu îi da argintul necesar, precum şi aurul pentru poleit, iar May le lucra la Braşov, aducându-le apoi adesea, el însuşi, la curtea domnească. Din

corespondenţa schimbată, se vede că Domnul era mulţumit de meşterul braşovean: «ne-au plăcut, că ni le-au lucrat foarte bine», scrie el la 20 August 1707, pentru ca, peste un an şi jumătate, la 27 Ianuarie 1709. Să repete: «lucru frumos au făcut», adăugând însă: «numai cu zăbavă multă». La această ultimă dată erau gata un evangheliar şi o cădelniţă, şi rămânea să se facă încă «nişte candele şi o tipsie de nafură".

În afară de argintarii saşi, mai lucrau pentru noi şi cei balcanici, dintre care o bună parte, originari din *Moscopole* şi chiar din *Chiprovaţ*, erau *Aromâni*; în acest ultim centru, existau însă şi descendenţi ai vechilor colonişti saşi, meşteri în lucrul metalelor, şi care-şi păstraseră confesiunea catolică. Întâlnim asemenea argintari balcanici aşezaţi în

Bucureşti, cum e acel Gheorghe Ghika prim sau baş aurar (Παρά Γεωργίου ΚγΕκα άρχιχρυσόχου) care face cele trei icoane mari împărăteşti dăruite în 1788 de Nicolae Vodă Mavrogheni bisericii mănăstirii Ecatontapiliani, ctitoria sa din insula· Păros, în arhipelagul egeic.

Nu există încă până acum o monografie asupra obiectelor de argint bisericeşti din ţările noastre; o mare parte a lor, aflându-se pe la mănăstiri, biserici şi diferiţi particulari, nici n-a fost descrisă. Aşa încât suntem reduşi a prezenta deocamdată, pe categorii, – câteva din exemplarele mai importante, rămânând ca, ulterior, să se încerce a se desprinde unele concluzii de caracter general, în ce priveşte stilul lor, influenţele suferite sau exercitate precum şi meşterii respectivi.

Dintre obiectele bisericeşti făcute *în*

întregime din metal preţios, aşezăm în primul rând *chivoturile* şi *raclele* în care se păstrau moaştele sfinţilor. S-au lucrat la noi sau pentru noi în veacurile XVII ŞI XVIII, o serie întreagă de asemenea odoare.

Unul dintre cele mai frumoase este chivotul de argint smălţuit dăruit în 1644 de Matei Basarab şi Doamna Elena mănăstirii *Lavra* de la Muntele Athos unde se află şi acum. Înfăţişează o biserică, având cinci turle: una centrală, mai mare, şi patru în jur, mai mici. Pe pereţii chivotului, minuţios sculptaţi, două şiruri de sfinţi, cei din partea superioară în tot atâtea medalioane. Chivotul se sprijină la colţuri pe patru lei. Tot la mănăstirea Lavra se află şi o raclă de argint cuprinzând mâna sfântului Ioan Gură de Aur. Pe pereţi sunt săpaţi diferiţi sfinţi, iar

capacul e prevăzut cu cinci turle egale, dispuse în linie. Deşi un dar, din 1691, al lui Brâncoveanu, el este, ca nivel artistic, sub celelalte obiecte de argint brâncoveneşti, ceea ce ne face să credem, că n-a fost executat de meşterii care lucrau în mod obişnuit pentru voievod. Şerban Cantacuzino dăruieşte ctitoriei sale de la Cotroceni două chivoturi de argint aurit şi smălţuit; fiecare înfăţişează α biserică având cinci turle: e chiar imaginea bisericii ridicată de voievod. Danie asemănătoare fac Constantin Brâncoveanu şi soţia sa doamna Maria, în 1692, la *Hurezi*, fundaţia lor, precum şi paharnicul Şsrban Cantacuzino, în 1699, la mănăstirea *Comana*. Ruda lor, Doamna Maria, văduva fostului voievod Şerban Cantacuzino, împreună cu fiica sa, tot văduvă, Maria Bălăceanu, dăruiesc în

1709 mănăstirii *Vatoped* de la Muntele Athos un frumos chivot de argint, înflorat în stil brâncovenesc, cuprinzând capul Sfântului Grigore din Nazianz. Alte două chivoturi în formă de biserică sunt de la finele veacului al XVIII-lea: unul a fost lucrat – aşa cum ne arată inscripţia grecească – «pe timpul patriarhului Avramios al Ierusalimului», în 1781 şi a fost dat mănăstirii Văcăreşti; celălalt, închipuind biserica lui Neagoe de la Argeş" provine «de la robul lui Dumnezeu Parthenie, archimandritu al Argeşului, anul 1784». Dar toate acestea nu sunt decât o mică parte din chivoturile şi raclele făcute de Domnii, boierii şi elericii noştri între 1601 şi 1821: ele merită singure o mono» grafie.

Candelele sunt, cum e şi normal, mai numeroase decât chivoturile. Numai într-o

singură biserică însemnată, cum e, de pildă, Sfântul Gheorghe Neu din Bucureşti sau biserica mănăstirii Hurezi, se găsesc câteva bucăţi. Muzeul de artă religioasădin Capitală avea, în 1900, nu mai puţin de optsprezece exemplare din veacurile XVII – XVIII. Dacă adăugăm apoi şi cele care se află în colecţiile şi în casele particulare, ne dăm îndată seama de profuziunea acestor odoare bisericeşti. De la Matei Basarab ni s-au păstrat două candele – una din 1643, alta din 1650 – ambele dăruite mănăstirii Bistriţa (Vâlcea) unde se aflau şi se află încă moaştele sfântului Grigore Decapolitul. Din aceeaşi domnie, Muzeul de Artă religioasă are alte două – din 1642 şi 1648 – teare provin din mănăstirea Tismana.De la contemporanul Vasile Lupu există de asemenea una, dăruită în 1646 Trei Ierarhilor. Sub

Constantin Bi ancoveanu se lucrează un mare număr,» de candele, în stilul caracteristic al epocii, cu flori mari, învoalte; ele sunt foarte reuşite, ca mai tot de altfel ce se produce în domeniul (artei în această vreme. Se află răspândite la ctitoriile voievodului şi ale rudelor lui – Sf. Gheorghe Nou, Hurezi, Brâncoveni, Colţea, Sinaia, etc.

— Dar şi în alte lăcaşuri ca Radu Vodă din Bucureşti (vezi fig. 84, a) é Tot în acelaşi stil se lucrează candelele şi în epoca Mavrocordaţilor; cilăm, de pildă, pe acelea de la mănăstirea Văcăreşti şi iarăşide la Râdu Vodă (vezi fig. 85 şi 86). Impresionantă, prin proporţii, factură şi prin inscripţia amintind cea mai mare tragedie din viLţa domnilor noştri, este candela care străjuieşte deasupra mormântului lui Constantin Brâncoveanu,

în biserica Sf. Gheorghe Nou din Bucureşti. Pusă în 1720 de Doamna Marica, nenorocita soţie şi mamă, ea are săpate în argint următoarele rânduri: «această candelă ce s-au dat la sfeti Gheorghe cel Nou luminează unde odihnesc oasele fericitului Domn Io Costandin Brâncoveanu Basarab Voievod şi iaste făcută de Doamna Mariei Sale Maria, carea şi Maria Sa nădăjduieşte în Domnul iarăşi aicea? să i se odihnească oasele; Iulie în 12 zile, leat 7228» (vezi fig. 48, în voi. III, 1, ediţia a doua, p. 180).

Câteodată, candelele sunt dăruite lăcaşurilor, ca ex-voto, pentru irideplinirea unei dorinţi. Aşa se întâmplă, de pildă, spre sfârşitul veacului al XVIII-lea, la mănăstirea *Dintr-un lemn* sau*. De un Itmn*

Fig. 84.

— Candele de arginvdela: I. Mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti; 2. Mănăstirea Văcăreşti. Stil brâncovenesc. Cea dintâi pare. A fi o donaţie a Cantacuzinllor, judecând după vulturul bicefal aflat în partea Inferioară unde pe o candelă mare de argint, lucrată à jour, – azi în colecţii!».

Muzeului de Artă religioasă – citim,

în greceşte, această inscripţie:

Flg. 85.

— Candelă de argint de la mănăstirea Văcăreşti. Stil brâncovenesc. Prima Jumătate a veacului al XVIII-lea

4 Constantin Ralet şi Elena, dorind a avea urmaşi, ţi-au adus.

Fecioară, această candelă, Ţie care eşti slăvită în mănăstirea. Dintr-un lemn;

împlineşte-le, Prea Cur a to, cât mai de grabă de

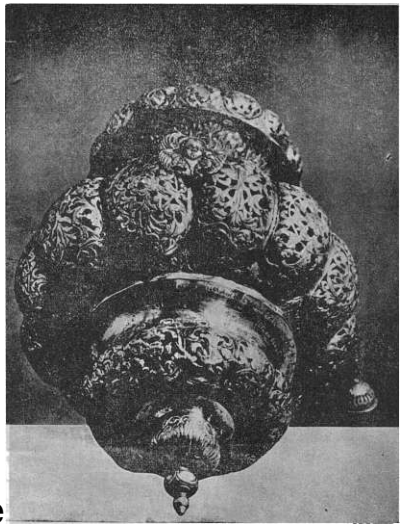

I-lg. 86.

— Candelă de argint, frumos lucraţi, (lela mănăstirea Sf. Gheorghe Nou, din Bucureşti. Inscripţia, în româneşte, poartă data: “15 Septembrie 1743.

Rinţa, căci în tine şi-au pua toată nădejdea lor». Dintre candelele care se fac ín a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, semnalăm pe aceea lucrată la Sibiu, tot pentru mănăstirea Dintr-un lemn, cu inscripţia latină: «Ioan Theodoranu Tzinku, anno 1764. Cibinii», apoi o candelă dăruită mănăstirii din insula *Patmos*, în 1784, în sfârşit candela grea, având pe margini şi sfeşnice pentru lumânări, dăruită în 1785 mănăstirii de la *Muntele Sinai* de către Alexandru. Ipsilanti, Doamna Ecaterina şi fiii lor.

În Transilvania, se păstrează, în biserica unită din Huniedoara, două candele din veacul al XVII-lea; ambele au inscripţii româneşti. Pe una citim: «De la jupăn Vlăduţul Suljerul, jupâniţe Anca, să fie unde vor fi osele dumnelor; leat 7182 (1674 sau 1673)”; pe cealaltă, anul 1688 şi

faptul că a fost dăruită «pentru pomana la besearica de la Hinidora“.

Mai puţin numeroase decât candelele sunt *potirele*; ni s-a păstrat totuşi un număr apreciabil. Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti posedă câteva exemplare din prima jumătate a veacului al XVII-lea: astfel un potir de argint aurit, donat de Alexandru Iliaş în 1629 mănăstirii Argeş, un altul, cu inscripţie românească din 1640, de la Dumitraşco Serdarul şi soţia sa Despina, un al treilea, din 1636, a cărui inscripţie, în greceşte, ne dă şi numele meşterului care l-a lucrat: «S-a făcut cu mâna mea Alexandru Crivu din Tri ca, a doua Tesalie». Numeroase sunt potirele brâncoveneşti; îţi colecţiile aceluiaşi muzeu se află unul din 1697, de la Doamna Maria, destinat «bolniţei» de la *Hurezi*, adică lăcaşului de lângă mănăstire

în care se adăposteau şi se îngrijeau bolnavii; bolniţele erau aşadar predecesoarele spitalelor din veacul al XVIII-lea. Un al doilea potir provine de la Brâncoveanu însuşi, de pe vremea când nu ajunsese încă la domnie, ci ocupa dregătoria de vei spătar (1686). Biserica *Dintr-o zi*, în Bucureşti, are de asemenea un potir de la Doamna Maria.

Dincolo de munţi, sunt potire mai vechi – probabil din veacul al XVII-lea – la *Lipova*, în Banat; nu ştim ce vor fi devenit potirele de argint sufate cu aur care, împreună cu alte odoare, au fost confiscate episcopului Sava Brancovici la 6 Iulie 1679. Peste hotarele ţării, există un potir de la Mihai Racoviţă, la biserica din *Ortakiőij* lâr gă Constantinopol, pe malul european al Bosforului. Vor mai fi şi altele, în numeroasele lăcaşuri răsăritene asupra

cărora s-a revărsat din belşug dărnicia voievozilor şi boierilor noştri.

Dintre *cădelniţele* (opt bucăţi) şi *căţiile* (sau afumătorile) (douăsprezece bucăţi) care se află la Muzeul de Artă religioasă semnalăm, în primul rând, pe acelea – câte una din fiecare categorie – dăruite de banul Radu Buzescu şi familia lui, în timpul domniei lui Matei Basarab. Sunt apoi cele două cădelniţe dăruite mănăstirii *Tismana* de Antonie monahul, în 1683 şi 1686. O remarcabilă căţie, din acest ultim an, e închinată de Şerban Cantacuzino ctitoriei sale de la *Cotroceni*: voievodul e înfăţişat în genunchi, împreună cu soţia sa şi cu patru dintre copiii săi, un băiat şi trei fete. Vrednice de semnalat sunt de asemenea: căţia cu capacul lucrat à jour, dăruită de Constantin Brâncoveanu şi doamna Maria

la *Hurezi* în 1712, precum şi aceea din 1695, a lui Cernica Ştirbei, biv vei armaş, şi a jupânesei lui Maria, dăruită mănăstirii *Mărgineni*.

Şi în ce priveşte *ripidele*, sunt câteva realizări care merită să reţină atenţia. Una din cele mai frumoase este aceea care se găseşte la Radu Vodă, în Bucureşti; e un dar al lui Radu Mihnea, ctitorul lăcaşului (vezi fig. 87). Tot acolo, ripide de la Nicolae Mavrocordat, deci de la începutul veacului al XVIII-lea. La Muzeul de Artă religioasă erau până în 1916 – provenind de la mănăstirea Cotroceni – o pereche de ripide de la Şerban Cantacuzino înfăţişându-l, întocmai ca şi căţia pomenită mai sus, rugându-se în genunchi, împreună cu soţia sa şi cinci dintre copii. O altă pereche, de la Brâncoveanu (din 1 Aprilie 1709) se află la *Sfântul Gheorghe*

Nou din Bucureşti; ele au, gravate în argint, chipul Domnului şi acelea ale familiei sale.

Cam tot atât de numeroase ca şi candelele, dacă nu cumva mai numeroase, sunt *talerele* de tot felul (anaforniţe sau petohlebniţe, discuri, tasuri, etc.). Unele din ele au o formă poligonală (octogon, hexagon, etc.); cele mai multe însă urmează forma obişnuită, circulară; unele sunt mai puţin concave – discurile – altele mai mult – tasurile. O anaforniţă dăruită de Matei Basarab la Brâncoveni se păstrează astăzi la Muzeul de Artă religioasă; tot aci se află şi o serie întreagă de discuri din vremea lui Şerban Cantacuzino şi a lui Brâncoveanu, majoritatea provenind chiar de la ei şi neamurile lor. O adevărată operă de artă este talerul *Fălcoienilor*, azi în

proprietatea consilierului de ambasadă Marcel Romanescu. Datează de la finele veacului al XVIII-lea şi se dis

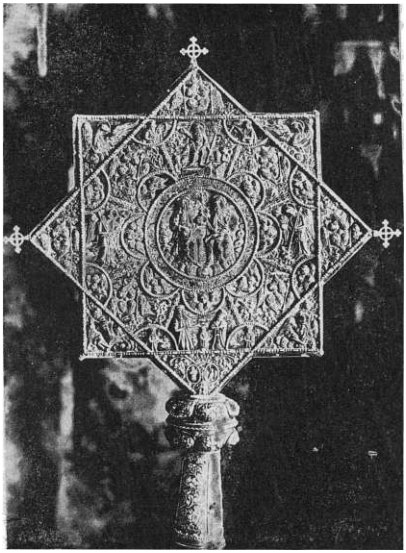

Flg. Я7.

— Rlpidă de argint aurit de la mănăstirea Radu Vodă din Bucureşti.

InŢparte» inferioară, Radu Mihnea cu soţia sa, şi cu trei copii; cel de la mijloc este Alexandru Coconul, urmaşul său la tron. Şi mal Jos, în colţul inferior, stemele celor două ţări, Radu – Mihnea domnind atât în Muntenia cât şi în Moldora. Pe mânerul ripidel, ornamente «orale care se vor generaliza la finele secolului al XVII-lea, constituind un element caracteristic al stilului brâncovenesc. Începutul secolului al XVII-lea.

Tinge prin felul artistic în care e împodobit cu două grupuri de figuri în reliefş Remarcabil este şi talerul din 1806, dăruit de· Constantin Ipsilanti voievod bisericii vechii curţi domneşti din Bucureşti (vezi fig. 88).

Dar alături de obiectele *bisericeşti* lucrate în întregime din metal preţios, vin obiectele *laice*. Ele servesc fie spre

podoabă – inele, cercei, paftale, diademe, biăţări – fie spre înfrumuseţarea mesei – talere, pahare, cupe, pocale, căni, chisele – şi a gospodăriei – cutii, sfeşnice, ligheane, ibrice, călimări – fie, în sfârşit în legătură cu harnaşamentul – zăbale, scări, pinteni, etc. E un domeniu întreg care, iarăşi, aproape n-a fost cercetat, asupra căruia nu dispunem, – nu de o operă de sinteză, dar nici măcar de o* monografie cuprinzătoare. Pentru mai toate categoriile de obiecte enumerate mai sus se găsesc în muzee şi la particulari exemplare datând din răstimpul 1601 – 1821, pentru unele, ca inelele, paftalele, paharele, cupele, ele sunt chiar foarte numeroase. Spre a da o singură pildă, citez colecţia de inele Elena Mihail Seulescr. Colecţie intrată azi în patrimoniul Băncei Naţionale.

Dacă trecem acum la obiectele numai legate sau ferecate în metal preţios, le putem împărţi în trei categorii principale: *cărţi*, *bisericeşti*, în special *evangheliare*, *icoane* şi *cruci*. Pe lângă acestea mai sunt apoi o serie de alte categorii de obiecte ca *arme*, *cutiir racle*, etc.

În privinţa evangheliarelor se continuă strălucita tradiţie a. Secolelor anterioare. Ele sunt ferecate în scoarţe de argint, lucratecu ciocanul în relief şi incizate; câteodată, pe lângă ferecătura de metal preţios se adaugă şi ornamente de catifea. Muzeul de Artă religioasă din Bucureşti are un mai puţin de douăzeci şi şapte de tipărituri şi manuscrise ferecate, din veacurile XVIt şi XVIII; cinci dintre ele au fost evacuate însă la Moscova. M-i sunt apoi altele în Orientul creştin, cum e, de pildă, evangheliarul din 1616, al

episcopului caligraf Luca, actualmente în biblioteca Patriarhiei din Ierusalim. Scoarţa din faţă a acestui evangheliar înfăţişează Schimbarea la faţă ɣ de jur împrejurul ei sunt alte 17 scene mai mici, tot de caracter biblic, în medalioane rotunde sau. Eliptice. Pe scoarţa din dos, legată de ceilaltă printr-un cotor de zale, e reprezentată iarăşi o scenă mare, înconjurată de 18 scene mici. Tot în afara hotarelor se află evangheliarul de la mănăstirea

Ecatontapiliani din insula Păros. Ferecat luxos *în aur*, el reprezintă un dar preţios al voievodului ctitor Nicolae Mavrogheni. Pe scoarţa

Fig. 88.

— Disc de argint, frumos lucrat, la biserica vechil Curti Domneşti din Bucureşti. CPlata Sf. Anton), dăruit de Constantin Ipsllantl Voievort, în 1806. În mijloc,» temele Munteniei şi Moldovei, Iniţialele Voievodului şi data.

Din faţă se vede Răstignirea, pe cea din dos, învierea.

O seamă de cărţi bisericeşti se ferecă

în vremea lui Matei Basarab; mai multe încă, după cum era, de altfel, de aşteptat, în vremea lui Brâncoveanu. Intre acestea din urmă sunt unele care fac dovada unui gust sigur şi rafinat; aşa, de pildă, evangheliarul din 7200 (1692 sau 1691) care poartă pe scoarţa din dos, în slavoneşte, numele lui «Io Costandin Basarab voievod şi soţia lui Maria"; se găsesc la Muzeul de Artă religioasă. Alături de acesta, se cuvine să îie pomenit evangheliarul lui *Enacke Văcărescu*, sluga bătrână şi credincioasă a lui Brâncoveanu, cea care a însoţit în moarte pe nefericitul domn. «Ferecat» şi «înfrumuseţat» la 1 Mai 1712, acest evanhgeliar se găseşte azi la Muzeul Benakis din Atena. Pe o faţă, ni se arată Răstignirea şi învierea., pe cealaltă, Bunavestire şi Naşterea.

În Moldova, amintim mai întâi de

Evangheliarele ferecate în vremea Movileştilor; dintre ele, trei se află la mănăstirea *Sucevița* şi poartă datele 1605 August 25,1606 Martie 12 şi 1606Martie 25. Acesta din urmă, împodobit şi cu miniaturi ne-a păstrat şi numele meşterului argintar: e *Grigorie Moisii*, moldovean" după toate probabilităţile. Amintim apoi de evangheliarul dăruit de Ştefan cel Mare la Borze şti, pe care Miron Vodă Barnowski îl ferecă din nou, în argint, la 16 August 1627. Inscripţia săpată cu acel prilej, pe una din scoarţe, aminteşte şi de Oltea, mama lui Ştefan. Acuma, acest scump dar se găseşte la mănăstirea Vatoped de la Muntele Athos. Nu ni s-au păstrat decât puţine din cărţile şi obiectele de cult dăruite de Vasile Lupu la Trei Ierarhi şi la celelalte ctitorii ale sale; între ele au trebuit să fie însă, cu

siguranţă şi evanheliare frumos legate în argint.

Transilvania are şi ea câteva exemplare de acest fel. Citǎm astfel evangheliarul de la *Bălgrad*, din 1680, ale cărui scoarţe sunt împodobite şi cu urşinic vânăt; apoi evangheliarul bisericii *Sf. Nicolae* din *Scheii Braşovului*, ferecat pe la 1695 de binecunoscutul argintar Georg May.

Şi *icoanele* continuă bogata tradiţie a veacului al XVI-lea» În tot răstimpul dintre moartea lui Mihai Viteazul şi răscoala lui Tudor Vladimirescu s-au ferecat neîncetat icoane în ţările româneşti, fie de meşteri băştinaşi, fie de străini care vin şi se aşază la noi. Pe vremea lui Mavrogheni, de pildă, se constată, existenţa, în Bucureşti, a unei puternice bresle de asemenea meşteri argintari, având în frunte un prim sau baş

argintar (vezi mai sus, p. 1025). Lor li se datoresc frumoasele ferecături ale celor trei icoane împărăteşti pe care voievodul le dăruieşte în 1788 ctitoriei sale din insula Păros. Pe una din ele, aceea înfăţişând pe Iisus, se află reprezentat, în partea inferioară, un oraş cu case, biserici, turnuri: e capitala Munteniei, având deasupra stema ţării: vulturul cu crucea în cioc şi însemnele domniei: buzduganul, sabia şi steagul. Tot de aceşti argintari bucureşteni sunt făcute şi îmbrăcăminţile celor două icoanede la începutul veacului al XIX-lea, pe care le reproducem mai jos. Una din ele poartă, în greceşte, indicaţia: «1809, Mai 8, Bucureşti» cealaltă, în româneşte: «1808, Decembrie 12» (vezi fig. 89 şi 90).

Ar fi imposibil să menţionăm măcar sutele de icoane ferecate în argint care

datează din veacurile XVII ŞI XVIII; ele se află răspândite în lăcaşurile bisericeşti mai însemnate din ţară, apoi la Muzeul de Artă religioasă, în colecţiile Co misiunii Monumentelor Istorice şi în mănăstirile ortodoxe din Orientul creştin» Dintre acestea din urmă, amintim icoana ferecată de Doamna Elina, soţia lui Matei Basarab, şi trimisă la mănăstirea *Hilandar* de la Muntele At ho s. Tot la muntele Athos, dar la mănăstirea *Vatoped*, se află o icoană a Maicii Domnului, ferecată în aur, pietre preţioase şi mărgăritare. Dacă o pomenim este pentru că inscripţia ei, în greceşte, din 1690, ne arată pe meşter: *a Nicolae giuvaergiu*» din satul Nicoliţa, deci, după toate probabilităţile, un Aromân (vezi, pentru acest sat din munţii Gramostea, vol. III, 1, ediţia a doua, p. 418).

În ce priveşte *crucile*, lemnul sculptat

– de obicei chiparos – venea, la foarte multe, din Sud, în special de la *Athos* unde călugării se specializaseră din vremuri străvechi în această ramură. Nu este exclus însă ca, în anumite cazuri, el să fi fost sculptat şi pe loc, în mănăstirile noastre; o însemnare moldovenească din 1559 care, înşirând cheltuielile pentru lucrul unei cruci ferecate, dă şi cifra de «50 de aspri gata pentru lemnul crucii», ar putea fi interpretată şi în acest sens. În orişice caz, dacă asupra crucii propriu-zise, asupra lemnului, η-avem dovezi certe, asupra ferecăturii multora din ele, discuţie nu mai poate încăpea. Ea a fost lucrată *la noi*, aşa după cum s-a lucrat şi mai înainte: însemnarea moldovenească amintită anterior este, în privinţa aceasta, una din dovezile peremptorii. Alte cruci veneau însă ferecate gata de la Athos sau

din alte regiuni ale Balcanilor. Aşa este, de pildă.

Fig. 89.

— Icoana Sfântului Spiridon, ferecată în argint. Ferecătura. Poartă în româneşte data: «1808 Decembrie 12» şi numele lui «Thoma, robul Sfântului». Restul inscilpţlilor în grccctte. (Biserica Spirea Veche din Bucureşti).

Crucea lucrată la 1692 în oraşul *Vraţa* de către maistoru Conetantin, şi pe care mai târziu a cumpărat-o medelniccrvi Ioan

Fi*. 90.

— Icoană ferecată în argint, la Patriarhie, Bucureşti. Înecriptla crvar l din partea interioară poarO dată · 1809, Mal t>, bucureşti» ţi numele cluriatorulal

«Ioan Facă ı şi al soţiei sale Maria.

SocolpbCL, dăruind-o episcopiei de Argeş. Transferată ultenor la Muzeu, ea face parte din grupul celor evacuate la Moscova.

Sub raportul tehnicei întrebuinţate la ferecarea crucilor, se pot deosebi trei mari grupe: 1. Crucile ferecate simplu în argint; 2. Crucile a căror ferecătură este lucrată *în filigran*; 3. Crucile la care argintului i se adaugă şi podoabe de smalţ, prin procedeul numit *cloisonné*. Adeseori, la ulţi mile două categorii, meşterii adaugă şi pietre preţioase sau semipreţioase precum şi mărgăritare.

Numărul crucilor ferecate este însemnat. Numai la Muzeul de Artă religioasă se găsesc circa cincizeci: unele de masă, altele de mână, altele în sfârşit spre a fi purtate pe piept, atârnate de un

lanţ; majoritatea sunt din epoca brâncovenească, de la ctitoriile acestei familii şi ale Cantacuzinilor. Se adaugă apoi acelea din bisericile şi mănăstirile vremii; o expunere sistematică asupra lor nu există încă. Reprezentative, sub toate raporturile, sunt crucilede la Muzeu care provin din mănăstirile *Cotroceni*, *Hurezi* şi *Sf. Gheorghe Nou*; ele ne dau o idee şi de munificenţa donatorilor.

Dintre celelalte categorii de obiecte ferecate nu mă voi opri asupra *armelor*, deoarece, iarăşi, cercetările în această direcţie, la noi n-au început încă; pentru acelaşi motiv voi trece asupra diferitelor cutii şi răcliţe pentru giuvaeruri, pentru tabac, etc.); voi prezenta însă două din raclele pentru păstrarea moaştelor. Mă refer, în primul rând, la racla ce cuprinde moaştele Sfântului Ioan cel Nou. Lemnul

ei a fost acoperit pe faţa principală, frontală, cu o serie de plăci de argint reprezentând martiriul sfântului. Operaţiunea acoperirii a avut loc, după părerea ultimului cercetător, la sfârşitul veacului al XVII-lea; alţii le atribuie însă o vechime mult mai mare, considerându-le din veacul al XV-lea. Caracterul literelor slave ce alcătuiesc legendele scenelor nu mi se pare a pleda pentru sfârşitul veacului al XVII-lea; aş înclina pentru o epocă mai îndepărtată, începutul acestui veac sau chiar sfârşitul celui de al XVI-lea. În orice caz, aceste plăci, remarcabile ca factură, trebuie supuse unei analize atente sub toate privinţele: poate ca cercetarea *costumului* personajelor sau alte detalii, de altă natură, să ne permită a preciza epoca executării lor.

Cealaltă raclă este munteană; se află

la mănăstirea Bistriţa (Vâlcea) şi cuprinde moaştele Sfântului Grigore Decapolitul. Ferecătura ei a fost făcută în 1656 de către voievodul Constantin Şerban Basarab.

Examinarea diferitelor domenii ale artei în secolele XVII ŞI XVIII duce spre una şi aceeaşi concluzie: Ţările Româneşti au cunoscut în această vreme o adevărată înflorire; ea a culminat în Muntenia în epoca brâncovenească şi cea imediat următoare, a Mavrocordaţilor. Operele artistice ale acestei epoci se disting prin proporţii juste, prin armonie şi eleganţă. Ele arată o societate civilizată, rafinată chiar, capabilă să dea în forme proprii concepţia şi sentimentul ei despre frumos. Se poate afirma, fără teamă de exagerare, că această epocă este, sub raportul realizăzărilor estetice, unică în istoria

Munteniei şi egală cu epoca lui Ştefan în Moldova.

BIBLIOGRAFIE

L Arta. Opere de siuteză. 1. N. IOrga şi Gh. BaJjŞ, *L-art roumain du XI Ve au XIXe siècle*, Paris, 1922,412 p. În 4°; 2. Gn. Ionescu, *Istoria arhitecturii româneşti*, Bucureşti, 1937,498 p. În 4°.

П. Arhitectura bisericească şi laică. 3. Gh. Balş, *Bisericile moldoveneşti din veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea*, Bucureşti, 1933,655 p. În 4°; 4. N. Ghika-Budeşti, *Evoluţia arhitecturii în Muntenia şi în Oltenia*, III – IV, Vălenii de Munte, 1933 şi 1936,108 + 179 p. În 4°; 4. I. D. Ştefănescu, *L'église «Doamnei* (de la Princesse) à Bucureşti*, în *Bui. Com. Mon. Lst.*, XXXVI (1943), p. 7 – 35; 6. CORIOlan

Petranu, *L-art roumain en Transylvanie*, Bucureşti, 1938,97 p. În 8°.

III. Pictura bisericească. 7. I. D. Ştefănescu,*L'é volution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie depuis les origines jusqu-au XlX-e siècle*, Paris, 1928, XII + 338 p. În f°; 8. I. D. Ştefănescu, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu-au XlX-e siècle*, Texte, Paris, 1932, IX + 439 p. În f°; 9. V. Literat, *Biserici din Ţara Oltului şi «de pe Ardeal» zugrăvite de o familie de pictori*, în *Anuarul Com. Mon. Lst. Secţia p. Transilvania*, IV (1932 – 1938), p. 1 – 54.

IV. Icoanele10. I. Muştea, *Pictura pe sticlă la Românii din Şcheii Braşovului*, în *Ţara Bârsei*, i (1929), p. 36 – 52; 11. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie*: *I.*

Icônes. *II*. *Argenterie*. *III*. *Miniatures*, Bucureşti, 1934,53 p. + 128 pl. În 8°; 12. Ştefan Meteş, *Istoria bisericii româneşti din* Transilvaniavol. I, Sibiu, 1935, XXXVI + 599 p. În 8°; 13. I. Neda, *Trei icoane pe sticlă din Cugirşi împrejurimile lui*, în *Rev*. *Ist*. *Rom*., X (1940), p. 372 – 73;

14. I. Neda*, în legătură tot cu pictura pe sticlă*, în Лее. Şi. Лот… XI – XII (1941 – 42), p. 372 – 375; 15. I. D. Ştefănescu, *Tâmpla şi icoanele din Vânătorii Pietrii*, în *Rev*. *Ist*. *Rom*., XV (1945), p. 495498.

V. Miniaturi, frontispicii, iniţiale. 16. Sirarpie Der Nersessian, *Une nouvelle réplique slavone du Paris gr*. 74 *et les manuscrits d-Anastase* Crimcocică, în *Mélanges offerts à M*. *N*. *Iorga*, Paris, 1933, p. 695 – 725; 17. D. IONESCO, *Quelques miniatures trouvées dans un évangile du XVI l-e siècle*, ibidem, p. 877 –

894; 18. N. Iorga, *La miniature roumaine*, în Les *arts mineurs en Roumanie*, Bucureşti, 1934, p. 45 – 53.

VI Gravuri. 19. G. Oprescu, *Gravurile pe lemn ale ţăranilor din Nicula, aflate în colecţia Muzeului Etnografic din Cluj*, în *Transilvania*, LIV (1922), p. 122 – 136; 20. Gheorghe Racoveanu, *Gravura în lemn la mănăstirea Neamţul*, Bucureşti, 1940,45 ρ. Ψ 60 pl. În f°; 21. G. Oprescu, *Grafica românească în secolul al XIX-lea*, Bucureşti, 1942,309 p. În 8°.

YΠ. Ţesăturile. 22. N. Iorga, *Les arts mineurs en Roumanie* //., /. La *Sculpture en bois*, //. Zes tissus, Bucureşti, 1936,27 p. + 107 pl. În f°.

V. Şi p. 1041, nr. 1 şi 12.

Vin* Sculptura în lemn. 23. Octavian MArculescu, *Candelabrul de lemn de la*

Jigoreni, în *Rev. Lst.* Лот., XVI (1946) (sub tipar).

V. Şi p. 1041, nr. 4.

IX. Lucrul metalelor preţioase. 24. GR. G. Togilescu, *Catalogul Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti*, Bucureşti, 1900,164 ψ IV p. În 8°; 25. M. Beza, *Urme româneşti în răsăritul ortodox*, ed. II, Bucureşti. 1937,211 p. În 4°; 26. Marcel Romanescu, *Argintărie la Bănăţeni şi la Românii Balcanici în veacurile XVI – XVIII*, im *Rev. Lst.* Лот., XI – XII (1941 – 1942), p. 95 – 133); 27. Marcel Romanescu, *O doar ele noastre bisericeşti*, Craiova, 1943,24 p. În 8; 28. Marcel Romanescu, *Tezaurul de la Coveiu*, în *Rev. Ist. Rom.*, XVI, 1 (sub tipar).

V. Şi p. 1041, nr. 11; vezi şi bibliografia capitolului respectiv din Voi.

II, ediţia a patra.

LISTA FIGURILOR

1. Tuiuri turceşti
2. Buzdugan domnesc
3. Alexandru Mavrocordat Exaporitul
4. Ostrovul Ada-Kale
5. Hrisovul pentru Vlah-Sarai
6. Casa familiei Sofiano din Fanar
7. Ruinele palatului lui D. Cantemir din Fanar…
8. Ctitorii bisericii din Calvini
9. Piatră de mormânt la Piua Petrii
10. Autograf al lui Brâncoveanu
11. Harta Munteniei de Stolnicul Cantacuzino
12. Schiţă înfăţişând Ismailul în 1790
13. Portret mural la biserica Sf. Ilie din Botoşani…

14. Arături în terase, în Munţii Apuseni

15. Matei Basarab şi Elena Doamna

16. Uşa de intrare şi pisania bisericii din Afumaţi…

17. Act din 1668, privind Bucureştii

18. Trei din turnurile de apărare ale Sibiului

19. Ţesătură veche, zisă «Brâul lui Radu-Vodă»…

20. Săbii din secolele XVII – XVIII

21. Clopot de la mănăstirea Arnota

22. Puşti cu fitil din secolele XVII ŞI XVIII

23. Paftale de argint

24. Costume feminine şi paftale din sec. Al XVIII-lea

25. Biserica din Olăneşti, cu scene de

vânătoare...

26. Planul cetăţii şi oraşului Brăila

27. Şiling («şalău») bătut de Dabi ja

28. Alt şiling bătut de Dabija

29. Şilingi suedezi falsificaţi

30. Monedă de argint de la Mihnea al III-lea

31. Ducat austriac de aur

32. Ducat olandez de aur

33. Taler olandez leonin

34. Sfanţ de argint

35. Piatră mormântală din Mangalia

36. Palatul Brâncovenesc de la Mogoşoaia

37. Ruinele palatului Cantacuzinilor, la Măgureni

38. Orăşean din Botoşani

39. Casă de târgoveţ din Bucureşti

40. Stema Bălăcenilor

41. Pictură murală pomenind pe *

boierii» maramureşeni...

42. Castelul contelui Haller

43. Ruinele cetăţii Hotinului

44. Crucea amintind răscoala dărăbanilor

45. Colonel de arnăuţi

46. Pandur din veacul al XVIII-lea

47. Steag ostăşesc de la Ieremia Moghilă

48. Steag de la Mihnea al III-lea

49. Steag ostăşesc moldovean

— 50. Mavrogheni răsplătind oştile biruitoare

— 51. Mănăstirea Suceviţa, întărită cu ziduri şi turnuri

— 52. Cula lui Duca de la Măldăreşti

— 53. Cula Crăsnaru de la Groşera

— 54. Act autograf de la Miron Costin

55. Autograf al lui Ion Neculce

56. Iscălitura autografă a lui Gh. Şincai

— 57. O pagină din Condica Haţegului

— 58. Pictură murală înfăţişând «Sfântul Obru *

59. Iscălitura autografă a lui Antim Ivireanul

60. Coperta unei tipărituri brâncoveneşti

61. Liturghia în limba greacă şi arabă

62. Biserica din Urşani

63. Biserica mănăstirii Caşin

64ξ Biserica lui Brâncoveanu din Făgăraş

65. Biserica «cu sfinţi» din Bucureşti

66. Biserica Sf. Elefterie din Bucureşti

67. Biserica Bucur din Capitală

68. Foişor la mănăstirea Dintr-un

lemn

69. Chenar de fereastră, în piatră sculptată

70. Iconostasul paraclisului Patriarhiei din Bucureşti

71. Detalii din iconostasul paraclisului Patriarhiei din Bucureşti

72. Jilţ arhieresc în lemn sculptat

73. Interior din biserica mănăstirii Văcăreşti

74. Biserica de lemn din Budeşti, Maramureş

75. Biserica de lemn din Onceşti, Maramureş

76. Biserica de lemn din Poseşti, Prahova

77. Frescă din biserica Mântuleasa

78. Frescă din biserica Geoagiul-de-Jos

79. Icoană împărătească de la Radu-

Vodă

80. Icoană din biserica Sârbi, Maramureş

81. Rucaviţe de la biserica Olari şi mănăstirea Văcăreşti

82. Iconostas mutat la altă biserică

83. Sculptură în lemn: latura unui jilţ

84. Candele de argint de la Radu-Vodă şi Văcăreşti…

85. Candelă de argint de la Văcăreşti

86. Candelă de argint de la Sf. Gheorghe-Nou

87. Ripidă de argint aurit de la Radu-Vodă

88. Disc de argint de la Curtea Veche…”…

89. Icoana Sf. Spiridon de la Spirea-Veche

90. Icoană de la Patriarhia din Bucureşti

LISTA HARŢILOR

Λ. Muntenia între 1601 şi 1821.
2. Moldova între 1601 şi 1812.
3. Transilvania între 1601 şi 1821

CUPRINSUL

Prefaţă
Domnia
Alegerea şi confirmarea Domnului. Numirea lui 451. Haraciul 458. Îndatoririle militare şi de aprovizionare 460. Mucarerul mare şi cel mic 462. Capichihaielele 463. Principele Transilvaniei şi Poarta 466. Bibliografie 468.
Dregătoriile
Dregătoriile noi 469. Dregătorii

personali, de curte sau edeclii 476. Organizarea dregătorilor în veacurile XVII ŞI XVIII 477. Salarizarea dregătorilor 479. Bibliografie 482.

Judeţe, ţinuturi, comitate, districte

Moldova 483. Muntenia 488. Transilvania 489. Ocoale, plăşi şi plaiuri 490. Cârmuitorii judeţelor şi ţinuturilor 492. Bibliografie 493.

Oraşele sau târgurile. Satele

Muntenia 494. Oltenia 499. Dobrogea 502. Moldova 505. Transilvania 519. Populaţia oraşelor. Colonizări 522 Satele 529. Bibliografie 533.

Organizarea judecătorească

Judecătorii mari speciali. 536. Pravilele tipărite şi manuscrise 537. Pedepsele 543. Bibliografie 546.

Viaţa economică

Agricultura 547. Bogăţiile animale

553. Bogăţiile minerale 555. Industria 563. Meşteşugurile şi breslele 577. Organizarea breslelor 585. Importul şi exportul 592. Drumurile 613. Navigaţia şi poşta 615. Circulaţia monetară 617. Bibliografie 631.

Organizarea financiară importanţa organizării financiare 633. Sporirea numărului dărilor 634. Cisla şi pecetluita 636. Reforme fiscale 637. Dările noi 648. Dările pe vite 652. Dările pe produsele agricole 661. Dările pe vii şi vin 666. Dările pe miere şi ceară 671. Dări pe produse industriale şi minerale 671. Dările pe prăvălii 673. Dările către diverşi dregători 680. Birul sau darea personală 684. Muncile 702. Vămile şi ocnele 70 7á Repartiţia impozitelor. Scutirile 711. Bibliografie 713.

Clasele sociale

Boierii 715. Rumânii 720. Ţăranii liberi 722. Orăşenii 726. Robii 729. Evoluţia claselor sociale în Transilvania 730. Bibliografie 737.

Organizarea militară

Alcătuirea oştirii 740. Lefegii 744. Pandurii 756. Păzitorii graniţelor 758. Flotila de Dunăre 761. Încercări de organizare militară în epoca Fanarioţilor 762. Armamentul 768. Cetăţile 773. Influenţa turcească în terminologia militară 775. Bibliografie 778.

Tioaţa culturală I

Elementele componente ale culturii 779. Epocile culturale 780. Influenţele culturale străine 781. Istoriografia moldoveană 787. Istoriografia munteană 810. Istoriografia ardeleană 833. Opere filologice 841. Opere literare 850. Opere

ştiinţifice 854. Opere religioase 856. Traduceri de texte religioase 860ξ Traduceri de opere literare 871. Traduceri de opere istorice şi geografice 877. Traduceri de opere privind gospodăria şi sănătatea 882. Texte astrologice. Calendare. Încercări de periodice 884. Tiparul 889. Şcoala 915. Manuale şcolare 938. Biblioteci 944. Societăţi diverse 951. Bibliografie 953.

Viaţa culturală Π“.

Caracterizare generală 959. Biserici şi mănăstiri moldovene 960. Biserici şi mănăstiri muntene. Stilul brâncovenesc 968. Ctitorii transilvănene 984. Palate. Case domneşti şi boiereşti 985. Pictura bisericească 995. Icoanele 1000. Miniaturi, frontisipcii, iniţiale 1004. Gravura 1008. Ţesăturile 1011. Sculptura în lemn 1018. Lucrul metalelor preţioase

1023. Bibliografie 1041.

Indice 1

Lista figurilor 1:

Lista hărţilor 1

Cuprinsul 1:

ŢARA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE 1601 şi 1821

CONSTANTIN C. GlURESCU

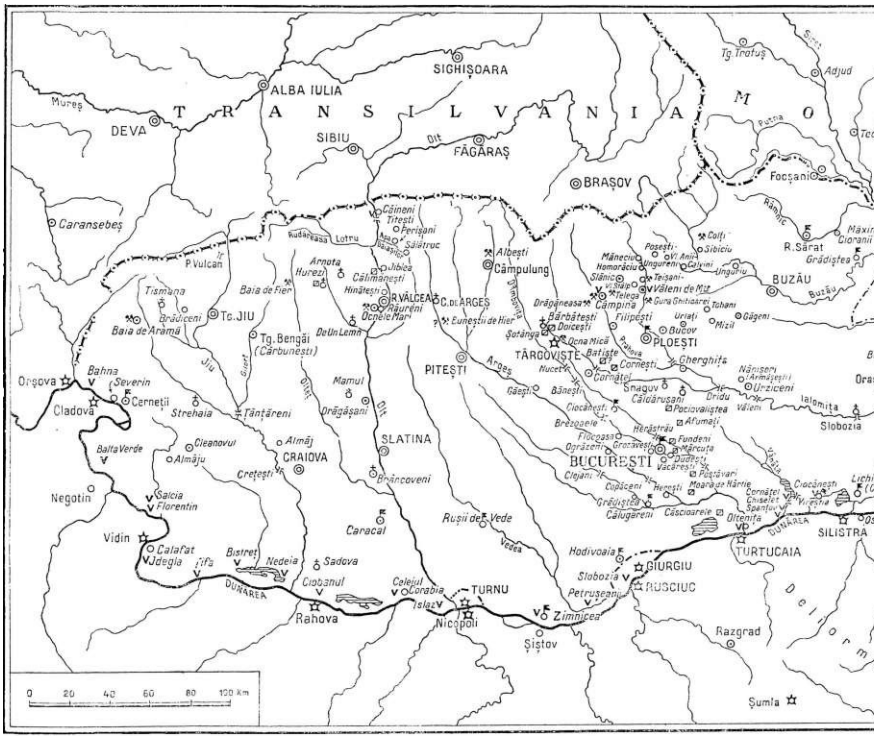
SIGHIŞOARA
ALBA IULIA
T R A N S I L V A N I A
DEVA
SIBIU
FĂGĂRAŞ
BRAŞOV
Caransebeş
P.Vulcan
Tg.JIU
Baia de Aramă
Tg.Bengăi
(Cărbunesti)
Orşova
Cladova
Bahna
Cerneţii
Strehaia
Tănţăreni
Mamul
Drăgăşani
SLATINA
CRAIOVA
Almăj
Negotin
Vidin
Calafat
Jdegla
Bistret
Nedeia
Sadova
Ciobanul
Rahova
Caracal
Rusii de Vede
TURNU
Nicopoli
Zimnicea
Şistov
Razgrad
Şumla
PITEŞTI
C.DI.ARGES
Albeşti
Câmpulung
TÂRGOVIŞTE
PLOEŞTI
BUZĂU
Focşani
R.Sărat
BUCUREŞTI
GIURGIU
RUSCIUC
TURTUCAIA
SILISTRA
Slobozia
Petruseni
Olteniţa
Călugăreni
Hodivoaia
Dunărea
Ialomiţa
Prahova
Teleajen
Buzău
Siret
Trotuş
Adjud
Milcov
Ramnic
Slănic
Câineni
Titeşti
Perişani
Arnota
Hurezi
Călimăneşti
Hînăţeşti
Horăşti
Jibleş
Ocnele Mari
Dăeni
Lotru
Jiu
Olt
Vedea
Argeş
Ialomiţa
Prahova
Dîmboviţa
Sabar
Ilfov
Colentina
Cişmigiu
Filaret
Băneasa
Herăstrău
Floreasca
Grozăveşti
Dudeşti
Văcăreşti
Cioplea
Hernezi
Moara de Hîrtie
Grădiştea
Cioplea
Spantov
Cioplea
Nouă
Cernătesti
Gherghiţa
Snagov
Cernetel
Cricov
Ţiţeşti
Dîmboviţa
Ocna Mică
Ocnele de Fier
Drăgăneasa
Băneşti
Filipeşti
Urlaţi
Tohani
Gîgeni
Mînecău
Homorâciu
Poşeşti
Sibiciu
Colţi
Ungureni
Ţeţeşti
Valeni de Mîl
Gura Ghihaiei
Ţeţeşti
Slănic
Telega
Campina
Ţeţeşti
Ţeţeşti
Ţeţeşti

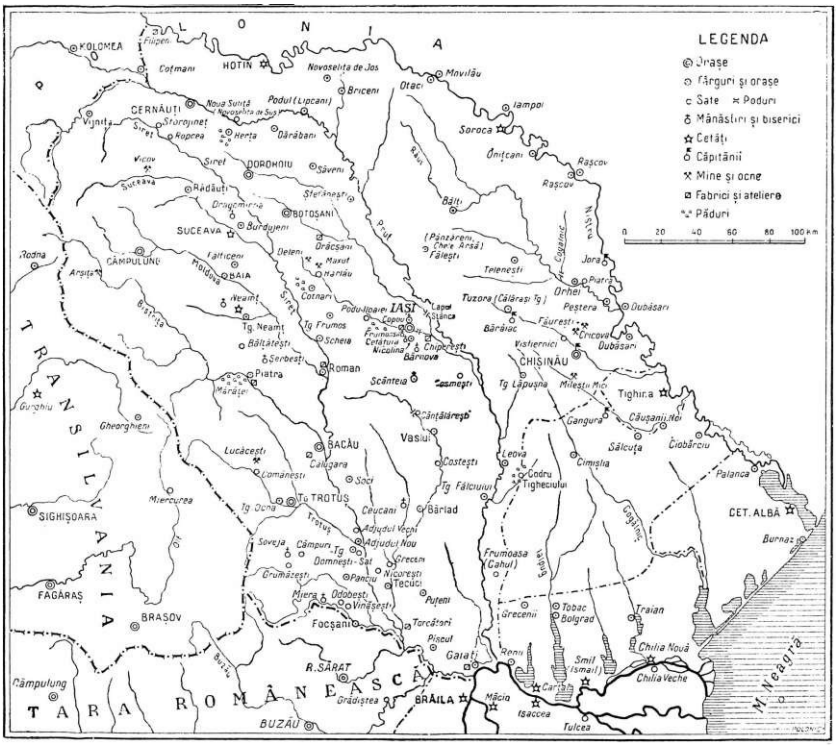

TRANSILVANIA JNTRE 1601 ŞI 1821

CONSTANTIN C. GlURESCU

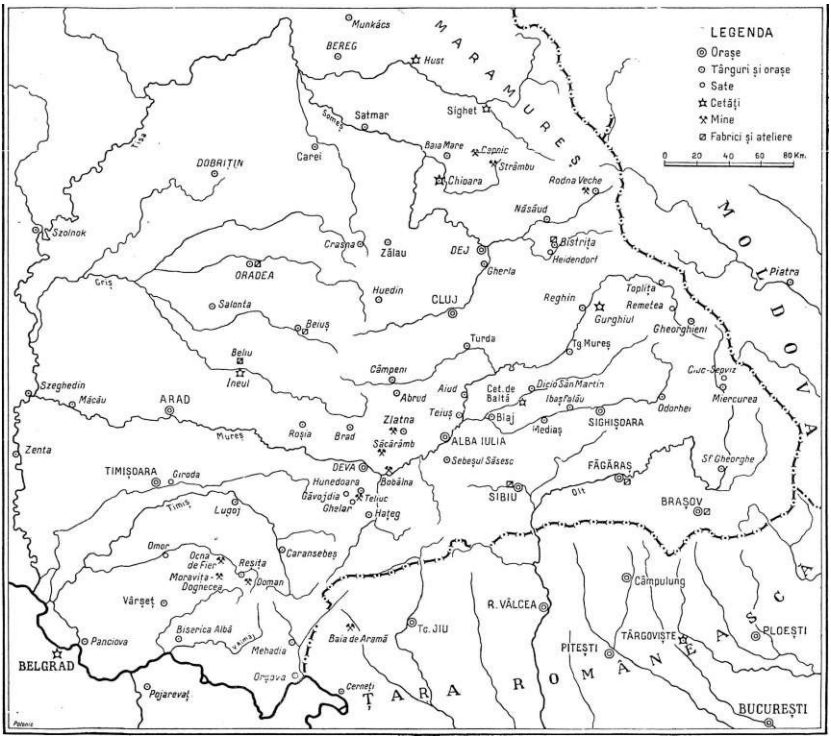

Monitorul oficial şi imprimeriile statului imprimeria naţională bucureşti 1947